

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH

**Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research**

•CHIEF EDITOR•

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

•CO-EDITOR•

P.R. SHARMA

• EXECUTIVE EDITOR •

Dr. B. K. Bavaliya

Assistant Professor, G.E.S Class-II

Rambhai V. Baku

R. R. LALAN COLLEGE, BHUJ-KACHCHH.

SHANTI
E JOURNAL OF RESEARCH
ISSN -2278-4381

**Multi Disciplinary and Peer-Reviewed
Research Journal in India**

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

<u>SHANTI PRAKASHAN</u>	<u>OTHER CONTACT</u>
H.Q 1780, Sector-1, Delhi By Pass, ROHTAK-124001, (HARYANA)	D-19/220, Nandanvan Appartment (Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

Editorial Board

Chief Editor Dr. Rajeshkumar A. Shrimali (M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)	Co-Editor Prof. P.R.Sharma (M.A, B.ed.,NET.,M.phil) Adhyapak Sahayak Department of English M.B.Patel Science College, Anad, Gujarat
--	--

Executive Editors

Prof. Bharatbhai K. Bavaliya Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (R.R LALAN COLLEGE, BHUJ)	Prof. Rambhai V. Baku (M.A., B.ED., M.PHIL)
--	---

Managing Editors

Prof. Parimal M. Upadhyay Assistant Professor, G.E.S Class-II (R.C Commerce College, Ahmedabad)	Prof. D.K.Bhoya Associate Professor in Gujarati (Mahila Arts College Motipura, Himmatnagar, Dist- Sabarkantha)
Prof. Bhavin S. Shah Assistant Professor in Accountancy, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)	Prof. Dr. Omprakash H. Shukla Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)
Prof. Dr. Priteshkumar S. Rathod Assistant Professor in History, G.E.S Class-II (Government Arts & Commerce College, Naswadi, Dist- Vadodara)	Dr. Rajesh M. Sosa (M.A.,M.phil.,Ph.D, G-SET)

“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, DECEMBER- 2015, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
 - **“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
 - **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH”. The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
 - **All efforts are made to ensure that the published information is correct. “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**
-

ISSN -2278-4381

Editor's Column

The explosion of knowledge at the global hut due to technological dynamics has certainly redefined the very concept of education. The prevailing scenario of education--especially higher education--has become a matter of study and analysis for the scholars and practitioners who have a craving desire to face changes and challenges. It is because we, the human beings, are endowed with the faculty of choice and a free will.

Unlike other species, we are not programmed. We can make choices and use our free will to act and achieve our objectives. Despite the dramatic progress in ICT in education achieved so far at the school and college levels, much remains to be done: each country, to varying degrees, continues to struggle with issues of children out of school and illiterate youths and adults. Inequities in educational opportunities, quality of educational services and level of learning achievement persist by gender, rural/urban locality, ethnic background, and socioeconomic status.

The quality of learning and the capacity to define and monitor this quality is lacking in most developing countries. The means and scope of education continue to be narrow and confined to historical models of delivery, and the use of other channels continues to be ad hoc and marginal. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not matched by an increase in resources.

At this juncture, it is safe to state that the polarity of views on the possibility of change is amazing. We, the publishers of Journal of research , are very much excited to view some aspects of these changes through scholarly articles contributed by august scholars and colleagues. The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic discussion and deliberation on various themes of language, literature, information technology, commerce and so on. We hope this will certainly be useful for the people who aspire change.

Co-Editor

Prof. P.R.Sharma

INDEX

Sr.	Title	Page
1.	अग्निपुराणे कारकप्रकरणविवेचनम् - मनोज गिरी निरञ्जन देव, श्रीराजेन्द्र शुक्ला , श्रीबलदेव व्यास	1-4
2.	महाकविः माघः - मितेश शर्मा, श्रीललितभ्राता पटेलः, श्रीबलदेव व्यास	5-10
3.	Problems faced by English language teachers of Gujarati medium secondary schools - PROF. VIJAY G. CHAUHAN	11-14
4.	EMERGING ISSUES IN CAPITAL MARKET - Dr. RONAK RANA	15-21
5.	शिवानी के उपन्यास साहित्य में नारी विमर्श -स्वीटीबहन चुनीलाल पुजारा	22-25
6.	સ્રીઓની સામાજિકસ્થિતિ અને સાહિત્ય. -- ડૉ. સુરેશ ડી. સુડીયા.	26-28

7. गुणवत्ता सुधार में शिक्षक की भूमिका

- प्रा. गांवित सरस्वतीबहन आर

29-30

8. स्वનિર્ભર શાળા ના શિક્ષકીના કાર્યસંતોષ અંગેનો વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ.

- વેગડ જીજ્ઞેશ એ

31-36

9. A STUDY OF ACHIEVEMENT MOTIVATION OF SECONDARY STUDENTS WITH RELATION TO THEIR GENDER & AREA OF RESIDENCY - PRAFUL D. VASAVA

37-41

10. WORK MOTIVATION OF MALE AND FEMALE DOCTORS

- HIREN J. NAYAK

42-46

11. TOPIC: Entrepreneurial development of rural and tribal women
("ગ્રામીણ અને આદિવાસી મહિલાઓની ઉદ્યોગ સાહસિકતા")

-Prof. Jyoti K. Patel & Prof. Ramesh L. Deshmukh

47-53

12. કોટાયનુ શિવમંદિર - એક ઐતિહાસિક અધ્યયન

-પ્રો. કૃપા વી. ચૌધરી

54-56

13. Identification of children with learning disabilities and slow learners -Mohammad Kalim Siddiqui

57-62

14. कबीर साहब आज भी सर्वाधिक प्रभावकारी

-प्रा. महिमनराम जी. पंडया

63-66

15. કેટલું ગુમાન તને ...

ભજન નો આસ્વાદ મુલક અભ્યાસ.
- શ્રી ગુમાનસિંહ એફ. ગરાસીયા

67-71

16.. **Review of New Commerce like SaaS services.
(i.g Software As A Services)**

- pro.Ajay kumar d.patel

72-75

17. **HISTORY AND GROWTH OF INDIAN CEMENT INDUSTRY:**

- Mr.Paresh J. Parmar.
- Dr. R. G. Bhuvra.

76-87

18. **Soft skills – an ace of a corporate world**

- Poonam R. Shah.

88-96

19. **RETHINKING MARKETS WITH SPECIAL REFERENCE TO
AFTERMARKET UNDER COMPETITION ACT, 2002. – A
CHEMISTRY OF LEGAL ECONOMY**

-- HETAL V.CHAVDA.

97-107

20. **ભાવનગર રાજ્ય અને કન્યા કેળવણી વિકાસ**

-- વર્ષા કે. વાળા M.A., GSET.

108-109

21. **સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાની સપ્તરંગી ભૂમિનો પરિચય**

-- મનીષકુમાર એચ. ભજગોતર.

110-112

22. **પર્યાવરણીય નિમ્નીકરણનું દુષ્પરિણામ : જળસંકટ**

-જયેશકુમાર જે. વાલાણી.

113-119

23. આદિવાસી સમુદાયની સગાઈ વ્યવસ્થામાં ઉપયોગમાં લેવાતા કેટલાક વિશિષ્ટ શબ્દ પ્રયોગો -પ્રા. સંજયકુમાર વી. પટેલ 120-122
24. “ગુજરાતમાં વિપક્ષોની ભૂમિકા” -પ્રા. મિતલ એમ. વાઘેલા. 123-124
25. Vasudha: A Symbol of Women’s Emancipation - Ansuyaben Piyushbhai Mehta 125-128
26. RIVISIONING CURRICULA IN TRIBAL REGIONS -Sutariya Chetankumar Bahechardas 129-132
27. “મૂડીવાદ, સમાજવાદ અને લોકશાહી” --ડૉ દિશા ગોસ્વામી 133-140
28. Kanthapura : The Touchable story -- HIRAL.N.VALA. 141-144
29. हरिशंकर परसाई के निबंधों में सामाजिक व्यंग्य -- वहिया संगीता.एम 145-150
30. વૈદિક યુગમાં 'વરુણ' રાજાના રૂપે --પટેલ કીતિકુમાર ખંડુભાઈ 151-157
31. ઉપનિષદમાં નિરૂપિત તાત્ત્વિક ચિન્તન -- ડૉ.વિષ્ણુપ્રસાદ ચન્દ્રકાન્ત ત્રિવેદી 158-162
32. "પ્રીતિ સેનગુપ્તાના પ્રવાસ નિબંધોમાં જોવા મળતી સંસ્કૃતિ" -- ડૉ.આરતી એસ.સોની 163-166

33. “नारी स्वातंत्र्य के समर्थक शिरीषभाई”

- विनोद एम. कटुवा

167-168

34. Treasure of Dramas in Sanskrit Literature

-Dr. Hemangini Raysingbhai Chaudhari 169-175

35. મુઘલ દફતર

-- Dr. Mayursinh B. Gohil

176-182

36. परसाई के निबंधों में सामाजिक एवं सांस्कृतिक सरोकार

- डॉ. एन. टी. गामीत

183-188

37. श्रीमद्भगवद्गीतायां राष्ट्रस्य संकल्पना

- पंडया प्रकाशकुमार वी.

189-191

38. 'सीतायाः जन्मसम्बन्धिता ख्यायिका - जनापवादः निर्णय निरूपणम्'

- दीव्या एम. दीक्षित

192-195

39. “उपन्यास : अर्थ, परिभाषा और स्वरूप विवेचन”

- प्रा. धर्मे श जे. खानपरा

196-200

40. આપણી ગુજરાતીનું સ્વભાષાભિમાન કોને ?

- પ્રા. બી. જી. સોલંકી

201-203

41. વૈદિક ઋતુઓમાં જીવન દર્શનની વિરાટતા

- પ્રા. ડૉ. મયૂરીબેન એ. ભાટિયા

204-207

1

अग्निपुराणे कारकप्रकरणविवेचनम्

शोधार्थी: - मनोज गिरी निरञ्जन देव जे.जे.टी युनिवर्सिटी राजस्थान

मार्गदर्शक :- श्रीराजेन्द्र शुक्ला , श्रीबलदेव व्यास जे.जे.टी युनिवर्सिटी राजस्थान ।

अस्माकं भारतीयसंस्कृत परम्परायां भारतीयसंस्कृतेः सम्यक् ज्ञानार्थं विविधाः पौराणिकग्रन्थाः उपनिषद्ग्रन्थाः कथापरकग्रन्थाः प्राप्यन्ते । तेषु विविध ग्रन्थेषु अस्माकं संस्कृतेः सभ्यतायाश्च यथार्थं ज्ञानाय पुराण ग्रन्थानां ज्ञानम् अतीव आवश्यकम् ।

उक्तं च भागवते :- “ इतिहासपुराणं च पञ्चमो वेद उच्यते ” ।

सर्वजनहिताय सुखाय च प्रसादगुणोपेतायाः पद्धत्याः समाश्रयणे पुराणानां महत्वं पदंपदम् आलक्ष्यते ।

पुराणेषु विविधाः विद्याः यथास्थानं वर्ण्यन्ते । क्वचित् साहित्यं , क्वचिद् व्याकरणम्, क्वचित् छन्दः , क्वचित् ज्योतिषम्, क्वचिद् धर्मशास्त्रम्, क्वचिद् आयुर्वेदः, क्वचिद् शरीरविज्ञानादिकञ्च ।

अष्टादशपुराणेषु- अग्निपुराणम् एतादृशं । ग्रन्थं विद्यते यत्र सर्वविषयाणां चर्चा अस्ति । अतः पुराणेषु अग्निपुराणं विविधशास्त्रीयसमन्वितत्वाद् विश्वकोशः रूपेण स्वीक्रियते विद्वद्भिः । अतः अस्मिन् शोधनिबन्धे “मुखं व्याकरणं प्रोक्तम्” इति धिया व्याकरणस्य महत्वं स्वीकृत्य अग्निपुराणे कारकप्रकरणस्य यत् समासेन वर्णनं विद्यते तं विषयम् - मया प्रस्तुत्यर्थं प्रयत्नः क्रियते । अग्निपुराणस्य चतुरपञ्चाशत्तत्त्वधिकत्रिशतम् अध्याये द्वाविंशति श्लोकतः अष्टाविंशति श्लोक पर्यन्तं कारकप्रकरणस्य सोदाहरणं वर्णनं विद्यते । तस्य वर्णनस्य महत्वं सारतत्त्वं विवेचयन् भगवान् स्कन्दः कथयति “अधुना अहं विभक्त्यर्थयुक्तं कारकप्रकरणम् प्रवक्ष्यामि” । यथा ग्रामोऽस्ति । अत्र प्रातिपदिकमात्रेप्रथमा विभक्तिः जातः । अत्र पाणिनीय सूत्रं विद्यते “प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा” ।

“हे महार्क” अस्मिन् वाक्ये महार्क शब्द अस्ति , अत्र सम्बोधने प्रथमा विभक्तिः । सम्बोधने प्रथमा विभक्तेः वर्णनं प्रागपि चर्चायाः विषयः आसीत् । अर्थात् प्रागपि वर्णनम् आगतवान् अस्ति ।

“इह नौमि विष्णुं श्रिया सह” । अस्मिन् विष्णुः शब्दस्य कर्म संज्ञा जाता अतः अत्र पाणिनि अनुसारेण “कर्मणि द्वितीया” इति सूत्रेण द्वितीया विभक्तिः । अग्निपुराणेऽपि “ द्वितीया कर्मणि स्मृताः” इति पौराणिकवचनात् कर्मणि द्वितीया विभक्तिः ।

(३) “श्रिया सह” अत्र श्री शब्दे सह योगकारणेन तृतीया विभक्तिः । सह योगे तृतीया इति वचनात् अपरञ्च सहायकाः सदृशार्थकानां शब्दानां योगेऽपि तृतीया विभक्तिः भवति । सर्वसम्मतं विद्यते । कर्तुः द्वौ भेदौ स्तः (१) स्वतन्त्रकर्ता । (२) प्रयोजकः कर्ता च । स्वतन्त्र कर्तुः उदाहरणम् - “कृतिनः तां विद्या समुपासते” । अत्र विद्यायाः उपासने विदुषां स्वतन्त्रता विवक्षितोऽस्ति । अतोऽत्र - स्वतन्त्रकर्ता विद्यते ।

हेतुकर्तुः उदाहरणम् यथा - “चैत्रो मैत्रं हितं लम्भयते” अर्थात् मैत्रो - हितं लभते तं चैत्रः इति “चैत्रो मैत्रं हितं लम्भयते” अत्र चैत्रः प्रयोजककर्ता वा हेतुकर्ता विद्यते । कर्मकर्तुः उदाहरणम् (१) “प्राकृतधीः स्वयंभिध्यते” ।

(२) “तरुः स्वयं छिध्यते” ।

अत्र द्वयोः उदाहरणयोः “प्राकृतधीः” “तरुः” पदे कर्मकर्तारूपे प्रयुक्तौ स्तः।

अभिहित कर्तुः उदाहरणम् -

“रामो गच्छति” । एवं प्रकारेण अग्निपुराणे पञ्चकर्तृणां वर्णनं विद्यते । अग्रे सप्त कर्मणां वर्णनम्। यथा - अग्निपुराणे (१) ईप्सितकर्म (२) अनिप्सीतकर्म (३) ईप्सितानिप्सीतकर्म (४) अकथितकर्म

(५) कर्तृकर्म (६) अभिहितकर्म (७) अनभिहितकर्म च ।

अधुना क्रमशः उदाहरणानि प्रस्तुयते यथा -

(१) ईप्सितकर्मणः उदाहरणम् - यतिः हरिं श्रद्धधाति । (२) अनिप्सीतकर्मणः उदाहरणम् - अहिलन्धयते भृशम् । (३) ईप्सितानिप्सितकर्मणः उदाहरणम् - दुग्धं संभक्षयन् रजः भक्षयेत् । (४) अकथितकर्म उदाहरणम् - गोपालः गां पयः दोग्धिः । (५) कर्तृकर्म उदाहरणम् - गुरु शिष्यं ग्रामं गमयेत् , शिष्योः ग्रामं गच्छेत् - तं गुरुः प्रेरयेत् इति गुरुः शिष्यं ग्रामं गमयेत् । अत्र प्रयोजक कर्ता शिष्यः प्रयोज्यकर्ता । (६) अभिहितकर्मणः उदाहरणम् - श्रीयै हरेः पूजा क्रियते अत्र कर्मणि उक्ते अनभिहितकर्म । अतः द्वितीया विभक्तिः । अनभिहितकर्मण उदाहरणम् - हरेः सर्वदं स्तोत्रं कुर्यात् ।

(१) तृतीया विभक्तिः - तृतीया करणे भवेत् , इति नियमानुसारेण करणे तृतीया विभक्ति भवति । उदाहरणानि ... (१) चक्षुषा रूपं गृह्णाति आभ्यन्तर करणम् ।

(२) दात्रेण तल्लुनेत् , अत्र बाह्यकरणम् ।

(४) चतुर्थी विभक्तिः - सम्प्रदाने चतुर्थी इति नियमानुसारेण संम्यक् प्रदानार्थं चतुर्थी विभक्तिः भवति यथा उदाहरणम् ...।

नरो ब्राह्मणाय गां ददाति , अत्र ब्राम्हणः प्रेरक सम्प्रदानम् अतः चतुर्थी विभक्तिः प्रायशः

ब्राह्मणाः यजमानं दानार्थं प्रेरयन्ति । अतः प्रेरणार्थं चतुर्थी ।

(२) नरो नृपतये दासं ददाति , अत्र प्रेरणा नास्ति परन्तु अनुमोदनं वर्तते अतः चतुर्थो विभक्तिः

(३) सज्जनः भर्त्रे पुष्पाणि दद्यात् । अत्र पुष्पदाने स्वामिनः स्वीकरणम् अतः चतुर्थो ।

(५) पञ्चमी विभक्तिः - अपादाने पञ्चमी स्यात् । इति पूर्वकथितनियमात् पञ्चमी विभक्तिः उदाहरणम् - यथा -

(१) धावतः अश्वात् पतितः । अत्र अश्वः पञ्चमी विभक्तिः

(२) स वैष्णवः ग्रामादायति । अत्र ग्रामशब्दे पञ्चमी विभक्तिः

(१) सप्तमी विभक्तिः - “अधिकरणे सप्तमी” इति नियमात् अधिकरणे सप्तमी - विभक्तिः भवति । अधिकरणं चतुर्धा - यथा - (१) अभिव्यापकः (२) औपश्लेषिकः (३) वैषयिकः (४) सामीप्यकश्च । क्रमशः उदाहरणानि - यत् तत्त्वं कस्यापि वस्त्वौ व्यापकोऽस्ति । सः आधारभूतवस्तुः अभिव्यापकः अधिकरणम् वर्तते यथा -

(१) दधि धृतम् । तिलेषु तैलं देवार्थं अत्र - दधि तिलम् अभिव्यापकाधिकरणम् यथा अग्निपुराणे आधारयोऽधिकरणम् विभक्तिस्तत्र सप्तमी ।

२) औपश्लेषिकाधिकरणम् । (१) कपि गृहेतिष्ठेत् बृक्षे च तिष्ठेत् । अत्र कपिः गृहे तथा बृक्षे श्लेषिभूत्वा तिष्ठति अतः औपश्लेषिकाधिकरणम्

२) वैषयिकाधिकरणम् । (१) जले मत्स्यः । (२) वने सिंहः । अत्र जलम् , वनम् विषयोः स्तः । अतः अत्र वैषयिकाधिकरणम् ।

३) सामीप्यकाधिकरणम् - (१) गङ्गायां घोषो वसति । अत्र गङ्गायाः सामीप्य अर्थः विद्यते । अतः सप्तमी पुनः अत्र विशेषरूपेण अग्निपुराणे कारकाणाम् यत् विशेषविवेचनं विद्यते तं विषयमत्र प्रस्तूयते समासेन यत्र मुख्यार्थं बाधो भवति तत्र अर्थातन्तरं प्रतीतेः कारणात् लक्षणा भवति । यथा गौवार्हिकः । अनभिहितं कर्तरि तृतीया षष्ठीविभक्तिर्वा भवति । यथा -

१) विष्णुः सम्पूज्यते लोकैः । अत्र लोकैः शब्दे तृतीया (२) तेन गन्तव्यम् तस्य गन्तव्यम्-कृदन्तं प्रयोगेऽपि षष्ठी भवति । हेतौ तृतीया भवति । यथा

१) अन्नेन बसेत् (२) जटाभिः तापसः , तादर्थ्यं चतुर्थी -(१) वृक्षाय जलम् (२)

* वटुकाय - कलशम् , परि उप आङ्ग योगे पञ्चमी विभक्तिः भवति यथा

परि ग्रामात् पुरा बलवत् बृष्टोऽयं देवः दिग्वाचक शब्देः आन्वार्थकः तत्र ऋते योगेऽपि तृतीया विभक्तिः भवति (१) पूर्वग्रामात् (२) ऋतेः विष्णोः न मुक्तिः । इतरा हरेः ।

(३) ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः । नमः स्वाहा स्वधा स्वस्तिः वषट् योगे चतुर्थी विभक्तिः भवति ।

१) नमः देवाय (२) ते स्वस्ति (३) इन्द्राय स्वाहा ४) पितृभ्यः स्वधा ।

तुमुन्प्रत्ययार्थकः भाववाचिशब्दात् - चतुर्थी विभक्तिः भवति । यथा -

१)पाकाय याति पक्तये याति * सहयोगे तृतीया -

२)पिताऽगात् सहपुत्रेण । २) गदया हरिः ।

•कुत्सिताङ्ग वाचके तृतीया - १) अक्षणा काणः । २) पादेन खञ्जः ।

•हेत्वर्थे तृतीया - १) अर्थेन निवसेत् भृत्यः ।

•कालवाचकः, भाववाचकः, अर्थेऽपि सप्तमी विभक्तिः भवति । यथा -

१)विष्णौ नते भवेन्मुक्तिः । २) वसन्ते स गतौ हरिम् । अत्र प्रथम उदाहरणे

विष्णौ सप्तमी, द्वितीय उदाहरणे वसन्ते सप्तमी ।

स्वामी ईशः, पतिः, साक्षी, सूतः, दया आदि योगे षष्ठी एवं सप्तमी विभक्तयः भवन्ति ।

१)नृणामीशः २) सतां पतिः ३) नृणां साक्षी , नृषु साक्षी ४) गोषु नाथो, गवां पतिः

५) गोषु सूतो, गवां सूतः ६) इह राज्ञां दयादकोऽस्तु ।

हेतु प्रयोगे षष्ठी विभक्तिः अपि भवति । यथा - १) अन्नस्य हेतोर्वसति ।

स्मरणार्थकधातु प्रयोगे सप्तमी विभक्तिः भवति । यथा - १) मातुः स्मरति ।

उक्त - अग्निपुराणस्य (३५४) अध्याये यत् व्याकरण विषयं स्वीकृत्य कारक प्रकरणस्य वर्णनं विद्यते , तं विषयं पठित्वा एतत् कथयितुं शक्यते यत् श्री व्यास महोदयेन समाजे यत् यत् वस्तूनां आवश्यकता वर्तते जीवनं चालयितुं तत् तत् वस्तूनां समावेशः अग्निपुराणे कृतोऽस्ति । अतः अग्निपुराणस्य महत्वं सर्वतः दरीदृश्यते । एतस्मात् कारणात् विद्वान्सः अग्निपुराणं विश्वकोशः रूपेण स्वीकुर्वन्ति । अत्र नास्ति अतिसयोक्तीति मन्ये ।

महाकविः माघः

शोधार्थी: - मितेश शर्मा जे, जे, टी युनिवर्सिटी, बुझनु, राजस्थान ।

मार्गदर्शक :- श्रीललितभ्राता पटेलः, श्रीसोमनाथ-सं-युनि, वेरावल, गुजरात, ।

श्रीबलदेव व्यास जे.जे.टी युनिवर्सिटी राजस्थान ।

प्रस्तावना:-

संस्कृतम् देवभाषा अस्ति । संस्कृतशब्दस्य अर्थः भवति । सुसंस्कारसंपन्नः , सुकार्यकरणे निपुणः , सुज्ञः वा । परंतु संस्कृत इति शब्दस्य प्राप्तिः सर्वप्रथमं रामायणे सम्प्राप्यते । पवनपुत्रः सीतां कथा रित्या बोधयिष्यति इति चिंतने अयं शब्दः प्राप्यते ।

यदि वाचं वदिष्यामि द्विजातिरिव संस्कृतम् ।

रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति ।।

वा रा सुन्दरकाण्ड 5/14

अथवा यास्कस्य तथा पाणिनेः ग्रन्थेषु लोकव्यवहारे प्रयुज्यमाना वाक् तस्याः वाचः संज्ञैव भाषास्ति ।

भाषायामन्वध्यायञ्च , निरुक्तः-1/8

भाषायां सदवससुवः , अष्टाध्यायिः :- 3/2/104

भवतु संस्कृतभाषायाः उत्पत्तिः विषये अधिकं न कथ्यते । सम् उपसर्गपूर्वकं कृ धातुतः निष्पन्नोऽयं शब्दः संस्कृतम् । संस्कृतसाहित्यमपि विशिष्टमस्ति ।

साहित्य-संगित-कला-विहीनः साक्षात्पशुपुच्छविषाणहीनः । भर्तृहरिः ।

एतेन माध्यमेन संस्कृतसमाजे साहित्यस्य महत्वमधिकमस्ति । देवभाषायाः बहवः विविध-कवयः विद्वांसः अभवन् । तेषु महाकविषु संस्कृतसाहित्यमाध्यमेन मानवबोधगुणान् अतीवविशिष्टमाध्यमेन सरलतया प्रतिपादितमस्ति ।

आदौ श्रीअश्वघोषः स्यात् कालिदासः ततः परं ।

भारविश्च तथा भट्टिः कुमारश्चापि पञ्चमः ।।

माघरत्नाकरौ पश्चात् हरिश्चन्द्रस्तथैव च ।

कविराजश्च श्रीहर्षः इत्याताः कवयो दशः ।।

एते संस्कृतसाहित्यस्य प्रमुखाः दशकवयः विद्यन्ते । तेषां संस्कृतसाहित्ये प्रदानं विशिष्टमस्ति । एतेषु महाकविषु महाकविमाघस्य एका एव कृतिः संप्राप्यते । शिशुपालवधम् अनया एकया कृतिमाध्यमेन माघः प्रसिद्धः ।

शिशुपालवधकर्तुः नाम माघः डाँ याकोबीमहोदयस्य मतमस्ति यत् भारविः स्वप्रतिभां दर्शयितुं भा-रविः संज्ञा कृता तथैव शिशुपालवधस्य रचयित्रा अज्ञातनाम्ना भारविं पराजयितुं माघः इति नाम अवधारितम् । कारणं यत् माघमासे सूर्यस्य तापः शीतः भवति । परंतु एषा एका किंवदन्तिवद् विराजते । शिशुपालवधस्य कर्तुः नामैव माघः , अन्या उपाधिः नास्ति । माघस्य जीवनविषये भोजप्रबन्धे , प्रबंधचिन्तामणौ संप्राप्यते । उभयोः

ग्रन्थयोः मध्ये समाना कथा विद्यते । तथा माघेनापि ग्रन्थसमाप्ती स्वपरिचयः अपि प्रदत्तः । एतेषाम् एकत्रिकरणेन माघस्य परिचयः समुपलभ्यते ।

जीवनम् :-

माघस्य पितामहस्य नाम सुप्रभदेवः वर्नलातनाम्नः राज्ञः यस्य गुर्जरप्रदेशे शासनसमये सुप्रभदेवः प्रधानमंत्री आसीत् । अतः माघस्य जन्मः प्रसिद्धः धनवान् ब्राह्मणकुले अभवत् । माघस्य जनकः दत्तकः सः अतीव विद्वान् , दानी च आसीत् । दरिद्रसहायतायां दत्तकेन स्वाधिकांशधनस्य उपयोगः कृतः । माघस्य जन्मः भीनमाले अभवत् । भीनमालः गुर्जराज्यस्य प्रधानं नगरम् आसीत् । तत् व्यापारविद्याराजधानी चासीत् । प्रसिद्ध ज्योतिषी ब्रह्मगुप्तेन ६२५ ईस समीपसमये ब्रह्मगुप्तसिद्धान्तस्य निर्माणं अत्रैव कृतम् । तैः स्वग्रन्थे भीनमालाचार्यः इति लिखितम् । पितुः दानशीलतायाः प्रभावः पुत्रे स्वतः प्रयाति । माघः अपि महादानी आसीत् । माघस्य भोजराजेन सह मित्रता आसीत् । प्रचूरूपेण दानेन माघः निर्धनी अभवत् । तेन मित्रभोजस्य समीपे आश्रयप्राप्तुं अगच्छत् । भोजप्रबन्धे लिखितमासीत् । यत् माघस्य भार्या राज्ञः भोजस्य समिपं कुमुदवनमपश्चि श्रीदम्भोजखण्डम् आदि पद्यानि । तानि पद्यानि माघकाव्यस्य ११ सर्गे संप्राप्यते । एतानि पद्यानि श्रुत्वा राजाभोजेन प्रचूरं धनं अयच्छत् । माघसमिपे गच्छन् सति माघपत्न्या मार्गे समागतेभ्यः दरिद्रजनेभ्यः तत् प्राप्तपुरस्कारधनं अवितरत् । तेन कारणेन माघपत्न्या समिपं किमपि न अवशिष्टम् । परंतु याचकानामुपस्थितिः उत्तरोत्तरवर्धिता तेन माघपत्नी गृहं समागता तत्रापि माघेन दानं दातुं अनुद्यतः अनेन कारणेन माघेन स्वप्राणाः त्यक्ताः । प्रातः काले भोजेन अंतिमसंस्कारः कृतः माघपत्नी सतिरभवत् । माघस्य जीवनस्य एषा एव घटना सम्मिलिता । घटनेयं सत्या मिथ्या वा परंतु एतत् सत्यमेव यत् माघस्य जन्मः धनवान् ब्राह्मणकुले अभवत् । भोजस्य मित्रमपि आसीत् ।

समयः -

माघस्य समयनिरूपणे संदेहहीनं प्रमाणं प्राप्यते आनन्दवर्धनेन शिशुपालवधस्य द्वे पद्ये ध्वन्यालोके उदाहरणे रूपेण प्रस्थापिते ।

रम्या इति प्राप्तवती 3/53 त्रासाकुलः परिषण् 5/26

फलतः माघः आनन्दवर्धनात् प्राचीनः एकेन शिलालेखमाध्यमेन अस्य सम्यक् ज्ञानं प्राप्यते । डॉ किलहार्न-महोदयः राजपूतानां वसंतगढनाम्नः कस्मिञ्चित् स्थाने वर्मलातराज्ञः एकः शिलालेखः अप्राप्नोत् । शिलालेखस्य समयः संवत् ६२२ अर्थात् ई स ६२५ अस्ति । शिशुपालवधस्य हस्तलिखितप्रतमाध्यमेन सुप्रभदेवस्य आश्रयदातुः नाम भिन्न-भिन्न प्राप्यते । धर्मनाम , वर्मनाम , धर्मलात , वर्मलात , इत्यादि अनेक पाठभेदाः संप्राप्यन्ते । भीनमालस्य समीपस्थस्थानेषु अयं शिलालेखः अप्राप्नोत् तेन डॉ किलहार्न-महोदयः वर्मलातः इति नाम सत्यं मत्वा एतं राजानं तथा सुप्रभदेवं एकम् एवं स्वीकरोति । अतः सुप्रभदेवस्य समयः इ स ६२५ समीपवर्ती , अतः तेषां पौत्रः माघस्य समयः अपि इ स ६५० तः ७०० पर्यन्तं स्वीकरोति । तेन माघस्य आविर्भावः सप्तमसताब्द्यां पूर्वार्धः स्वीक्रियते ।

ग्रन्थः -

माघस्य कीर्तिलता केवलम् एकेन महाकाव्येन शिशुपालवधनाम्नः वृक्षघट्टाद्वारा अवलम्बितमस्ति । श्रीकृष्णस्य युधिष्ठिरद्वारा राजसूययज्ञे चेदिनरेशस्य शिशुपालस्य वधविषये सांगोपांगं वर्णनं कृतमस्ति । अयमेव शिशुपालवधस्य वर्णविषयः अस्ति । प्रेरणास्रोतः श्रीमद्भागवतपुराणमस्ति , गौणरूपेण महाभारतमस्ति , वैष्णवमाघोपरि भागवतः प्रभावः पूर्वतः एव आसीत् । फलस्वरूपेण शिशुपालवधस्य कथावस्तुः इदमेवास्ति । शिशुपालवधे सर्गाः २० सन्ति । श्लोकाः १६५० सन्ति ।

सर्गः १ द्वारकायां श्रीनारदमुनिः कृष्णं दुष्टानां विनाशाय उपदिशति ।

सर्गः २ आगतामंत्रणे युधिष्ठिरस्य राजसूययज्ञे गन्तव्यं वा न इति विषये श्रीकृष्णः बलरामोद्भवाभ्यां सार्धं मंत्रणां क्रियते ।

सर्गः ३ तदनन्तरं महाकाव्यस्य पुरकविषयस्य प्रारंभो भवति । श्रीकृष्णः बलरामेन सह इन्द्रप्रस्थस्य यात्रां करोति ।

सर्गः ४ रैवतकवर्णनम् ।

सर्गः ५ श्रीकृष्णेन रैवतकनिवासः ।

सर्गः ६ ऋतुणां वर्णनम् ।

सर्गः ७ वनविहारः ।

सर्गः ८ जलक्रीडा ।

सर्गः ९ सूर्यास्तचन्द्रोदयः वर्णनम् ।

सर्गः १० मधुपानम् ।

सर्गः ११ प्रभातवर्णनम् ।

सर्गः १२ प्रातः कालीयाभियानवर्णनम् ।

सर्गः १३ पाण्डवैः सह मेलनं सभाप्रवेशः ।

सर्गः १४ राजसूययागदानञ्च ।

सर्गः १५ शिशुपालविद्रोहः ।

सर्गः १६ दूतानां युक्तिः प्रयुक्तिः ।

सर्गः १७ सभासदानां क्षोभः , कवचादि धारणम् ।

सर्गः १८ युद्धवर्णनम् ।

सर्गः १९ युद्धवर्णनम् ।

सर्गः २० कृष्णशिशुपालयोः द्वन्द्वयुद्धम् ।

उपर्युक्तसूचौ पश्यामश्चेत् ज्ञायते माघेन लघुवर्णविषयं परिवृष्टिं कृत्वा महाकाव्यत्वेन निर्वहितं सर्गं ८ तः ११ पर्यन्तं स्वप्रतिभां प्रदर्शिता । अलंकृत महाकाव्यस्य इयम् आदर्शः कल्पना महाकविमाघस्य संस्कृतसाहित्ये अविस्मरणीयं योगदानमस्ति । तस्य अनुसरणं परिवृष्टं कृत्वा अस्माकं काव्यसाहित्यं समृद्धं , संपन्नं , संस्कृतम् अभवत् ।

माघकाव्यकला:- /

संस्कृतभारते: महाभागवतकवि: माघेन स्वमहाकाव्यस्य कथावस्तु: श्रीमद्भागवतस्य दशमस्कन्धस्य ७१-७५ अध्याये समागतकथायां मुख्यरूपेण प्रस्तुतं कृतमस्ति । काव्यस्य प्रधानघटनायाः मुख्याधारः भागवतपुराणमस्ति । माघस्य काव्यशैली 'अलंकृत'शैल्याः चूडान्तदृष्टान्तमस्ति । यस्य प्रभावः अन्येषु कविषु दृष्यते । माघः परिष्कृत पदविन्यासस्य आचार्यः अस्ति । माघस्य काव्ये समसबहुत्वं , विकटवर्णोद्धारता , गाढबन्धनानां मनोहरता , पाठकानां हृदयावर्जने सर्वथा समर्था अस्ति । माघस्य प्रवीण पद्यानि एका पुष्पधानीवद् एव अस्ति यस्यां विविधपुष्पाणि सन्ति । रंगितानि इमानि पुष्पाणि मंजुलमिश्ररूपाणि नयनरम्याकारधारितानि मनोविनोदरूपाणि सन्ति । परंतु १९ सर्गे युद्धवर्णने चित्रालंकाराणां प्रयोगः कवेः शाब्दिकी चमत्कारिणी प्रतिभां दर्शयति । अर्थालंकारस्य प्रयोगः अतीवमार्मिकतया कृतः । मालिनीछन्दसस्तु कविमाघः रससिद्धः आचार्यः अस्ति । एकादशतितमे सर्गे समागतप्रभातवर्णनस्य मालिनी छन्दसः शोभा अप्रतिमा विद्यते ।

माघे सन्ति त्रयो गुणाः

उपमा:-

उपमां विषये कविः माघः अतीव सजीवतां दर्शयति । अवकाशात् अवतारन्तं नरदमुनेः वर्णनं कविः सफलः तथैव महाकविः संदेशकथने अपि सफलः । श्रीकृष्णस्य स्वरूपं तथा सहिष्णुचरित्रं अतीवसुन्दरमस्ति । कवेः अलोकसामान्यप्रतिभां सामान्यपदार्थेषु अपि विशिष्टताम् उत्पन्नं करोति । नित्य-परिचितवस्तुषु अपि नवीनतायाः सञ्चारः करोति । कविः प्रकृतिहृदयं जानाति तथा मधुरशब्दे अभिव्यक्तमपि करोति । प्रातः कालीनसूर्यस्य बालकरूपेण चित्रणं कवेः सरसहृदयस्य परिचायकः अस्ति । 11.47 प्राच्यां सूर्योदयः रंगीनदृश्यं चिरस्मरणीयवस्तुः 11.44

विततपृथुवरत्रा-तुल्यरूपैमयूखैः कलश इव गरीयान् दिग्भिराकृष्यमाणः ।

कृतचपलविहंगालापकोलाहलाभिः जलनिधिजलमध्यादेषु उत्तार्यतेऽर्कः ।।11.44।।

दिक्षु प्रसारिताः रज्जवः समानाः किरणाः , तैः कलशसमानं सूर्यं बहिर्निष्कासनं भवति । चतुर्षु बहिर्निष्कासनं कार्यं दिग्सदृशाः नार्यः ताभिः समुद्रस्य जलात् निष्कास्यते । यथा घटः सज्जुमाध्यमेन बहिः समायति । तथैव पूर्वसमुद्रे समागतं सूर्यं दिग्समानाः रज्जवः बहिः आनयन्ति । यथा जले पतितं घटं बहिः करणे कोलाहलो भवति तथैव प्रातः काले खगाः स्वरवेण कर्णपुटं नन्दति । एतादृशं बालसूर्यस्य वर्णनं कृतमस्ति ।

अपशंकमंकपरिवर्तनो चिता-

श्चलिताः पुरः पतिमुपेतुमात्मजाः ।

अनुरोदितीव करुणेन पत्रिणां

विरुतेन वत्सलतथैषनिम्नगाः ।।4/47।।

भूभृत्तयः मधुरध्वनिना प्रवहन्ति । अतः ताः रैवतकस्य पुत्र्यः । ताभिः निर्भयेन वर्तितव्या । अद्य ताः स्वपतिगृहं समुद्रं मेलयितुं गच्छन्ति । अतः रैवतकः खगानां स्वरेण रोदिति । कन्यायाः पतिगृहगमनावसरे पितुः हृदयं द्रवत्येव । पिता कियद् अपि कठोरः भवेत् परंतु तस्मिन् अवसरे तस्य हृदयं द्रवति तत्र ना कथा ।

पीडयन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवा

अतः एव रैवतकः खगरवमाध्यमेन रोदनं करोति । भवतु पितुः हृदयं कोमलं भवत्येव ।

अर्थगौरवम् भारवेः-

अर्थ गौरवं भारवेः समानमेव माघेऽपि अर्थगौरवप्राप्तये विशेषक्षमतासीत् । सः जानाति यत् कतिपयवर्णनामुपयोगेन यथा सुंदरध्वनिः श्लोको प्रभवति तथैव सप्तस्वराणामुपयोगेन सुंदरपद्यमपि आविर्भवति । अर्थगांभिर्येण माघकाव्यं प्रपूर्णमस्ति ।

तस्य सांख्यपुरुषेण तुल्यतां विभ्रतःस्वयमकुर्वतः क्रियाः ।

कर्तृता तदुपलम्भतोऽभवत् वृत्तिभाजि करणे यथर्त्विजि ॥14/19॥

शास्त्रे कथितमस्ति यत् मंत्राणामर्थज्ञानेन एव साफल्यं भवति अन्यथा न परंतु अस्मिन् श्लोके कथितमस्ति यत् मंत्राणाम् उच्चारणमेव पुरोहिताः एतादृशं कुर्वन्ति येन अर्थज्ञाने केनापि अधिकपरिश्रमः नावश्यकः । संशयाय

दधतोः सरूपतां दूरभिन्नफलयोः क्रियां प्रति ।

शब्दशासनयोः विग्रहं व्यवससुः स्वरेण ते ॥14/24॥

मंत्रोच्चारणे कदाचित् संदेहापन्नसमासादि पदानि समायान्ति यस्य विग्रहः भिन्न-भिन्न प्रकारेण भवितुमर्हति । तस्मिन् अवसरे व्याकरणज्ञाता ऋत्विक्जनाः स्वरमाध्यमेन यजमानस्य प्रकृतकर्मनुसारं अर्थः

निश्चयविग्रहमाध्यमेन कुर्वन्ति । आदर्शरजः स्वरपमपि विद्यते ।

बुद्धिशस्त्रः प्रकृत्यङ्गो धनसंवृत्तिकञ्चुकः ।

चारोक्षणो दूतमुखः पुरुषः कोऽपि पार्थिवः ॥12/82॥

शस्त्रं यस्य बुद्धिः , अंगानि यस्य प्रकृतिः , स्वामी अमात्यादि , यस्य वर्म दुर्वेधमंत्ररक्षा , यस्य नेत्रे गुप्तचराः यस्य मुखं इताः एतादृशः राजा सामान्यमनुष्यः न भवति । एतस्मिन् शब्दश्लोके अर्थगौरवं पूर्णतया विद्यते ।

पदलालित्यम् :-

पदविन्यासविषये कविमाघः कविराजः न केवलं शब्दानां पदानां ललितविन्यासेऽपि माघः निपुणः आसीत् । प्रत्युतनित-नूतनं श्रुतिमधुरशब्दावल्याः श्लाघ्यः शिल्पी आसीत् नूतन-नवीनशब्दानां तैः एतावद् प्रयोगः कृतः तेन कथनीयमभवत् यत् -

नव-सर्गते माघे नवशब्दो न विद्यते

कथनमेतत् न केवलं अर्थवादपूर्णः अपि तु तथ्यवादरूपमस्ति । पद्यमेतत्

मधुरया मधुबोधितमाधवी-मधुसमृद्धसमेधितमेधया ।

मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे ॥5/20॥

श्लोके सरसवर्णानाम् उच्चारणे जीह्वा अनायासेन एव वदति । अनुद्योगेन श्लोकस्य अंतिमपदपर्यन्तं गच्छति ।
उचितमस्ति यत् कविः पण्डितमाधस्य काव्यकलां ज्ञातुंकेवलं हृदयस्य एव न उपयोगः अपि तु मस्तिष्कस्य अपि
उपयोगः आवश्यकः विचित्रमार्गस्य उद्भावकः भारविः तथा माघः एतयोः अलंकृतशैल्याः प्रभावः केवलं
भारतवासीकविषु न दरिदृश्यते अपितु बृहत्तरभारतकविषु अपि एतस्य प्रभावः विद्यते सत्यमस्ति ।

मेघे माघे वयं गतः

संदर्भग्रंथसूचिः

संस्कृत साहित्य का इतिहास
ध्वन्यालोकः
ब्रह्मगुप्तसिद्धान्तः
अभिज्ञानशाकुन्तलम्
शिशुपालवधम् मल्लिनाथटीकोपेतम्
श्रीमद्भागवतपुराणम्
महाभारतम्
वाल्मीकीरामायणम्
सूत्राष्टाध्यायी
निरुक्तम्,
नीतिशतकम्

Introduction of English language in India

-PROF. VIJAY G. CHAUHAN
ARTS & COMMERCE COLLEGE, BALASINOR

Introduction:

India is also one of the countries which have started shifting quite rapidly from vernacular to English language as medium of instruction in education. The attitude of the people towards English has now got change and there is a great demand of education of English in country. Krisnaswamy has rightly said "English has become an international commodity like oil and the microchips and more than a quarter of the world's people use English the world has become a global village. English has become necessary for mobility and social and economic success in the world today. But English language teaching in India is not being paid much attention by the education ministers. As a result teaching of English language has not yet acquired the level to which it is expected to be. Mukalel has stated "English has become a status symbol and a student without a reasonable command over English is perhaps not very comfortable with attainment of any educational goal similarly teaching of English holds the key position in the entire curriculum of education. Teachers of English in this context owe the responsibility to enable the learners to achieve the educational goals to general and language aim in particular".

Hence the teaching of English language is required to be strengthened and obstacles and problems need to be reduced with the best efforts of government and educationists.

Problems in teaching and learning English language

Around the world in the country like India, many people dedicate themselves to learning English. While many reach fluency and written literacy within a few years, students encounter problems and challenges along the way. Some of these pertain to learning in particular due to the languages diverse roots, large amount of irregular verbs and profound regional variations. Some of the common problems in learning English given are following:

1. Pronunciation , vocabulary and grammar

Almost all English learners encounter at least three types of problems: challenges with pronunciation (some people are never able to master certain sounds); issues with vocabulary (most people can add to their English vocabulary with study and practice); and grammar including challenges with situational grammar, such as workplace English versus slang.

2.Encouraging errors

Errors in learning English challenges students but they typically learn from their mistakes and progress however, if English language learners feel intimidated, embarrassed or judges their affective filter can inhibit their ability to absorb new information and produce English. Teachers of English as a second language and English as a foreign language typically refrain from providing an overload of corrective feedback so that students feel more comfortable expressing themselves in English even if it is not perfect.

3 Early hardships

English language learners may enter a class or an immersion situation in a state of shock. Teachers as well as students may feel surprised that many seem unable to do more than repeat the most basic phrases. This experience is the initial phase of learning a language, called the silent period. During this time, which may last only a few days or up to a few weeks students receive and absorb language but are often unable to speak or write it.

4 choosing appropriate techniques

Learning English requires different techniques for different types of learners. Some people require more time to reflect on concepts before diving into dialogues and presentations. Others need to speak to reinforce new information. For some people, kinesthetic activities such as dance, clapping and physical movement can shift information from short term memory to long term memory, music, rhymes chants poems and games provide additional reinforcement .

5 lack of model for speaking

One of the primary challenges for someone learning English concerns lack of a proper model for speaking. Whatever possible, students should listen to

native English speakers engaging in conversation or teaching concepts. This practice sharpens ears to unique rhythms and pronunciation of English and can provide insight into more abstract and advanced English such as phrasal verbs and slang.

Problems of teaching English language

Lynch has given following most critical problems of English language teaching and learning classroom ...

1. Lack of learners inspiration

Students many has not motivated and interested towards the learning of English language. They have even some fear of failure in examination and even in classrooms interaction and so cannot get involved easily in classroom interaction and learn the language comfortably. They need enough motivation from teachers and scope to learn English in classroom interaction. Students are not getting proper importance of English language regarding their future concerns.

2. Insufficient time, resources and materials

English is foreign language and hence cannot be learnt and taught as easily as mother tongue or first language. And when it is learnt as second language, it requires long time and simultaneously adequate resources and materials to create English classroom climate teaching learning process.

3 over –crowded English classes

The number of learners in a class room can range from one, for those who teach individual private learners to 10 or 15 learners in a typical classroom up to multitudes of 35 or forty or even fifty or more learners packed into a language learning situation. The overcrowded classes create number of problems like; discomfort in the class, individual attention, evaluation, classroom and management maintaining learning effectiveness etc.

Also there are number of others problems in English language like social problems psychological problems , academic problems , administrative problems and so on. But three and the most critical of them as given are

necessarily needed to be overcome to improve quality of English teaching in India.

EMERGING ISSUES IN CAPITAL MARKET**- Dr. RONAK RANA****ASSISTANT PROFESSOR,****NATIONAL COLLEGE OF COMMERCE,
AHMEDABAD**

ABSTRACT :

This paper presents a review of Indian Capital Market & its structure. In last decade or so, it has been observed that there has been a paradigm shift in Indian capital market. The application of many reforms & developments in Indian capital market has made the Indian capital market comparable with the international capital markets. Now, the market features a developed regulatory mechanism and a modern market infrastructure with growing market capitalization, market liquidity, and mobilization of resources. The emergence of Private Corporate Debt market is also a good innovation replacing the banking mode of corporate finance. However, the market has witnessed its worst time with the recent global financial crisis that originated from the US sub-prime mortgage market and spread over to the entire world as a contagion. The capital market of India delivered a sluggish performance.

Keywords : Indian Capital Market; Developments; Regulatory mechanism; Private Corporate Debt Market.

(1) OBJECTIVES OF THE STUDY :

The main objective of the study is to discuss the emerging issues in Indian Capital Market.

(2) METHODOLOGY :

The study is based on the secondary data. The secondary data source is research journals, books, news papers, magazines, internet etc.

(3) MECHANISM OF CAPITAL MARKET :**3.1 Capital Market :**

A capital market is a market for securities (debt or equity), where business enterprises (companies) and governments can raise long-term funds. It is defined as a market in which money is provided for periods longer than a year, as the raising of short-term funds takes place on other markets (e.g., the

money market). The capital market includes the stock market (equity securities) and the bond market (debt).

3.2 INDIAN Capital Market :

Indian Stock Markets are one of the oldest in Asia. Its history dates back to nearly 200 years ago. The Bombay Stock Exchange was inaugurated in 1899 when the brokers formally established a stock market in India. Thus, the Stock Exchange at Bombay was consolidated. After that more & more stock exchanges have emerged in India & this forms a huge capital market in India.

3.3 Reforms In Capital Market Of India :

The **major** reform undertaken in capital market of India includes :

- **Establishment of SEBI** : The Securities and Exchange Board of India (SEBI) was established in 1988. It got a legal status in 1992. SEBI was primarily set up to regulate the activities of the merchant banks, to control the operations of mutual funds, to work as a promoter of the stock exchange activities and to act as a regulatory authority of new issue activities of companies.
- **Establishment of Creditors Rating Agencies** : Three creditors rating agencies viz. The Credit Rating Information Services of India Limited (CRISIL - 1988), the Investment Information and Credit Rating Agency of India Limited (ICRA - 1991) and Credit Analysis and Research Limited (CARE) were set up in order to assess the financial health of different financial institutions and agencies related to the stock market activities. It is a guide for the investors also in evaluating the risk of their investments.
- **Increasing of Merchant Banking Activities** : Many Indian and foreign commercial banks have set up their merchant banking divisions in the last few years. These divisions provide financial services such as underwriting facilities, issue organizing, consultancy services, etc.
- **Rising Electronic Transactions** : Due to technological development in the last few years. The physical transaction with more paper work is reduced. It saves money, time and energy of investors. Thus it has made investing safer and hassle free encouraging more people to join the capital market.

- **Growing Mutual Fund Industry** : The growing of mutual funds in India has certainly helped the capital market to grow. Public sector banks, foreign banks, financial institutions and joint mutual funds between the Indian and foreign firms have launched many new funds. A big diversification in terms of schemes, maturity, etc. has taken place in mutual funds in India. It has given a wide choice for the common investors to enter the capital market.
- **Growing Stock Exchanges** : The numbers of various Stock Exchanges in India are increasing. Initially the BSE was the main exchange, but now after the setting up of the NSE and the OTCEI, stock exchanges have spread across the country. Recently a new Inter-connected Stock Exchange of India has joined the existing stock exchanges.
- **Investor's Protection** : Under the purview of the SEBI the Central Government of India has set up the Investors Education and Protection Fund (IEPF) in 2001. It works in educating and guiding investors. It tries to protect the interest of the small investors from frauds and malpractices in the capital market.
- **Growth of Derivative Transactions** : Since June 2000, the NSE has introduced the derivatives trading in the equities. In November 2001 it also introduced the future and options transactions. These innovative products have given variety for the investment leading to the expansion of the capital market.
- **Commodity Trading** : Along with the trading of ordinary securities, the trading in commodities is also recently encouraged. The Multi Commodity Exchange (MCX) is set up. The volume of such transactions is growing at a splendid rate.

These reforms have resulted into the tremendous growth of Indian capital market.

(4) EMERGING CHALLENGES & ISSUES : Despite these significant developments, the Indian capital market has been in decline in the recent past. However, currently the market has recovered substantially and hopefully, the upward trend is expected to remain. The Indian security market still faces many challenges and issues that need to be resolved.

Market infrastructure and investor awareness has to be improved as it obstructs the efficient flow of information and effective corporate governance. The legal mechanism should be activated to protect small shareholders by giving them speedy grievance redressal mechanism.

The trading system has to be made more transparent. Market information is a crucial public good that should be made available to all participants to achieve market efficiency. Further, SEBI need to monitor more closely cases of insider trading and price manipulation and to meet the challenges of possible roles of market makers.

There is a need for integration of the security market through consolidation of stock exchanges. The trend all over the world is to consolidate and merge existing stock exchanges. Need for integration of security markets with banks so as to improve the payment situation and to reduce the risks of scams.

4.1 *Issues relating to market performance :*

Over the years the turnover of big exchanges has increased but only at the cost of small exchange. The top six exchanges of India out of a total of 23 accounted for over 99% of the total turnover of all exchanges.

Another important issue is that turnover in our exchanges are dominated mainly by few securities. This is clear because top 100 traded securities on BSE had a share of 95% in the total turnover on BSE for the year 2011-2012, while the listed securities on BSE are approximately 10000. So this brings us to the conclusion that most of the securities on Indian Stock Exchanges are either not traded or very thinly traded. This also indicates that there is a problem of liquidity in our exchanges.

Further, on the one hand the object of circuit breaker is to prevent volatility but on the other hand many feel that the breaker distorts the basic price discovery process of scrip. This is again a matter of debate and whether the breaker should stay or be done away with depends upon what is more important for stock exchange, i.e. price discovery which should be independent or controlled volatility.

4.2 *Issues relating to regional stock exchanges:*

Regional stock exchanges of late have witnessed shrinking volumes and are thus in poor financial health. Their inability to attract business is clear if we look at the total incomes of the various exchanges as split between business and non business incomes. Business incomes include membership fees, transaction based service charges and other miscellaneous income whereas non business income includes listing fees, interest and rent. With the government initiating further reforms like, central listing authority to avoid multiplicity problems of listing for companies and centralized monitoring and compliance of obligations, it seems the end of regional exchanges is not very far and it is only a matter of time when these regional exchanges close their shops.

Attempts can however be made to revive the regional exchanges through mergers & acquisitions, consolidations, diversification of the business of stock exchanges to areas like, investment banking, insurance etc. Some attempts are already made when Inter connected stock exchange of India was launched which was to provide a separate market among member exchanges. However, the exchange could not do much business in 2011-2012.

4.3 *Issues relating to regulatory framework :*

It is more than a decade since SEBI started to put in place a regulatory framework for the capital market. Despite a plethora of disclosure requirements, there are still key areas where investors get precious little information of value. This relates to mergers and acquisitions, asset sell-off, intra-company, intra-group transactions and inter corporate investments. In these cases the minimum legal requirement under Companies Act is met. Though, we have a full fledged market for corporate control yet the disclosure levels are not up to the mark. A lot of information is also made available on financial performance and other synergistic areas of mergers and acquisitions. However, the manner in which the swap ratio is fixed, pricing of offers and the managerial perception is largely missing. The valuations of two companies and swap

ratio are key aspects in any merger no doubt valuation reports are available for inspection however, access is not easy for investors. A comprehensive and mandated list of disclosures like, the ones that accompanies IPO's or a rights offer, should be made available to all investors.

The effectiveness of any regulatory body is judged by the quality of implementation in general and the rate of convictions in particular achieved in cases where there are violations. What is worrying is the poor rate of conviction in major cases. The judgments of SEBI involving Sterlite, BPL, Videocon, Anand Rathi and Hindustan Liver have been overruled by SAT [Securities Appellate Tribunal]. There is something seriously amiss if the SAT can overturn SEBI orders by pointing to lacunas on almost every possible ground, ranging from technical aspects to substantive issues involving the regulator's subjective judgment.

(5) CONCLUSION :

The structure and pattern of securities markets in India and around the world is undergoing many changes. The current trading environment is characterised by frequent regulatory interventions and competitive pressures. Further, the proliferation of the Indian capital market, the market players, the trading pattern and the emerging market for corporate control, brings to the forefront abovementioned issues which need immediate attention. As these issues have implications for the trading strategies employed by investors, the behaviour of specialists, liquidity in the market, the informational efficiency of prices, and ultimately the valuation of listed companies and welfare of their shareholders.

REFERENCES :

- [1] Stock Exchange Official Directory, Vol.2 (9) (iii), Bombay Stock Exchange, Bombay
- [2] <http://business.mapsofindia.com/india-market/debt.html>
- [3] Bank for International Settlements, 2011
- [4] RBI; National Stock Exchange of India Limited
- [5] <http://www.equitymaster.com>

- [6] <http://www.businessdictionary.com/definition/stock-exchange.html>
- [7] <http://www.yeahindia.com/c-india1.htm>
- [8] http://en.wikipedia.org/wiki/Capital_market
- [9] <http://www.pwc.com/in/en/publications/india-capital-market-11-feb.jhtml>
- [10] http://business.gov.in/business_financing/capital_market.php
- [11] <http://www.economywatch.com/market/capital-market/indian.html>

शिवानी के उपन्यास साहित्य में नारी विमर्श

स्वीटीबहन चुनीलाल पुजारा ।

शोधछात्रा- हिन्दी भवन, सौराष्ट्र विश्वविधालय, राजकोट ।

हिन्दी साहित्य में नारी-विमर्श एक ऐसी चर्चित संकल्पना रही है, जो नारी जीवन एवं अस्तित्व को लेकर अनेक सवाल खड्डे करती है । आधुनिक संदर्भ में नारी विमर्श का मतलब है स्त्री जीवन के विषय के इर्द-गिर्द होता ऐसा विचार विनिमय जिसके द्वारा मान्यता, व्याख्या या तथ्य को भाषा के माध्यम से साहित्य में प्रतिबिंबित करना । सन् १९७६ में युरोप में अंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष मनाया गया, जिसमें स्त्री विमर्श की बात सबसे पहले सामने आई । १९८० के बाद यह भारत की जमीन पर आया । यह आया जरूर पश्चिम से है, परन्तु भारत में उसने अपना नया भारतीय रूप धारण कर लिया है । भारतीय नारी-विमर्श में नारी को वस्तु के रूप में नहीं, अपितु मनुष्य के रूप में देखने की बात पर जोर दिया गया है । नारी को भी पुरुष की तरह सुख-दुःख, मान-अपमान सबका अनुभव होता है । आधुनिक युग में अनेक पुरुष लेखकों के साथ महिला लेखिकाओं ने भी स्त्री-जीवन की व्यथा-कथा को अपने साहित्य में व्यापकता से चित्रित किया है ।

हिन्दी उपन्यास साहित्य में उपन्यासकार शिवानी का नाम बड़े आदर के साथ लिया जाता है । कूमाऊँ की सुंदर घाटियों में रहनेवाली इस लेखिका का पूरा नाम श्रीमती गौरायन शिवानी है । शिवानी का जन्म गुजरात में सौराष्ट्र के मुख्य मथक राजकोट में १७ अक्टूबर १९२३ को हुआ है । फिर भी इनकी शिक्षा-दिक्षा रविन्द्रनाथ टैगोर के सानिध्य में शांति निकेतन आश्रम में संपन्न हुई है । यही कारण है कि शिवानी के उपन्यास साहित्य पर गुरुवर्य रविन्द्रनाथ टैगोर, शांतिनिकेतन के अध्यापकगण, साथी सहपाठी छात्रगण, माता-पिता आदि का प्रभाव स्पष्ट रूप से नजर आता है ।

‘चल खुसरो घर आपने’ उपन्यास में नायिका कुमुद के अंतर्द्वन्द्व का अंकन मिलता है । उपन्यास की कहानी मध्यमवर्गीय परिवार की आर्थिक परिस्थितियों के सामने जूझती नारी को लेकर आगे बढ़ती है । नायिका कुमुद को अपनी ईच्छाओं, अरमानों, आकांक्षाओं का गला घोटकर पिता की मृत्यु के बाद घर का आधार स्तंभ बनना पड़ता है । कुमुद पारिवारिक हितों और मूल्यों पर ध्यान देनेवाली त्यागपरायण नारी है । वह अंतर्द्वन्द्व के साथ अपने कर्तव्य, बुद्धि, समर्पण की भावना से जीवन में आनेवाली हर परिस्थितियों का सामना करती है । शिवानी ने कुमुद के प्रति सहानुभूति व्यक्त करके भारतीय समाज में नारी के अंतर्द्वन्द्व, पारिवारिक कलह, वेश्यावृत्ति, दहेजप्रथा, अंधविश्वास, सुविधा भोगी, प्रवृत्तियाँ और अनेक बुराइयों को तोड़कर नारी-जागरण का प्रयास किया है । शिवानी ने कुमुद के अंतर्द्वन्द्व को उभारते हुए लिखा है कि- “बचपन से ही उसे आदर्श की सर्वोच्च वेदी पर बिठाकर उसके साथ कैसा अन्याय किया गया है ? धीरे-धीरे उसकी निरंतर दबाई गई तृष्णा अब विद्रोह का रूप लेने लगी थी । क्या जीवन भर उसे दूसरों के लिए ही जीना होगा ।”^(१)

‘रथ्या’ उपन्यास की नायिका है- अनाथ बालिका बसंती । बसंती माता-पिता, प्रेम, निर्धनता, अभाव आदि के अभिशाप को झेलती हुई जीवन में अपमानित होकर भटकती-भटकती एक दिन धन-वैभव के राजपथ पर आ पहुँचती है । गाँव के वैधजी के पुत्र विमलानंद को प्यार करनेवाली बसंती का विवाह कुंडली न मिलने के कारण विमलानंद से न होने के कारण सर्कस पार्टी के साथ भाग जाती है । सर्कस का मैनेजर बसंती की मज-बूरी का फायदा उठाकर उसका शारीरिक शोषण किया करता है । बाद में दर-दर भटककर देह-व्यापार में फँस जाती है । एक बार दिल्ली में पूर्व प्रेमी विमलानंद से मुलाकात होती है, तब वह बसंती को वेश्यावृत्ति छोड़कर उसके साथ चलने को कहता है, जिसे बसंती ठुकरा देती है । बसंती प्रेमी से कुछ नहीं चाहती लेकिन स्मृति के रूप में अपने मोहल्ले की नयी बन रही सड़क का नामकरण

करने की बात करती है। तब विमलानंद कहता है कि- “इसका नाम तो विधाता ने रखा है ‘रथ्या’। वेश्याओं के मुहल्ले तक जानेवाली पतली सड़क को रथ्या कहते हैं।”^(२)

‘कृष्णकली’ नायिका प्रधान उपन्यास है, जिसकी नायिका है- कृष्णकली। इस उपन्यास में वेश्या जीवन एवं उनके अवैध संतानों की जीवन-कथा का आलेखन मिलता है। कृष्णकली को जन्म के बाद शिशु अवस्था में पालक माता वेश्या पन्ना अपने साथ ‘पीली कोठी’ ले आती है। नुपुर की झंकार, तबले की थाप, सारंगी की संगत एवं विभिन्न राग-रागिनियों के बीच बालिका कली का शैशव किलकारियाँ भरता है। पन्ना से भी अधिक प्यार व स्नेह उसकी मौसी से मिलता है। मौसी अपना समस्त वात्सल्य उस अबोध बच्ची पर उडेल देती है। उसका यह कृष्णकली नाम भी वही उसके श्यामरंग को लक्ष्य करके गुरुदेव की एक रचना ‘कृष्णकली’ के आधार पर रख देती है। कली को पन्ना कोन्वेन्ट स्कूल में पढ-ने भेजती है। वहाँ पर वह मदर से पूछा करती है- “स्कूल के स्पोर्ट डे में सबके डैडी आते हैं, हर बार मेरी मम्मी ही अकेली क्यों आती है?”^(३) कली अपनी जन्मवाली हकीकत जानकर पन्ना को छोड़कर कलकत्ता चली जाती है और मोडेलिंग का व्यवसाय करने लग जाती है। वहाँ पर एक बंगाली युवक प्रविर के संपर्क में आती है। प्रविर ‘कली’ से विवाह करना चाहता है, लेकिन कली उसे अपने जन्म की सच्ची कहानी बता देती है, जिसे सुनकर प्रविर कली से विमुख हो जाता है और पाण्डेय परिवार का दामाद बन जाता है। बाद में कली गौंजे-चरस की गुलाम होकर स्मगलिंग के कारोबार में उतर पड़ती है। वह मुंबई, इलाहाबाद, मद्रास आदि स्थानों पर घुमती रहती है। उपन्यास के अंत में कली को कैंसर हो जाता है। प्रविर बीमार कली को मिलने इलाहाबाद आता है। उनके सानिध्य में कली अपने जीवन की आखिरी साँस लेती है। दूसरे दिन प्रविर जानेवाला था। अतः कली नींद की गोलियाँ खाकर मौत के मूँह में चली जाती है। इस उपन्यास के माध्यम से शिवानी ने आधुनिक नारी को अवैध संतान का लालन-पालन करके उसे आत्मनिर्भर बनाने की और संकेत दिया है। साथ ही नारी को हरेक क्षेत्र में आगे बढ़ने की प्रेरणा भी दी है।

‘स्मशान चंपा’ उपन्यास में नारी त्रासदी का अंकन मिलता है। इसमें डॉ. चंपा भगवती तथा जूही स्मशान चंपा के प्रतीक को प्रतिबिंबित करनेवाले पात्र हैं। माता भगवती और उनकी दोनों बेटियाँ डॉ. चंपा और जूही तीनों नारी पात्रों की जिन्दगी स्मशान में चंपा की तरह रसहीन हो जाती है। इस उपन्यास में नायिका डॉ. चंपा ने कुमाउँ क्षेत्र में व्याप्त सामाजिक नीति नियमों, रूढ़ियों एवं परंपरा के प्रति विद्रोह किया है। डॉ. चंपा ने सामाजिक संकिर्णता के खिलाफ खुला विद्रोह करके अन्तर्जातीय विवाह का समर्थन किया है। डॉ. चंपा की छोटी बहन जूही ने मुस्लिम युवक तन्वीर बेग से भागकर अन्तर्जातीय विवाह किया है। डॉ. चंपा की मंगनी डॉ. मधुकर के साथ तय हो जाती है, जो तीन साल तक विदेश में पढ-कर आया है। लेकिन डॉ. मधुकर के रूढ़िवादी पिता जूही के मुसलमान लड़के से विवाहवाली बात सुनकर क्रोधित होकर यह रिश्ता तोड़ देता है। सगाई टूटने से डॉ. चंपा के साथ-साथ माँ भगवती भी दुःखी-दुःखी हो जाती है। यही कारण है कि पिता की मृत्यु के बाद माँ-बेटी दोनों वीरान प्रदेश में चले जाते हैं, जहाँ डॉ. चंपा मि. सेनगुप्त नामक एक उद्योगपति के अस्पताल में नौकरी करने लगती है। मि. सेनगुप्त व्यभिचारी एवं लंपट है, जो अपनी पत्नी की सारवार के बहाने अस्पताल की महिला डॉक्टरों को रात के समय बुलाकर उन्हें अपनी वासना का शिकार बनाता है। डॉ. चंपा जागृत नारी है, जो मि.सेनगुप्त से हर वक्त सावध रहती है। मि. सेनगुप्त की उदंड पुत्री मयुरी अपनी सखी जूही का एबोर्शन करने की बात करती है, तब डॉ. चंपा कह उठती है कि- “आपके पिता अपनी कोठी में यही धंधा करवाने डाक्टरनियों को नियुक्त करते हैं।”^(४) डॉ. चंपा ने जीवन में सुख-दुःख, मान-सन्मान, अपमान आदि का गहरा अनुभव प्राप्त करके उन्नति की है और आगे बढ़ी है।

‘मायापुरी’ उपन्यास की नायिका है- शोभा, जो पहाड़-नी क्षेत्र की शिक्षित कन्या है। संघर्षमयी शोभा सदैव लक्ष्यपूर्ति में जूटी रहती है। वह पढ-लिखकर अपने परिवार की मदद करना चाहती है। इसलिए

आगे पढ-ने के लिए वह अपनी माँ की सहेली गोदावरी के घर रहकर अपनी पढ-ई पूरी करती है। शोभा क्रोध एवं ईष्या-द्वेष आदि से मुक्त होकर सबका कल्याण चाहती है। अपने प्रेमी सतीश का विवाह सरिता के साथ हो जाने पर भी उनके सुखी जीवन की मंगल कामना करती है। अपने तीन छोटे भाई और अम्मा की मृत्यु होने पर वह सारे संसार में अपने आपको अकेली मानती है, फिर भी उसने हिम्मत नहीं हारी। वह आत्मनिर्भर बनने के लिए नौकरी तलाशती है। शोभा को रानी जी के यहाँ सेक्रेटरी की नौकरी मिलती है। वहाँ भी वह अपने आपको कठपुतली मानती है, क्योंकि अपनी इच्छा-अनिच्छा कुछ भी नहीं, जो रानी चाहते हैं वैसा ही उसे करना पड़ेगा। “....सतीश के वैवाहिक सुख के अभाव में मानसिक रूप से वह शोभा की ओर खिंचता है। तिवारी की स्थूलांगी एकदम स्वच्छन्द पुत्री सविता से विवाह कर लेता है। संस्कार और अश्लील, हीन सविता के आचरण से सतीश विवाह पूर्व से ही सहम जाता है। इस कसौटी पर उसे सदा ही शोभा ही खरी लगती है। विवाहोपरान्त शोभा से पुनः भेंट पर सतीश की नज़रों में शोभा सामान्य लड़की नहीं थी, उसकी आंखों में बुद्ध जैसा तेज था।”⁽⁴⁾

इस प्रकार ‘मायापुरी’ उपन्यास में शोभा जैसी नारी को मानवीय धरातल से ऊँचा, दैविक, सात्विक गुणों से सम्पन्न बताया है, वो संकट में भी अडिग रहकर अपने ध्येय की प्राप्ति में लगी रहती है। वहीं दूसरी ओर पाश्चात्य सभ्यता में रंगी सविता है। वह अनैतिकता युक्त आचरण करती है। “सविता उपनायिका है और राजदूत की कन्या होने के कारण उसमें सिगरेट, मधपान, पर पुरुष गमन-प्रेम आदि वे सब दुर्गुण हैं, जो वर्तमान उच्च वर्ग में सभ्यता के चिह्न समझे जाते हैं।”⁽⁵⁾ विवाह के बाद वह प्रेमी के साथ रहती है। पति सतीश की मरणोन्मुख अवस्था की सूचना पर भी वह उसके पास नहीं जाती। इस प्रकार शिवानी ने अपने उपन्यास में नारी को भगवान न बनाकर मनुष्य ही बनाये रखा है और नारी की खूबियों एवं खामियों की ओर अंगुली निर्देश किया है।

‘चौदह फेरे’ उपन्यास की नायिका है नंदी, जो कम पढ़ी-लिखी, सेवाभावी, सहनशील सीधी सादी नारी है। उसका विवाह एम.ए. तक पढ़े-लिखे वकील एवं उद्योगपति कर्नल शिवदत्त से होता है। पति-पत्नी के स्वभाव में काफी अंतर होने से शिवदत्त नंदी की उपेक्षा किया करता है। यही कारण है कि उसका पति कर्नल शिवदत्त नंदी एवं परिवार को अकेला छोड़कर कलकत्ता चला जाता है। पति के शहर में बस जाने पर भी नंदी अपने सास-ससुर, घर-परिवार की सेवा किया करती है। नंदी एक बेटी को जन्म देती है, फिर भी पति घर नहीं आता है। कर्नल शिवदत्त पत्नी और पुत्री को सदैव तिरस्कृत किया करता है। पिता के अवसान पर उनको मुखाग्नि देने के लिए कर्नल शिवदत्त गाँव वापस अवश्य आता है, लेकिन पिता की उत्तरक्रिया समाप्त करके फौरन कलकत्ता चला जाता है। पति की अनुपस्थिति में नंदी और उसकी बेटी को कदम-कदम पर अपमान सहन करना पड़ता है। अपमानित हो रही नंदी टूटकर पति के पास कलकत्ता आ जाती है। पति को नंदी का आना पसंद नहीं है, फिर भी पुत्री के कारण उसे घर में रख लिया। कर्नल अपनी पुत्री को कोन्वेंट के बोर्डिंग स्कूल में भर्ती करवा देता है। नंदी को यह पसंद नहीं आया और वह पति को नफरत करने लगी। अंत में उसका स्वमान जाग उठता है और वह परिवार, संपत्ति, वैभव, विलास सबकुछ छोड़कर संन्यास धारण कर लेती है।

‘सुरंगमा’ उपन्यास की नायिका सुरंगमा भी कामी, विलासी, ढोंगी राजनेता एवं मंत्री की वासना की जाल में फँस जाती है। मंत्री दिनकर अपनी बेटी की उम्र की लड़की सुरंगमा को अपनी प्रेयसी बनाने की कोशिश करता है। मंत्री दिनकर की पत्नी के द्वारा उसे वेश्या कहे जाने पर सुरंगमा को बेहद दुःख होता है। कुल मिलाकर इसमें नायिका सुरंगमा के संघर्षपूर्ण जीवन की कहानी अंकित की गयी है।

‘भैरवी’ उपन्यास की नायिका है चंदन, जो राजेश्वरी की सुंदर बेटी है। इसमें चंदन के दुःखमय जीवन के साथ अनमेल विवाह, बलात्कार, धर्म के ठेकेदार पाखंडी साधु की विलासमयी कथा को उजागर किया गया है। साधु-संतो, पाखंडी, ढोंगी योगियों के मनोविकार, अपवित्रता, वासना आदि का निरूपण

करके शिवानी ने चंदन जैसी सौन्दर्यवान युवती में चेतना प्रगट करके आधुनिक साधु-संतो की पोल खोलकर नारी जाति में चेतना जगाने का काम किया है।

‘रतिविलाप’ उपन्यास में नायिका अनसूया के द्वारा आर्थिक अभाव के कारण मूल्यहीनता, अनमेल विवाह और आर्थिक उपार्जन के लिए झूझती नारी अनसूया को संघर्षरत दिखाकर नारी चेतना जगायी है। ‘गैंडा’ उपन्यास की नायिका राज एक मुक्त विचारोंवाली स्वच्छन्दी नारी है, जो अपनी सांसारिक मर्यादा को लांघकर अपने पैरों के उपर कुल्हाड़ी लगा बैठती है और मौत के मुँह में चली जाती है। ‘माणिक’ उपन्यास की नायिका है नलिनी मिश्रा, जो स्कूल में प्रिंसिपल के पद पर है और अच्छी आर्किटेक भी है। नलिनी आधुनिक नारी की प्रेरणास्त्रोत है, जो जीवन के हर कष्ट, दुःख, वेदना अपमान आदि को झेलकर भी साहस संयम और धैर्य के साथ जीवन प्रगति के पंथ पर आगे बढती रहती है।

उपसंहार :

निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि शिवानी के उपन्यास साहित्य की नारी शिक्षित एवं आधुनिक होने के कारण आपत्तियों का डटकर मुकाबला करती है। अपने साहस और आत्म सम्मान के द्वारा नारी शोषण का बदला लेती है। शिवानी कायर एवं साहसहीन नारी में साहस भरने का प्रयत्न करके अपना आदर्श प्रस्तुत करती है। शिवानी एक ऐसी लेखिका है, जो नारी के शील और सौंदर्य की रक्षा करना चाहती है। वह यह नहीं चाहती कि नारी पाश्चात्य सभ्यता और संस्कृति की भोगवादी मनोवृत्ति की शिकार होकर अपना जीवन नारकीय बना दे। कुल मिलाकर शिवानी के उपन्यास साहित्य में चित्रित नारी हालात के थपेड़ों में परास्त नहीं होती, अपितु उससे उबरकर सशक्त ढंग से खड़ी होकर जीवन के संघर्षों से प्रेरणा प्राप्त करती है।

➤ संदर्भ संकेत

- (१) चल खुसरो घर आपने - शिवानी - पृ. ८४
- (२) रथ्या - शिवानी - पृ. १०३
- (३) कृष्णकली - शिवानी - पृ. ५३
- (४) श्मशान चंपा - शिवानी - पृ. १३७
- (५) शिवानी का हिन्दी साहित्य सामाजिक परिप्रेक्ष्य में - डॉ. ज्योत्सना शर्मा - पृ. १५३
- (६) शिवानी के उपन्यासों में समाज - डॉ. सिद्धाम खोत - पृ. १५४

6

સ્ત્રીઓની સામાજિકસ્થિતિ અને સાહિત્ય.

ડૉ. સુરેશ ડી. સુડીયા.

આસી.પ્રોફેસર (ગુજરાતી) શ્રી રા.ર.લાલન કોલેજ ભુજ.

સાહિત્ય એ સમાજનું દર્પણ છે. કોઈ પણ સમાજ વિશે જાણવા માટે તત્કાલીન સાહિત્ય આપણને સમાજજીવન, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, સંસ્કૃતિ વગેરે વિશે પરિચય પુરો પાડે છે. તેમ છતાં સ્ત્રીનું જીવન, તેની ભીતર રહેલા ગુણો, તેનામાં રહેલી સંભાવનાઓ વગેરે વિશે તપાસવાનો ઉપક્રમ હાથ ધરવામાં આવે તો માણસને સામાન્યતઃ નિરાશા સાંપડે તેવું છે. તેનું કારણ એ છે કે આજ સુધી સ્ત્રીના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો સ્વિકાર કરવામાં આવેલ નથી.

સ્ત્રીનું અસ્તિત્વ પુરુષ જેટલું પુરાતન છે. પુરુષની જેમ સ્ત્રી પણ મનુષ્ય છે. મનુષ્યને વેઠવી પડતી દરેક સમસ્યાઓ સ્ત્રીએ પણ વેઠી છે. એટલું જ નહીં પરંતુ તેને ૧૨-૧૩ વર્ષની ઉંમરથી લઈને ૪૫-૫૦ વર્ષ સુધી મહત્વના એ વર્ષો દરમિયાન રજોદર્શન તેમજ ગર્ભધારણથી માંડીને બાળકના ઉછેરમાં સ્વાભાવિક રીતે પાંચ સાત વર્ષ વીતી જાય છે. એમાં પણ ભારત જેવા દેશ ની વાત કરવામાં આવે તો ચાર પાંચ બાળકો તો એક કુટુંબને સ્ત્રી આપતી હોય છે. કસૂવાવડ તેમજ બાળમરણ પાછાં જુદાં. એક સ્ત્રી પોતાના કુટુંબ પાછળ આપ રીતે અસ્તિત્વ સુધ્ધાં ભુલી જાય છે તેમ છતાં પુરુષ સ્ત્રીને પોતનાથી ઊંચે ગણતો હોય તો સમાજની સ્વસ્થતા અંગે ચિંતા થાય તે સ્વાભાવિક છે.

જે દેશમાં મનુષ્યતાનો અડધો અડધો ભાગ ભાગ તેમને નીચો ગણતો હોય અને અડધો ભાગ સ્વયંને ઊંચો માનતો હોય એ દેશમાં વિકાસ ક્યાંથી સંભવ બને ? વિડંબના તો એ છે કે જે દેશમાં સ્ત્રી સ્વયંને નીચી માની લે છે એ દેશમાં પુરુષ કઈ રીતે મહાન બની શકે ? કારણકે દરેક પુરુષને જન્મ તો સ્ત્રીથી જ લેવો પડે છે. અને જો જન્મ આપનારી માતા દીન હોય તો તેના સંતાનો ક્યાંથી ગૌરવશાળી બની શકે ? સ્ત્રી દીનતા તેની દરિદ્રતાને આપણે સ્વિકારી લીધી છે. અને સૌથી કરુણ વાત તો એ છે કે તેને સ્ત્રીએ પણ સ્વિકારી લીધી છે.

પુરુષે જે દુનિયાનું નિર્માણ કર્યું છે તે દુનિયામાં આપણને યુધ્ધ, હિંસા, આક્રમકતા, લડાઈ-ઝગડાઓ જોવા મળે છે તેની પાછળનું કારણ એ છે કે એમાં સ્ત્રીનો સહજ રીતે સ્વિકાર કરવામાં આવ્યો નથી. સ્ત્રીની દુનિયા હશે તો તેમાં પ્રેમ હશે, ફૂલો ખીલશે ન કેવળ ઊપવનમાં બલ્કે મનુષ્યના મનમાં સ્વયં મનુષ્યનું ખીલવું સાર્થક થશે.

સદીઓ વીતી ગઈ તેમ છતાં આપણે પુરુષ અને સ્ત્રીને એકતાંતરે બાંધી નથી શક્યા. લગ્ન કરવા એ એક વાત છે અને સંલગ્ન હોવું એ બીજી વાત છે. લગ્ન કરેલ સંલગ્ન હોય એ કંઈ જરૂરી

જણાતું નથી . જ્યાં સુધી સ્ત્રી પુરુષના સહજીવનને આપણે સમગ્ર સમાજ સુધી વ્યાપ્ત નથી કરતા ત્યાં સુધી તેમના વચ્ચે સ્વસ્થતાભર્યા સંવાદમય સંબંધોને અવકાશ નથી .

આજે સમગ્ર દુનિયામાં સ્ત્રીઓ શિક્ષિત થઈ રહેલી જોવા મળે છે . પરંતુ જેટલા પ્રમાણમાં તેને શિક્ષિત બનાવવા માટે તેની પાછળ ઊર્જા ખર્ચાય છે તેના પ્રમાણમાં તેટલો લાભ સમાજને , રાષ્ટ્રને મળે છે ખરો ?

એક યુવતિ M.A. , Msc. બનીને પણ આખરે ઘેર રસોડું સંભાલવા લાગી જશે તો શું તે શિક્ષણનો ખરો ઉપયોગ કર્યો એમ કહી શકાશે ખરો ? એક વ્યક્તિ જ્યારે પોતાની જિંદગીના મહત્ત્વનાં ૨૦ - ૨૫ વર્ષો એક શિક્ષણમાં આવ્યા બાદ જો તે આગળ કંઈ જ કરવાના ન હોય તો એ વ્યક્તિ કેટલો વ્યથિત થઈ જશે - દુઃખિ થઈ જશે . સ્ત્રીઓના સંદર્ભે આવું જ બનતું જોવા મળે છે . આ સર્વ સ્થિતિઓને કારણે સ્ત્રીઓના મનમાં સ્કિજોફ્રેનિક અવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ છે .

એક સ્ત્રીને કારણે એક મકાન ઘર બની શકે છે . જો માત્ર પુરુષો જ રહેતા હોય તે મકાનને ઘર કહી શકાતું નથી . પશ્ચિમના એક વિચારક સી . ઈ . એમ . જોડે એ લખ્યું છે , ‘ હું જ્યારે જન્મ્યો ત્યારે પશ્ચિમમાં ઘર હતાં પરંતુ હવે હું વૃધ્ધ થયો છું ત્યારે હવે મકાનો રહી ગયા છે , ઘર એક પણ નહીં . ’

પશ્ચિમમાં ખાસ કરીને ફ્રાંસ અને યુરોપમાં ૧૯૬૦ ના સમયગાળાના અંતભાગમાં નારીવાદી વિવેચનાનો આરંભ થયો . જોકે સમગ્ર પ્રક્રિયા પાછળ ૨૦૦ વર્ષ જૂની ચળવળ જવાબદાર છે . સ્ત્રીનું સમાજમાં કેવું સ્થાન હોવું જોઈએ તે વિશે મેરી વોલ્સ્ટોન ક્રાફ્ટની ‘ અ વિંડિકેશન ઓફ ધ રાઈટ્સ ’ જે . એસ . મીલ કૃત ‘ ધ સબ્જેક્શન ઓ. વિમેન ’ જેવી મહત્વની કૃતિઓ રચાઈ . નારીવાદી વિવેચના સાથે સર્જન કરનારા સર્જકોમાં મોખરે ગણાતાં વર્જિનિયા વુલ્ફે પુરુષ પ્રધાન સમાજમાં સ્ત્રીની સર્જનાત્મકતાને રૂંધતાં તત્વોની ચર્ચા પોતાના લેખોમાં કરી છે . તેમના ‘ A Room of one's own ’ માં મહત્વની વાત કરી છે . ‘ સ્ત્રીની પાસે પોતાનો ઓરડો અને પોતાની મૂડી હોવી જોઈએ . ’ વર્જિનિયા વુલ્ફથી પણ વધારે ઉદામવાદી ધારાની રજૂઆત ફ્રેંચ સર્જક સીમોન દ બુવ્વાના પુસ્તક ‘ ધ સેક્સ સેક્સ ’ માં થઈ છે . સ્ત્રીની જાણે પોતાની કોઈ ઓળખ છે જ નહીં . માત્ર પુરુષની સાથે તેનું અસ્તિત્વ ઓગળી જાય છે . તે કાં તો કોઈની પત્ની છે , કોઈની માતા છે , બહેન છે, પ્રેમિકા છે આ સઘળાં સંબંધોમાં તે કોઈની સાથે સાથે છે . અથવા તો એમ કહેવું જોઈએ કે તેમની પાછળ છે .

બાળકને જન્મ આપવાનું મહત્વનું કાર્ય માતા બજાવે છે , પણ એ બાળકના નામની પાછળ તેના પિતાનું નામ લખાય છે . જુદા જુદા ધર્મોએ પણ સ્ત્રીને દબાવવામાં પાછીપાની નથી કરી . અલબત્ત પુરુષો દ્વારા ઊભા કરવામાં આવેલા ધર્મો તેમજ ધર્મના સ્થાનકો ને સાચવવાનું ભગીરથ કાર્ય તો સ્ત્રીએ જ બજાવ્યું છે ! તેમ છતાં સ્ત્રી ચર્ચમાં ઉપદેશ ન આપી શકે . મસ્જિદમાં જઈ ન શકે . ભારતમાં સ્ત્રીઓ અનેશુદ્રોને વેદ વાંચવાનો અધિકાર સુધ્ધાં નહોતો . આ પ્રકારની અનેક વિપદાઓ સ્ત્રીઓએ વેઠી છે અને છતાં સ્ત્રીએ ગૂંગળાઈને મરવાનું પસંદ નથી કર્યું , તે ટકી ગઈ તેમાં તેની આત્મીક

તાકાત નો પરચો મળે છે . ચીનમાં ઘણા સમય સુધી પતિ તેની પત્નીને મારી નાખે તો તેને કોઈ પ્રકારની સજા કરી ન શકાય. દ્રોપદીને યુધિષ્ઠિરે દાવમાં મૂકી હાર્યા ત્યારે ભરી સભામાં તે યુધિષ્ઠિરને પુછે છે : ‘ તમે પહેલા પોતાને હાર્યા પછી મને હાર્યા કે પહેલા ? ’ મુનશીની નવલકથાઓમાં પુરુષ વ્યવસાય , રાજકારણ , ધર્મ , યુધ્ધ , કળા ગમે ત્યાં સંકળાયેલ હોય પણ સ્ત્રી તેની પાછળ તેની આસપાસ ફરતી રહેતી .

સ્ત્રીઓને અનેક દેશોમાં ગુલામ સમકક્ષ માનવામાં આવતી . તેમને મતાધિકાર નહોતો . જુદા જુદા દેશોમાં સ્ત્રીઓને મતાધિકાર ક્યારે મળ્યો છે તેનું ચિત્ર જોઈએ : ન્યુઝીલેન્ડ- ૧૮૯૩ , ઓસ્ટ્રેલિયા ૧૯૦૨ , ફિનલેન્ડ ૧૯૦૬ , નોર્વે ૧૯૧૩ અમેરિકા ૧૯૨૦ , બ્રિટન ૧૯૨૮ , સોવિયેટ રશિયા ૧૯૧૭ , બર્મા ૧૯૨૨ , સ્વીટઝરલેન્ડ જેવા દેશમાં છેક ૧૯૭૩ માં સ્ત્રીઓને મતાધિકાર મળે છે ! આનો સાદો અર્થ એ થાય કે સ્ત્રીની મનુષ્ય તરીકે ગણના જ થતી નથી . એટલે જ તસલીમા નસરીન ‘ ઔરત કે હકમે ’ માં કહે છે , ‘ માતૃ શિક્ષણ , મારી રુચિ , મારી મેઘા મને માનવજાત ન બનાવી શકી , હું છોકરીની જાત બનીને રહી ગઈ. ’ ઈબ્સનના નાટક ‘ ડોલ્સ હાઉસ ’ ની નોરા ‘ પત્ની કે મા પહેલાં હું પણ તારી જેમ એક માણસ છું ’ એવું કહી બારણા પછાડી ઘર બહાર નીકળી જાય છે અને એ બારણાના પછડાવાનો અવાજ સમગ્ર યુરોપમાં સંભળાય છે ! અને એ રીતે સ્ત્રીમુક્તિની શરૂવાત થાય છે (આને પરિણામે ગુજરાતી સાહિત્યમાં સિમાચિન્હરૂપ કૃતિ ‘સાત પગલાં આકાશમાં’ પ્રાપ્ત થાય છે .) એલન શો વોલ્ટરે આ સમયગાળાના ત્રણ વિકાસાત્મક તબક્કા દર્શાવ્યા છે :

પ્રથમ તબક્કો : Feminine (1920-49) Imitative

બીજો તબક્કો : Feminist (1960-75) Reactive

ત્રીજો તબક્કો : Female (1979-today) Self affirming

આ રીતે જોતાં ખ્યાલ આવે છે કે જેમ જેમ આ પ્રકારનું સાહિત્ય રચાતું ગયું તેમ તેમ સમાજની માનસિકતામાં ફરક પડવા મંડ્યો છે પણ હજુ ગણી મજલ કાપવી બાકી છે.

गुणवत्ता सुधार में शिक्षक की भूमिका

प्रा. गांवित सरस्वतीबहन आर ।

सरकारी बी,एड् कोलेज. नसवाडी जि-छोटउदेपुर ।

शिक्षा मानव जीवन के लिये बहुत महत्वपूर्ण मसला है। एक सार्थक जीवन जीने के लिए व्यक्ति का शिक्षित होना जितना जरूरी है उतना ही जरूरी है शिक्षा का गुणवत्तापूर्ण होना। गुणवत्तापूर्ण शिक्षा के लिये कई तरह के प्रयास हमेशा से किए जाते रहे हैं।

यदि देश के शैक्षिक इतिहास पर नजर दौड़ाएँ तो स्वतः ही यह बात हमें समझ में आती है कि समय-समय पर विभिन्न आयोगों द्वारा देश की शिक्षा व्यवस्था में व्यापक बदलावों के माध्यम से शिक्षा में गुणवत्ता लाने की कोशिश की जाती रही है। सर्व शिक्षा अभियान या राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा योजना जैसी कुछ परिकल्पनाओं के माध्यम से ढाँचागत विकास व शिक्षा में गुणवत्ता लाने के प्रयास किए जाते रहे हैं। इन तमाम प्रयासों के फलस्वरूप भौतिक रूप से शिक्षा में कुछ बहेतर अवश्य हुआ है। लेकिन फिर भी हमें शिक्षा की गुणवत्ता पर काम करने की जरूरत है। आज शिक्षाविदों व नीति-नियंताओं को अहसास होने लगा है कि बहेतर शिक्षा के लिए इसकी मुख्य कड़ी यानी शिक्षक को केन्द्र में रखना होगा। इसलिए बारहवी योजना में देशभर में शिक्षक-शिक्षा पर खास जोर दिया जा रहा है। शिक्षक संस्थानों को भी अधिक सक्षम व संसाधन सम्पन्न बनाया जा रहा है।

देश-काल की बदलती परिस्थितियों में शिक्षा के मायने बदले हैं। शिक्षक के तौर-तरीके भी बदल रहे हैं और समाज की अपेक्षाएँ तो बदली ही हैं तो फिर शिक्षक और शिक्षार्थी की भूमिका बदलना तो स्वाभाविक ही है। अब व्यवहारवाद से रचनावाद की दिशा में बढ़ने की तैयारी की जा रही है। दूसरी तरफ रचनावाद क्या है ? इसे कैसे समझा जाए पर बहस जारी है। इसके चलते अब शिक्षा के सभी आयामों को एक नए नजरिए से देखने-समझने की जरूरत है। अब यह समझा जाने लगा है कि शिक्षक एक परमज्ञानी नहीं अपितु एक सुगमकर्ता की तरह है। बच्चा एक स्वतंत्र शिक्षार्थी के रूप में है, जो ज्ञान का सृजन करे, न कि केवल ज्ञान को प्राप्त करे। अब ज्ञान कोई बनी-बनाई चीज की तरह नहीं बल्कि सृजित की जाने वाली एक प्रक्रिया की भाँति है।

इन बदले संदर्भों, आयामों व भूमिकाओं में सबसे महत्वपूर्ण बात है शिक्षक और शिक्षार्थी की स्वतंत्रता। शिक्षक के स्वतंत्र होने पर सीखने-सिखाने की प्रक्रिया लचीली और संदर्भ व परिवेश आधारित होगी। शिक्षा की व्यापक व्यवस्था में कक्षा-शिक्षण एक ऐसा क्षेत्र है जिसके लिए शिक्षक सबसे अधिक जिम्मेदार होता है। पाठ्यचर्या और पाठ्यक्रम के लक्ष्य व उद्देश्य के रूप में पाठ्यपुस्तक के सहायक सामग्री के रूप में उपलब्ध होती है। इन सबका महत्व कक्षा-शिक्षण में तभी है। जब शिक्षक उन्हें अपने प्रयासों से जीवंत बनाता है। नहीं तो इनमें लिखी बातें केवल कितीबी ज्ञान तक ही सीमित रह जाती हैं। कक्षा-शिक्षण से जुड़ी बातों के केन्द्र में बच्चे और शिक्षक ही होते हैं। इनमें होने वाली अंतःक्रियाएँ ही शिक्षण को जीवंत और रोचक बनाती हैं। कौन सा बच्चा कैसे सीखता है? कौन सा

बच्चा किस तरह की गतिविधियों में अधिक रुचि लेता है? कौन सी बातें हैं, जो बच्चों को अधिक प्रेरित करती हैं। आदि बातों को शिक्षक से बेहतर कौन समझ सकता है। यह प्रक्रियाएँ जितनी प्रभावी, रोचक और नियोजित होंगी, शिक्षक उतना ही विशुद्ध रूप से शिक्षक के अधिकार क्षेत्र में आता है। इसका कर्तव्य यह आशय नहीं है कि कक्षा-शिक्षण में बच्चों की भूमिका नगण्य होती है।

शिक्षक की महत्ता व भूमिका के कमजोर होने के कारणों को भी समझना होगा। पहले शिक्षक की व्यवस्था समाज करता था। जो समाज का अभिन्न अंग था। आज की शिक्षण व्यवस्था सरकारी ढाँचे से जुड़ गई है जिसकी वजह से आज शिक्षक सरकारी कामों में चुनाव, बस्ति-गनती, सरकारी सभाएँ जैसी इन गिनत कामों से जुड़ गया है। कम वेतन और सुविधाओं के अभाव के कारण शिक्षक कमजोर और अशक्त बन गया है।

शिक्षक स्वयं को अधिक से अधिक सशक्त बनाकर, न केवल बाहरी हस्तक्षेप व प्रभाव को कम करके नवीन विचारों तकनीकी ज्ञान, शिक्षा दर्शन व मनोविज्ञान, लगन, मेहनत, प्रेरणा, प्रयास, लगातार सीखने की ललक इत्यादि ही केन्द्रीय तत्त्व है। जो गुणवत्ता के लिए सर्वदा अनिवार्य है। इससे शिक्षक का आत्मविश्वास और आत्मसन्मान बढ़ने के साथ-साथ समाज का भी भरोसा बढ़ेगा। शिक्षक को स्वयं की हैसियत और भूमिका को महत्वपूर्ण समझना होगा। उसे खुद ही स्वयं की पीठ थपथपाते हुए अपना मूल कार्य करते जाना है। तभी शिक्षक को अपने बच्चों को योग्य भविष्य दे पाएगा। शिक्षा का कार्य ईश्वर द्वारा उत्तम जिम्मेदारी है।

-:: સારાંશ ::-

પ્રસ્તુત સંશોધનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય સ્વનિર્ભર શાળાના શિક્ષકોના કાર્યસંતોષ અંગેનો અભ્યાસ કરવાનો હતો. અહિં 2x2 ફેક્ટોરીયલ ડિઝાઇનનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. આ સંશોધન માટે ડૉ. મુથૈયા (1976) દ્વારા રચિત અને ડૉ. મનીષ તિવેદી (1998) દ્વારા અનુવાદિત ગુજરાતી આવૃત્તિ "કાર્ય સંતોષ માપન તુલા" નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. ભાવનગર શહેરની સ્વનિર્ભર શાળાઓમાંથી સ્તરીકૃત યાદચ્છિક પદ્ધતિ દ્વારા કુલ 120 શિક્ષકોને નિર્દેશ તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા. પ્રાપ્ત માહિતીનું પૃથક્કરણ "F"- પરિક્ષણ (ANOVA) દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું. પરિણામ દર્શાવે છે કે, શિક્ષકોના પ્રકારમાં સંદર્ભમાં માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષકોના કાર્યસંતોષમાં સાર્થક અસર જોવા મળે છે ($F=110.68$). જાતિના સંદર્ભમાં પુરૂષ અને સ્ત્રી શિક્ષકોના કાર્યસંતોષમાં સાર્થક અસર જોવા મળે છે ($F=4.11$). શિક્ષકોના પ્રકાર અને જાતિના સંદર્ભમાં શિક્ષકોના કાર્યસંતોષમાં સાર્થક અસર જોવા મળતી નથી ($F=1.42$).

(1) પ્રસ્તાવના:

કાર્યસંતોષ એ અનુભવનો વિષય બની રહે છે અને તેથી તેની ઐતિહાસિક ભૂમિકા છેક સંસ્કૃતિની શરૂઆત સાથે જોડાયેલી છે. આમ છતાં સાહિત્યમાં તેનો ઉદ્ભવ 1935 માં HOPPOCK દ્વારા Job Satisfaction ના નામે પ્રકાશિત કરાયેલ પ્રશિષ્ટ કામથી થયેલો જોવામાં આવે છે હોપોક દ્વારા કાર્યસંતોષ શબ્દ પ્રચલિત કરાતા તથા તેની સમજ અને વિશ્લેષણ માટેનું માળખું પુરું પડતા મનોવિજ્ઞાન ક્ષેત્રે કામ કરતા સંશોધકો માટે જાણે એક નવું દ્વાર ખુલી ગયું ! પરિણામ સ્વરૂપે હોપોકના કામને ચકાસતા અને આગળ ધપાવતા અનેક સંશોધનો બહુ ઝડપથી હાથ ધરાવા લાગ્યા. કાર્યસંતોષની ખ્યાલ માત્ર કર્મચારીની અંગત માનસિક સ્થિતિ સાથે સંબંધિત નથી. પરંતુ કર્મચારી જે વાતાવરણ અને સંજોગોમાં કામ કરે છે તેની સાથે પણ સંબંધિત છે. આમ, કાર્યસંતોષનો ખ્યાલ આંતરવિદ્યાશાખાકિય (Interdisciplinary) છે.

(સદર: ઠાકર, એમ. અને સવાણી, એસ. -2010)

"કાર્યસંતોષ કાર્ય વિશે વિધાયક અને નિષેધક લાગણીઓ અને મનોવલણો સાથે સંકળાયેલું છે"

— સ્યુલ્ટેઝ અને સ્યુલ્ટેઝ (સદર: શાહ, એ.એસ. - 2013)

કાર્યસંતોષ એ વ્યક્તિને તેના કાર્ય કે કાર્ય અનુભવમાંથી પરિણમતી સુખજનક કે વિધાયક આવેગાત્મક સ્થિતિ છે " - પરીખ, બી.એ. (1989).

"કાર્યસંતોષ એ ત્રણ ક્ષેત્રો- વિશિષ્ટ કાર્યઘટકો, વ્યક્તિગત લક્ષણો અને વ્યવસાય બહારના જૂથ સંબંધમાંનાં ઘણાં વિશિષ્ટ મનોવલણોના પરિણામે ઉદ્ભવતું સામાન્ય મનોવલણ છે" - મિલ્ટન બ્લમ (સદર: દવે, સી.બી. તથા અન્ય લેખકો-1996)

વ્યક્તિ જે કાર્ય કરે છે તે કાર્યમાંથી તેને કેટલો સંતોષ મળે છે તે પ્રશ્ન ઔદ્યોગિક અને સંગઠનલક્ષી મનોવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ મહત્વનો છે કાર્યસંતોષનો સહસંબંધ કર્મચારીની જરૂરિયાતોની તૃપ્તિ સાથે છે, અભ્યાસો દર્શાવે છે કે કાર્યસંતોષ ઉપર વેતન, નોકરીની સલામતી, સહભાગીદારી અને વૈયક્તિક કદર, કાર્યના કલાકો અને કાર્ય પરિસ્થિતિઓ, પર્યવેક્ષણ, કર્મચારીઓની અપેક્ષા, ઉંમર, કાર્યનું સ્વરૂપ, બઢતીની તક, અન્ય સગવડો અસર કરે છે.

રેડ્ડી (1989)એ કોલેજ શિક્ષકોના કાર્યસંતોષના અભ્યાસમાં તારવ્યું છે કે અધ્યાપકોની ઉંમર, જાતિ અને કાર્ય અનુભવની અસર તેઓના વ્યવસાયિક સંતોષ પર પડતી હતી. પુરૂષ શિક્ષકો (90) અને સ્ત્રી શિક્ષકો (70) વ્યવસાય સામેલગીરી વચ્ચે સાર્થક તફાવત હતો. પુરૂષ શિક્ષકો વધારે પ્રમાણમાં વ્યવસાય સામેલગીરી ધરાવતા હતા. (સદર: ઠાકર, એમ. અને સવાણી, એસ.-2010)

હેનરી અને અન્ય (1994)ના સર્વેક્ષણમાં 207 જેટલા એસેમ્બલી લાઇનના કર્મચારીઓ લેવામાં આવ્યા, જેઓ છટણીમાંથી બચી ગયા હતા. તેમનામાં પણ અસલામતી જોવા મળી. કાર્યસંતોષ ઓછો અને મનોભારની કક્ષા વધારે જોવા મળી. (સદર: શાહ, એ. એસ.-2013)

પ્રસ્તુત સંશોધન સર્વેક્ષણ પ્રકારે હાથ ધરવામાં આવ્યું છે. સરકારી અને અનુદાનિત શાળાની તુલનામાં સ્વનિર્ભર શાળામાં નોકરીની અસલામતી, શાળાનું ભાવાવરણ, ઉપરી અધિકારીઓ સાથેના સંબંધો, કામનાં કલાકો વગેરે શિક્ષકોના કાર્યસંતોષ ઉપર અસર કરી શકે છે. તેથી સ્વનિર્ભર શાળાના શિક્ષકોના કાર્યસંતોષ અંગેનો વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવ્યો છે.

(2) અભ્યાસના હેતુઓ :

- (1) શિક્ષકના પ્રકારનાં સંદર્ભમાં માધ્યામિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોના કાર્યસંતોષનું માપન કરવું.
- (2) જાતિના સંદર્ભમાં પુરૂષ અને સ્ત્રી શિક્ષકના કાર્યસંતોષનું માપન કરવું.
- (3) શિક્ષકોના પ્રકાર અને જાતિના સંદર્ભમાં શિક્ષકોના કાર્યસંતોષનું માપન કરવું.

(3) અભ્યાસની ઉત્કલ્પનાઓ :

- (1) શિક્ષકના પ્રકારનાં સંદર્ભમાં માધ્યામિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોના કાર્યસંતોષમાં સાર્થક અસર જોવા મળશે નહીં.
- (2) જાતિના સંદર્ભમાં પુરૂષ અને સ્ત્રી શિક્ષકોના કાર્યસંતોષમાં સાર્થક અસર જોવા મળશે નહિં.

- (3) શિક્ષકોના પ્રકાર અને જાતિના સંદર્ભમાં શિક્ષકોના કાર્યસંતોષમાં સાર્થક અસર જોવા મળશે નહિં.

(4) સંશોધન યોજના:

પ્રસ્તુત સંશોધન સર્વેક્ષણ પ્રકારે હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું. બે સ્વતંત્ર પરિવર્ત્યોની સ્વતંત્ર તથા સંયુક્ત અસર તપાસવા માટે અહીં 2x2 કેક્ટોરીયલ ડિઝાઇનનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. અહીંયા શિક્ષકોના પ્રકાર (માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક), જાતિ (પુરૂષ શિક્ષકો અને સ્ત્રી શિક્ષકો) એવા બે સ્વતંત્ર પરિવર્ત્યોની વિશ્લેષણાત્મક અસર તપાસવા માટે કુલ 120 શિક્ષકોને નિદર્શ તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા.

(5) વ્યાપવિશ્વ અને નમુના પસંદગી

સંશોધન સમય મર્યાદાને ધ્યાનમાં રાખીને પ્રસ્તુત સંશોધનમાં ભાવનગર શહેરની વિવિધ સ્વનિર્ભર શાળાઓને વ્યાપવિશ્વ તરીકે પસંદ કરવામાં આવી હતી. તેમાંથી સંશોધન કર્તાએ ચીટી નાખીને શિક્ષકોની પસંદગી યાર્દચ્છિક પદ્ધતિ દ્વારા કરવામાં આવી હતી. જેથી ઝોકની અસરને દૂર કરી શકાય. નમુનામાં સમાવિષ્ટ શિક્ષકોની સંખ્યા દર્શાવતું કોષ્ટક અહીં રજુ કરવામાં આવ્યું છે.

કોષ્ટક નં.: 1

નમુનામાં સમાવિષ્ટ શિક્ષકોની સંખ્યા દર્શાવતું કોષ્ટક

જાતિ	શિક્ષક		કુલ
	માધ્યમિક	ઉચ્ચતર માધ્યમિક	
પુરૂષ	30	30	60
સ્ત્રી	30	30	60
કુલ	60	60	120

અહીં કોષ્ટકમાં જોઈ શકાય છે કે, પ્રસ્તુત સંશોધનમાં કુલ -120 શિક્ષકોને નિદર્શ તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. જેમાં માધ્યમિક પુરૂષ શિક્ષક- 30 તથા સ્ત્રી શિક્ષક- 30 અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક પુરૂષ શિક્ષક -30 તથા સ્ત્રી શિક્ષક-30 ને નિદર્શ તરીકે પસંદ કરાયા હતા.

(6) ઉપકરણ

પ્રસ્તુત સંશોધનના હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને ડૉ. મુથૈયા(1976) દ્વારા રચિત તથા ડૉ. મનીષ ત્રિવેદી (1998) દ્વારા ગુજરાતીમાં અનુવાદીત આવૃત્તિ " કાર્યસંતોષ માપન તુલા" નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. જેમાં કુલ 35 વિધાનો આપેલા છે. તથા તે પંચબિંદુ તુલા પ્રકારની છે. જેમાં તદ્દન સાચું, સાચું, સામાન્ય રીતે સાચું, ખોટું, તદ્દન ખોટું તેવા વિકલ્પો આપવામાં આવ્યા હતા. અહીં પ્રાપ્તાંક વિસ્તાર 35 થી 175 સુધીનો છે. આ તુલાની વિશ્વસનીયતા અર્ધવિચ્છેદન પદ્ધતિ પ્રમાણે 0.70 અને સ્પિયરમેન બ્રાઉન પદ્ધતિ પ્રમાણે 0.75 જોવા મળી હતી. તેની યથાર્થતા 0.68 પ્રાપ્ત થઈ હતી.

(7) માહિતીનું એકત્રિકરણ અને ગુણાંકન:

માહિતીના એકત્રિકરણ માટે ભાવનગર શહેરની વિવિધ સ્વ-નિર્ભર શાળાઓના શિક્ષકોને "કાર્યસંતોષ માપન તુલા" આપવામાં આવી હતી. આ તુલા દ્વારા માહિતીનું એકત્રીકરણ કરવામાં આવ્યું હતું. માહિતી પ્રાપ્તિ માટે ઉદાહરણ આપી સમજૂતી આપવામાં આવી હતી. ઉત્તરદાતાએ વિધાન ધ્યાનપૂર્વક વાંચીને પાંચ વિકલ્પમાંથી એકની સામે (✓) નીશાની કરવાની હતી. માહિતીનું ગુણાંકન તુલાની "સ્કોરીંગ-કી" અનુસાર કરવામાં આવ્યું હતું. જેમ પ્રાપ્તાંક વિસ્તાર ઉચો તેમ કાર્યસંતોષ વધારે તથા જેમ પ્રાપ્તાંક વિસ્તાર નીચો તેમ કાર્યસંતોષ ઓછો એવું અર્થઘટન થાય છે.

(8) પરિણામ કોષ્ટક

પ્રાપ્ત માહિતીનું આંકડાશાસ્ત્રીય પૃથક્કરણ કરતા પ્રાપ્ત થયેલા પરિણામો અહીં કોષ્ટક સ્વરૂપે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

કોષ્ટક નં.: 1

સ્વનિર્ભર શાળાના શિક્ષકોના કાર્યસંતોષ ઉપર શિક્ષકોના પ્રકાર અને જાતિની અસર દર્શાવતું 'F' કોષ્ટક

ચલનો ઉદ્ભવ	વર્ગનો સરવાળો	સ્વાતંત્ર્ય માત્રા	વિચરણ	'F'- ગુણોત્તર	સાર્થકતાની કક્ષા
A (શિ. પ્રકાર)	1.20	1	1.20	110.68	0.01
B (જાતિ)	546.14	1	546.14	4.11	0.05
AXB	93.62	1	93.62	1.42	N.S.

Wss	15406.74	116	132.82	-	-
TOTAL	16047.70	119	-	-	-

N.S.= Not significant.

(9) પરિણામ ચર્ચા

પ્રસ્તુત સંશોધનનો મુખ્ય હેતુ સ્વનિર્ભર શાળાના શિક્ષકોના કાર્યસંતોષનું માપન કરવાનો હતો. પરિણામ દર્શાવે છે કે, શિક્ષકોના પ્રકારનાં સંદર્ભમાં માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોના કાર્યસંતોષ વચ્ચે સાર્થક અસર જોવા મળે છે, તેથી ઉત્કલ્પના અસ્વિકૃત થાય છે. અહીં કહી શકાય છે કે માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકો વચ્ચે પગાર ધોરણ, શૈક્ષણિક કાર્યભાર, નોકરીની અસલામતી, કાર્યના કલાકો, વર્તમાન શૈક્ષણિક પરિસ્થિતિ જેમ કે ધોરણ-8 પ્રાથમિક શાળામાં જતા માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોનો ફાજલનો પ્રશ્ન વગેરેને લઈને તકાવત જોવા મળ્યો હોય, પ્રસાદ અને મણિભૂષણ (1968) ના તારણો પણ દર્શાવે છે કે, શિક્ષકો મહેનતાણું, કાર્યના કલાકોને વધુ મુખ્ય ગણતા હતા. જ્યારે બાકીના પરિબલોને ગૌણ દર્શાવતા હતા.

જાતિના સંદર્ભમાં પુરૂષ અને સ્ત્રી શિક્ષકોના કાર્યસંતોષ વચ્ચે સાર્થક અસર જોવા મળે છે, તેથી ઉત્કલ્પના અસ્વિકૃત થાય છે. શિક્ષક પુરૂષ હોય કે સ્ત્રી બન્નેએ શૈક્ષણિક કાર્ય જ કરવાનું હોય છે. પરંતુ અહીં એવું કહી શકાય કે સ્વનિર્ભર શાળા હોવાથી સ્ત્રી શિક્ષકની તુલનામાં પુરૂષ શિક્ષકને શૈક્ષણિક ઉપરાંત વહીવટી જવાબદારી પણ સોંપવામાં આવતી હોય. મોર્સ (1953) તથા ગેલેઝનિક(1953) ના સંશોધનના તારણો પણ દર્શાવે છે કે પુરૂષો કરતા સ્ત્રી કર્મચારીઓમાં વ્યવસાય સંતોષ વધુ હકારાત્મક હતો.

શિક્ષકોના પ્રકાર અને જાતિના સંદર્ભમાં શિક્ષકોના કાર્યસંતોષમાં સાર્થક અસર જોવા મળતી નથી, તેથી ઉત્કલ્પનાનો સ્વિકાર થાય છે. અહીં કહી શકાય છે કે શિક્ષક માધ્યમિક શાળાનો હોય કે ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાનો તથા પુરૂષ હોય કે સ્ત્રી તેમની વચ્ચે કાર્યસંતોષમાં તકાવત જોવા મળતો નથી. અહીં એવું કારણ દર્શાવી શકાય કે સ્વનિર્ભર શાળાનું પર્યાવરણ એક સરખું હોવાથી કદાચ આવું બન્યું હોય. સંશોધનો પણ દર્શાવે છે કે કર્મચારી જ્યાં કામ કરે છે તે કાર્ય સ્થળ પણ કાર્ય સંતોષ પર અસર કરસનારું એક ઘટક છે.

(10) તારણો

(1) શિક્ષકોના પ્રકારના સંદર્ભમાં માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોના કાર્યસંતોષમાં સાર્થક અસર જોવા મળે છે.

(2) જાતિના સંદર્ભમાં પુરૂષ અને સ્ત્રી શિક્ષકોના કાર્યસંતોષમાં સાર્થક અસર જોવા મળે છે.

- (3) શિક્ષકોના પ્રકાર અને જાતિના સંદર્ભમાં શિક્ષકોના કાર્યસંતોષમાં સાર્થક અસર જોવા મળતી નથી.

(11) સંદર્ભ ગ્રંથો:

Blum Milton L. (1956), *Industrial psychology and its social foundation*, Harper and ROW, New York, P. No.125,

Hoppock, R. (1935), *Job satisfaction*, Harper and ROW, New york

Mathaya, B.C. (1976), *Manual for Job satisfaction scale*, Agra psychological Research Cell, Tiwari Kothi, Agra, P. No. 1-10

ઠાકર, એમ. અને સવાણી, એસ.-(2010), *માનવ સંશોધન વિકાસ અને કાર્યસંતોષ*, અમદાવાદ: પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, પા.નં.17-18, 27-48.

ત્રિવેદી, એમ. એન. (1998), *વ્યવસાયિક સ્ત્રીઓનાં સમાયોજન અને કાર્યસંતોષની તુલનાત્મક અભ્યાસ*, અપ્રકાશિત મહા શોધનિબંધ, ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર, પાના નં. 190

ત્રિવેદી, એમ. ડી. અને પારેખ.બી.યુ.(1994). *શિક્ષણમાં આંકડાશાસ્ત્ર*, અમદાવાદ : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, પા.નં.145.

દવે, સી.બી. તથા અન્ય લેખકો- (1996) *ઔદ્યોગિક મનોવિજ્ઞાન* (4 અ.આ.) અમદાવાદ : વિરલ પ્રકાશન, પા.નં.134

બારડ, એ. એસ. અને તલાજીયા, એન.સી.(2009), *ભાવનગર શહેરના ઇન્ડસ્ટ્રીયલ જવેલ્સના કામદારોના કાર્યસંતોષ અંગેનો અભ્યાસ*, અપ્રકાશિત સંશોધનપત્ર, પા.નં.3-4

પરીખ, બી.એ.(1989), *ઔદ્યોગિક મનોવિજ્ઞાન* (2 જી.આ.સંશોધીત) અમદાવાદ : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, પા.નં.413-414,

શાહ, એ.એસ. - (2013) *ઔદ્યોગિક મનોવિજ્ઞાન*, અમદાવાદ : પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, પા.નં. 92

**A STUDY OF ACHIEVEMENT MOTIVATION OF SECONDARY STUDENTS WITH
RELATION TO THEIR GENDER & AREA OF RESIDENCY**

9

RESEARCHER PRAFUL D. VASAVA (M.A., M.Phil.)

Dept. of Psychology, Gujarat University, Ahmedabad.

ABSTRACT

The aim of the study is to know the achievement motivation level of secondary students in ahmedabad city. The sample consisted of 120 secondary students in ahmedabad city. Out of which 60 were secondary level boys students and 60 were secondary level girls students. For this purpose of investigation “Achievement motivation Scale” by Dr. Ashwin Jansari was used. The obtained data was analyzed through ‘t’ test to know the mean difference between secondary level boys and girls students. The results show that there is a significant difference in achievement motivation level of secondary level boys and girls students and there is a significant difference in achievement motivation level of east area & west area students.

INTRODUCTION:

Some people have a compiling drive to succeed. They have starving for personal achievement rather than the rewards of success per se. they have a desire to do something better on more efficiently than it has been done before (Robbins, 2005). Me Cleland’s book “the achievement society” (1961) ends with the scientist’s traditional hope that the knowledge so painstakingly collected will somehow be useful in helping man to shape his destiny. The need to achieve seemed to be a relatively stable personality characteristic rooted in experiences in middle age childhood (Me Cleland, 1971).

High and low creative students did not differ significantly from each other with respect to their motivation (verma, 1992). Motivation comes out as a

positively related variable to scholastic achievement (Baskaran, 1991). Agrwal (1988) states that males were found to be highly motivation in economic gains, while females were highly motivated for increasing their ability. Mistry's showed that (2006) higher secondary students have more achievement than secondary students. Jansari (2006) concluded that there is more achievement motivation in girls than boys.

In this study we try to measure the achievement motivation level of secondary students in ahmedabad city. The purpose of this study was to measure the difference between secondary level boys and girls students and also east area & west area students.

RESEARCH PROBLEM:

The research problem of this study is achievement motivation level of secondary students with relation to their gender and area of residency.

OBJECTIVE:

- (1) The purpose of the present investigation was the difference related to achievement motivation level of secondary level boys students and secondary level girls students.
- (2) The purpose of the present investigation was the difference related to achievement motivation level of secondary level students of east area and west area in ahmedabad city.

VARIABLES:

(A) INDEPENDENT VARIABLES:-

- (1) Gender : - boys and girls
- (2) Area : - East area and West area

(B) DEPENDENT VARIABLE:-

- (1) The raw scores of the students for Achievement motivation.

HYPOTHESIS:

- (1) There is no significant mean difference between secondary level boys students and secondary level girls students with relation to Achievement motivation.
- (2) There is no significant mean difference between secondary level students of east area and west area with relation to Achievement motivation.

METHOD:

(A)SAMPLE:

The sample of the present study consisted of 120 secondary level boys and girls students. Out of which 60 were secondary level boys students and 60 were secondary level girls students both living in Ahmadabad city of Gujarat.

(B)TOOL:

In the present study to measure anxiety level, "Achievement motivation scale" by Dr. Ashwin Jansari was used. It is a standard and easily administrated scale. It can be use as a group of individual test. It takes about 15 to 25 minutes to complete all twenty five items of the test. Its test-retest and spilt-half reliability is 0.63 and 0.72 respectively an attempt has also been made to validate the test by showing that recognized high achievement score high on this test.

PROCEDURE:

The students who were studying in secondary level schools of ahmedabad city were randomly selected & Dr. Ashwin Jansari's "Achievement motivation scale" was given & data was collected. The obtain data form 120 students were analyzed with the help of mean, S.D. and 't' test.

STATISTICAL STRATEGY:

't' test was applied to know the significant differences between secondary level boys students and secondary level girls students and also students of east area and west area of ahmedabad city.

DISCUSSION: **TABLE-I**

Achievement motivation level of secondary level boys and girls students

GROUP	N	MEAN	S.D.	't' Value	Level of sign.
Boys	60	15.30	8.68	8.95	0.01
Girls	60	28.54	8.65		

TABLE-I

Achievement motivation level of secondary level students of east & west area of ahmedabad city

GROUP	N	MEAN	S.D.	't' Value	Level of sign.
East area	60	20.22	10.58	3.59	0.01
West area	60	28.59	8.61		

Table no. I shows the achievement motivation level of secondary level boys and girls students. for secondary level boys students the mean is 15.30 for secondary level girls students the mean is 28.54 and S.D. is 8.68 and 8.65 for both groups 't' level value is 8.95 which is significance at 0.01 level.

Table no. II shows the achievement motivation level of secondary level students of east area and west area of ahmedabad city. for east area students the mean is 20.22 for west area students the mean is 28.59 and S.D. is 10.58 and 8.61 for both groups 't' level value is 3.59 which is significance at 0.01 level.

CONCLUSION:

- (1) There was a significant difference between secondary level boys and girls students with relation to achievement motivation.

- (2) There was a significant difference between secondary students of east area and west area with relation to achievement motivation.

REFERENCES:

- (1) Bharathi, G (1984), A study of Self – concept and Achievement motivation of early Adolescents Osm. U. Research in psychology of education – Abstract page – 340.
- (2) Bidyabhar, S.A. (2008), A comparative study of mental abilities and Achievement motivation among secondary school tribal and non tribal student. Recent researches in education and psychology vol. no. 13, page – 82-96.
- (3) Jansari Ashwin, (2006), A study of Achievement motivation of secondary student with relation to their gender and father's occupation. Gujarat journal of psychology, vol. no. 19, Page – 41.
- (4) Jansari Ashwin, (2006), A study of Achievement motivation of student with relation to their gender and Educational Achievement. A journal of the Gujarat University, vol.- 1, no. 2, page – 20.
- (5) Mansuri, A.R. (1986), A study of Achievement motivation of students of standers V, VI and VII in relation to some psycho – socio factors, SPU. Research in psychology og education – Astract. Page – 39

WORK MOTIVATION OF MALE AND FEMALE DOCTORS

10

RESEARCHER HIREN J. NAYAK (Ph.D. Student)
Gujarat University, Ahmedabad.**ABSTRACT:**

The purpose of the present study is to know the Work Motivation of Male and Female Doctors in Ahmedabad district. The sample consisted of 120 Male and Female Doctors in Ahmedabad district. Out of which 60 were Male Doctors and 60 were Female Doctors. For this purpose of investigation “Employees Motivation Schedule” by Dr. A.K. Srivastava was used. The reliability of this scale is 0.83 and Validity is 0.75. The obtained data was analyzed through ‘t’ test to know the mean difference between Male and Female Doctors. The results show that there is a significant mean difference in Personal growth of Male and Female Doctors, there is no significant difference in Achievement of Male and Female Doctors and there is a significant mean difference in Self-control of Male and Female Doctors.

INTRODUCTION:

There is anecdotal evidence that housewives frequently complain about the monotony of their lives. They feel that they have to look after children and do the housework and they do not have time for themselves. Compared to the workingwomen their social environment is limited. Their husbands are the only ones to appreciate their intense efforts they make for their homes. A woman, for instance, with six children and a husband, and with no help from others and no money for the most costly laborsaving devices, simply cannot organize her necessary duties so that she will have leisure for pleasures and activities outside the daily routine. In such a house the most modest requirements for food, shelter, and clothing become a driving force that pushes aside relentlessly any irrelevant longing. The workingwomen, however, has the chance of being appreciated by the society and behave independently and earn

money. On the other hand, many workingwomen find that children provide a common focus of interest for them and their husbands and many of them feel that the time devoted to children resulted in less sharing and companionship and less spontaneity in marital relationship.

The problems and difficulties of working women are multidimensional and May be broadly classified into three types - environmental, social & psychological. Joining the business life outside home is an extra burden for women who have already been responsible for baby-sitting (child rearing) and other household chores. From this aspect, working women are expected to have more psychological symptoms. However, the studies carried out in various countries show that it is not the case. Working has a positive psychological influence on women especially those from the lower socioeconomic class. In a comparison of working and non-working women, Mukhopadhyay (2004) showed a positive statistically significant relationship between the 'health score' and 'anxiety score'. Traditional role theories suggest that women who are trying to maintain several roles would be expected to experience negative stressful feelings. In contrast, more recent theories suggest that individuals may profit from enacting multiple roles.

Work motivation has been defined "a set of energetic forces that originate both within as well as beyond and individual's being to initiate work-related behavior, and to determine its form, direction, intensity & duration (pinder 1998, p.71). This definition recognizes that psychological processes. directing behaviour is determined by motive states that could be either conscious or sub-conscious (latham & budworth 2007) most of the work motivation models and theories deal with consciously included motivation in the respect that they focus on how the organization can increase extrinsic motivation (desi & ryan, 2000). Perhaps the most prominent work motivational theory is that on goal setting, which has been proposed as one of the most researched theories and has consistently proven that

setting challenging work goals leads to better performance than “do your best” or no goals at all (locke & latham, 2002).

OBJECTIVE:

- (1)The purpose of the present investigation was the difference related to the Personal growth of Male and Female Doctors.
- (2)The purpose of the present investigation was the difference related to the Achievement of Male and Female Doctors.
- (3)The purpose of the present investigation was the difference related to the Self-control of Male and Female Doctors.

HYPOTHESIS:

- (1)There is no significant mean difference related to the Personal growth of Male and Female Doctors.
- (2)There is no significant mean difference related to the Achievement of Male and Female Doctors.
- (3)There is no significant mean difference related to the Self-control of Male and Female Doctors.

METHOD:-

(A)SAMPLE:-

The sample of the present study consisted of 120 Male and Female Doctors in Ahmedabad district. Out of which 60 were Male Doctors and 60 were Female Doctors.

(B)TOOL:-

In the present study to measure Work Motivation “Employees Motivation Schedule” by Dr. A.K. Srivastava was used. The reliability of this scale is 0.83 and Validity is 0.75.

STATISTICAL STRATEGY:-

‘t’ test was applied to know the significant differences between Male and Female Doctors.

RESULT AND DISCUSSION:-

Table-1: Mean, S.D. and 't' Value of Male and Female Doctors in relation to Personal growth

Group	N	Mean	S.D.	't' value	level of significant
Male Doctors	60	15.30	8.68	8.95	0.01
Female Doctors	60	28.54	8.65		

Table No. 1 shows Personal growth of Male and Female Doctors, for the Male Doctors the mean is 15.30, for the Female Doctors the mean is 28.54 and S.D. is 8.68 and 8.65. For both groups 't' level value is 8.95 and it is significant at 0.01 level. So there is a significant mean difference between Male and Female Doctors in relation to Personal growth.

Table-2: Mean, S.D. and 't' Value of Male and Female Doctors in relation to Achievement

Group	N	Mean	S.D.	't' value	level of significant
Male Doctors	60	70.83	7.99	0.04	NS
Female Doctors	60	70.78	6.98		

Table no.2 shows the Achievement of Male and Female Doctors, for the Male Doctors the mean is 70.83, for the Female Doctors the mean is 70.78 and S.D. is 7.99 and 6.98. For both groups 't' level value is 0.04 and it is not significant. So there is no significant mean difference between Male and Female Doctors in relation to Achievement.

Table-3: Mean, S.D. and 't' Value of Post-Graduate level Students in relation to Self-control

Group	N	Mean	S.D.	't' value	level of significant
Male Doctors	60	20.22	10.58	3.59	0.01
Female Doctors	60	28.59	8.61		

Table no.3 shows the Self-control of Male and Female Doctors, for the Male Doctors the mean is 20.22, for the Female Doctors the mean is 28.59 and S.D. is 10.58 and 8.61. For both groups 't' level value is 3.59 and its level of significance is 0.01. So there is a significant mean difference between Male and Female Doctors in relation to Self-control.

CONCLUSION:-

- (4) There was a significant mean difference related to the Personal growth of Male and Female Doctors.
- (5) There was no significant mean difference related to the Achievement of Male and Female Doctors.
- (6) There was a significant mean difference related to the Self-control of Male and Female Doctors.

REFERENCES:-

- (1) Eby, Lillian T, Freeman Deena M, (1999) "*Motivation bases of affective organization commitment*", Journal of occupational & organizational psychology, vol.72 issue 4, p463, 21p.
- (2) Locke, E.A (1968) "*Towards a theory of task motivation incentives*", Organizational behaviour and human performance, 3, 157- 189.
- (3) Latham, G. P. & Locke, E.A (1990b). "*Work motivation and satisfaction: The Light at the end of the tunnel*", Psychological science, 1, 240-246.
- (4) Molden, D.C, Lee, A.Y, & Higgins, T.E (2008), "*Motivation for promotion and prevention*" J.Y. Shah, & W.L. Gardner (Eds), Handbook of Motivational science (PP 169-187) London: Guilford Press.

=====

Abstract

મહિલા સશક્તીકરણ એકવીસમી સદીનો સૌથી વધારે ચર્ચાતો શબ્દ છે. સમગ્ર વિશ્વમાં મહિલા સશક્તીકરણે એક ખાસ ઝૂંબેશનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. ગુજરાતની ગ્રામીણ વિસ્તારની બહેનો પણ એમાંથી બાકાત રહી નથી. જેના ફળ સ્વરૂપે આજે સખી મંડળો, સ્વસહાય જુથોની રચના થકી ગ્રામીણ અને આદિવાસી મહિલાઓ પણ આવક મેળવતી થઈ છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારની મહિલાઓ ખાસ કરીને પરંપરાગત કૃષિ વ્યવસાયની સાથે પશુપાલન જેવી પ્રવૃત્તિઓમાં જ સક્રિય જોવા મળે છે. પરંતુ હવે રાજ્ય સરકાર દ્વારા મહિલા સશક્તીકરણની દિશામાં લેવામાં આવેલા નકકર પગલાઓથી ગ્રામીણ અને આદિવાસી મહિલાઓ પણ સખી મંડળો, સ્વસહાય જુથોની મદદથી ધીમી અને મકકમ ગતિએ ઉદ્યોગ સાહસિકતાની દિશામાં પ્રયાણ કરી રહી છે. પોતાના પરંપરાગત વ્યવસાયની સાથોસાથ નવા વ્યવસાય તરફ અગ્રેસર થઈ છે.

ગ્રામીણ અને આદિવાસી મહિલાઓ ફક્ત ગ્રામીણ સ્ત્રીઓનાં જ વિષયમાં નહિ, પરંતુ સમગ્ર રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ અને વિકાસમાં ફાળો આપવા સક્ષમ છે. શિક્ષણ અને આવક ઉપાર્જન એ બંને સક્ષિત્તીકરણના મજબૂત આધાર સ્તંભો છે. ભારતમાં સ્ત્રીશિક્ષણ અને જાગૃતિ બંનેમાં સુધારો થયો છે. ત્યારે સામાજિક અને આર્થિક વિકાસ માટે મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકતાનો વિકાસ એ જ સમયની માંગ બની રહી છે. કારણ કે વિકાસ એ સંપૂર્ણ પ્રક્રિયા છે. જેને અસરકારક અને નફાકારક બનાવવા માટે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બંનેનું યોગદાન અનિવાર્ય છે.

વાઇબ્રન્ટ ગુજરાત ગ્લોબલ ટ્રેડ શો 2015 માં આનંદીબહેને કહ્યું કે આ ગ્લોબલ ટ્રેડ શોમાં મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકો અને યુવા ઉદ્યોગ સાહસિકોને માટે વિશેષ પ્રોત્સાહનો ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે. કારણ વિશ્વની આર્થિક વ્યવસ્થામાં મહિલાશક્તિને અને યુવાશક્તિને મહત્તમ ભાગીદાર બનાવવાની નેમ છે.

પ્રસ્તાવના:

વર્તમાન સમયે વૈશ્વિકરણના યુગમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે ચોકકસ સ્થાન મેળવવા આર્થિક રીતે સફર અને સમક્ષ હોવું અનિવાર્ય બન્યું છે જે માટે વિવિધ આર્થિક સાધનોની સાથે માનવસંસાધન વિકાસ અને તેના મહત્તમ ઉપયોગ અનિવાર્ય ગણી શકાય. અતિ વસ્તી ધરાવતા ભારતમાં આર્થિક વિકાસમાં માનવીય સાધનોના પૂર્ણ ઉપયોગ દ્વારા વિકાસની કક્ષા ઊંચી લઈ જઈ શકવાની સંભાવના રહેલી છે. આ માનવસંસાધનમાં સ્ત્રીઓની ભાગીદારી મહત્વની ગણી શકાય. જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓની ભાગીદારી આર્થિક વિકાસમાં ન સ્વીકારાય કે અન્ય કારણોસર સ્ત્રી-શક્તિનો ઉપયોગ ન કરી શકાય તો સામાજિક અને આર્થિક પછાતપણું જ તેનું પરિણામ સંભવી શકે. વર્તમાન સમયમાં જ્યારે સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ ઊંચું ગયું છે ત્યારે તેઓની આર્થિક ઉપાર્જનની ક્ષમતા અને શક્તિ બંનેમાં વધારો થયો છે. સરકારી કે ખાનગી ક્ષેત્રે જ્યારે રોજગારીની તકો ઓછી જોવા મળે છે ત્યારે મહિલાઓ પણ સ્વરોજગારી સર્જન દ્વારા કૌટુંબિક અને રાષ્ટ્રીય આર્થિક વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપી શકે તેમ છે. હાલ વિવિધ ક્ષેત્રે મહિલાઓ પુરુષ સમોવડી બની રહી છે. તેમજ કૃષિ ક્ષેત્રે પણ મહિલાઓનો ખૂબ જ મોટો ફાળો રહેલો હોય છે. તેથી મહિલાઓનું સ્થાન કૃષિ ક્ષેત્રમાં વધે તે જરૂરી છે.

ઉદ્યોગ સાહસિક એ એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિ છે. ઉદ્યોગ સાહસિકતામાં સાહસ કરવાની જે વૃત્તિ પડેલી છે તેને ઉદ્યોગ સાહસિકતા કહેવામાં આવે છે. ઉદ્યોગ સાહસિકતા એટલે ઉદ્યોગ સાહસિકની અંદર રહેલો સાહસવૃત્તિનો એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો ગુણ કે જે ઉદ્યોગ સાહસિકતાને ઉદ્યોગ સ્થાપિત કરવાનું પ્રેરણા બળ પૂરું પાડે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો “ઉદ્યોગ સાહસિકતા એટલે ઉદ્યોગ સાહસિકમાં પડેલી સાહસવૃત્તિ માટે તત્પરતા, પહેલવૃત્તિ અને ધ્યેય.”

આમ, ઉદ્યોગ સાહસિક અને ઉદ્યોગ સાહસિકતા એ બંને પારિભાષિક શબ્દોના અર્થઘટન પરથી એ સ્પષ્ટ બને છે કે “ઉદ્યોગ સાહસિક એ એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિ છે. જ્યારે ઉદ્યોગ સાહસિકતા એ ઉદ્યોગ સાહસિકમાં રહેલો એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો ગુણ છે કે જે ગુણને સહારે ઉદ્યોગ સાહસિકતા ઉદ્યોગ સ્થાપવા સક્ષમ બને છે.”

વિશ્વની દરેક સંસ્કૃતિ અને ધર્મમાં પુરુષ અને સ્ત્રી બંનેને આર્થિક-સામાજિક પ્રગતિના સૂત્રધાર તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યા છે. ભારતીય ઇતિહાસમાં સ્ત્રી શક્તિના ઉત્તમ, વિકસિત અને વિદ્રતાપૂર્ણ સ્વરૂપો અલેખવામાં આવ્યા છે.

સમાજમાં આર્થિક વિકાસમાં જે તે સમયે સ્ત્રીઓએ તેઓનાં કૌશલ્યોથી આર્થિક સમૃદ્ધિ અપાવી છે, એ સત્ય છે. ભારતીય ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં મહિલાઓની અવગણના કરવામાં આવે છે કે જ્યાં પાયાથી જ મહિલા વિકાસનાં નેતૃત્વની વિશેષ જરૂર છે. વિશ્વના ઉદભવ અને રચનાકાળથી જ માનવમૂડી વિકાસનો મુખ્ય સ્ત્રોત રાષ્ટ્રમાં હંમેશા મહિલાઓ જ રહી છે જે મહિલા સમાજનું ઉત્તમ યોગદાન છે. પરંતુ હજુ પુરુષપ્રધાન અને કંઈક અંશે રૂઢિચુસ્ત સામાજિક વિચારધારા ધરાવતું હોવાથી સ્ત્રી-સશક્તિકરણ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં સ્ત્રીઓની ભાગીદારી કે મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકતા પરત્વે વિશેષ જાગૃતિની જરૂર છે.

ગુજરાત સરકાર માને છે કે મોટા ઉદ્યોગોમાં કરોડો-અબજો રૂપિયાના મૂડીરોકાણ છતાં તેમાં રોજગારી મળવાની ટકાવારી ઓછી હોય છે. જેથી લઘુ અને મધ્યમ ઉદ્યોગોમાં ઓછા મૂડીરોકાણે વધુ રોજગારી હાંસલ કરી શકાય છે. એટલે નવી નિતિમાં સરકારે આ ક્ષેત્ર પર વધુ ભાર મૂક્યો છે. નવી નિતિમાં માઇક્રોઉદ્યોગો માટે વ્યાજ સબસીડી વધારીને 9% તથા નાના અને મધ્યમ ઉદ્યોગો માટે 7% વ્યાજ સબસીડી કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે. જે પૈકી મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિક માટે 1% વ્યાજ સબસીડી અને યુવા ઉદ્યોગ સાહસિક માટે 1% વ્યાજ સબસીડી આ ઉપરાંત અનામત કક્ષાના ઉદ્યોગ સાહસિકોને વધારાની સબસીડી આપવામાં આવશે. હવે સરકારની નીતિઓ અને બેંકોની સહાયના કારણે ઘણી સ્ત્રીઓ અતિ નાના અને મધ્યમ કદના ધંધા સ્થાપી રહી છે.

મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકતાની જરૂરિયાત:

સ્વતંત્રતા પછી ભારતમાં મહિલા સ્વાતંત્રીય ચળવળ ઝડપી પ્રગતિ કરી રહી છે. ત્યારે સમગ્ર સમાજનાં લાભાર્થે વિકાસ પ્રક્રિયામાં મહિલાઓની ભાગીદારી વધારવા સહાયક સંસ્થાઓએ પ્રયાસો કરવા જોઈએ. જ્યારે વૈશ્વિક સ્તરે આર્થિક વિકાસમાં સ્ત્રી ભાગીદારોનું મહત્વ સમજાયું અને સ્વીકારાયું છે. ત્યારે ભારત તેમાંથી બાકાત રહી શકે નહિં. આજે વિશ્વનાં વિકસિત રાષ્ટ્રોમાં સ્ત્રીઓ આર્થિક અને સામાજિક ક્ષેત્રે પુરુષ સમોવડી બની રહી છે. તેઓનાં ઊંચા આર્થિક વિકાસ દર માટે અનેક પરિબલો જવાબદાર છે. જેમાંનું એક મહત્વનું પરિબલ સ્ત્રીઓની આર્થિક ભાગીદારી છે.

ગ્રામીણ અને આદિવાસી મહિલાઓની ઝડપી અને ટકાઉ આર્થિક વિકાસ માટે મહિલા ભાગીદારીની અનિવાર્યતાનો સ્વીકાર એ સમયની માંગ બની રહે છે. મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકતા વિકસાવવા માટે ખેડૂત પરિવારની મહિલાઓને કૃષિલક્ષી અને તેને સંલગ્ન વિષયોનું વૈજ્ઞાનિક માર્ગદર્શન તેમજ કેન્દ્ર/રાજ્ય સરકારની

વિકાસલક્ષી યોજનાની માહિતી ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવે છે. તેમજ પ્રત્યક્ષ નિદર્શન દ્વારા નવી ટેકનોલોજીથી વાકેફ કરવા નીચે મુજબની વિવિધ તાલીમ આપવામાં આવે છે. જેમ કે

મહિલા તાલીમ વર્ગ

યુવા મહિલા તાલીમ વર્ગ

શેરીંગ વર્કશોપ

કૃષિ મેળો

આ યોજનાનો લાભ મેળવવા માટે દરેક જીલ્લામાં આવેલ ખેડૂત તાલીમ કેન્દ્રનો સંપર્ક સાધી ભાગ લઈ શકે છે. અથવા ગ્રામ્ય કક્ષાએ ગ્રામસેવકનો સંપર્ક કરવો. આજના પરંપરાગત યુગમાં કૃષિનું મહત્વ ઘણું વધી રહ્યું છે. વધતી જતી વસ્તી માટે ચીલાચાલુ ખેતી પદ્ધતિને છોડી નવી ખેતીની ટેકનોલોજીને અપનાવવા માટે કૃષિ યુનિવર્સિટીનો ફાળો ખેડૂતો માટે ઘણો અગત્યનો છે. જેમાં કૃષિ વિજ્ઞાન કેન્દ્ર જેવા વિભાગોમાં નવી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરી ઓછી જમીન, ઓછો સમય, ઓછી દવાઓ અને સારી ગુણવત્તામાં પાકોનું ઉત્પાદન કેવી રીતે મેળવી શકાય તે ઘણું અગત્યનું છે. જેના માટે દરેક જીલ્લામાં કૃષિ વિજ્ઞાન કેન્દ્ર કાર્યરત છે.

મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિક સંગઠનો અને સરકારની ભૂમિકા:

વૈશ્વિક અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકતાના ક્ષેત્રે સંગઠનો કાર્યરત છે. વૈશ્વિક સ્તરે વર્લ્ડ એસોસિએશન ઓફ વિમેન એન્ટરપ્રિન્યોર્સ (WAVE) અને એસોસિએટેડ કન્ટ્રી વિમેન ઓફ ધ વર્લ્ડ (ACWW) મુખ્ય છે. જ્યારે ભારતમાં રાષ્ટ્રીય સ્તરે વિમેન એન્ટરપ્રિન્યોર્સ, વીંગ ઓફ નેશનલ અલાયન્સ ઓફ યંગ એન્ટરપ્રીનીયર્સ ઓફ કર્ણાટક, (AWAKE) સેલ્ફ એમ્પ્લોઇડ વિમેન એસોસિએશન, (SEWA) અમદાવાદ, ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ વિમેન એન્ટરપ્રીનીયર્સ -ન્યુ દિલ્લી, એઆઇસીસીઆઇ લેડીઝ ઓર્ગેનીઝેશન, વિમેન્સ યુનિવર્સિટી ઓફ બોમ્બે જેવા સંગઠનો સક્રિય છે.

મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિક સંગઠનના હેતુઓ:

મોટા ભાગના મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિક સંગઠનોનું લક્ષ નીચેના હેતુઓ સિદ્ધ કરવાનું છે.

1. ઉદ્યોગ સાહસિકોને એકત્રિત કરવાની ભૂમિકા પૂરી પાડવી.
2. ઔદ્યોગિક સાહસોનાં વિકાસ માટે કેટલાક ઉપયોગી સંપર્કોની જાણકારી પૂરી પાડવી.
3. મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોની સમસ્યા અને તેના ઉકેલ સક્રિય વિચારણા કરી સંબંધિત સત્તાધિકારોની પાસે તેની રજૂઆત કરવી.
4. મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોમાં એકતા અને બહેનપણાની ભાવના વિકસાવવી.
5. મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોના કામગીરીના વિસ્તારોમાં મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકતા વિકાસ કાર્યક્રમો યોજવા.
6. કામગીરીનાં કોઇ પણ તબક્કે મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોને મુશ્કેલી જણાય તો તે દૂર કરવા વહીવટી વિકાસ કાર્યક્રમોને પ્રોત્સાહિત કરવા.
7. વિવિધ યોજનાઓ હેઠળ યુવા મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોને મળતી રાહત, સહાય અને નાણાંકીય પેકેજ અંગે માહિતગાર કરવા.
8. મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકતાનો વિસ્તાર કરવો.
9. રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાની અન્ય વ્યવસાયિક સંસ્થાઓની મદદથી ઉદ્યોગ સાહસિક પરિસદોને ઉત્તેજન આપવું.

10. મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકો અને ઔદ્યોગિક સાહસોમાં રહેલા જોખમોને નિવારવામાં અને કૌશલ્યોમાં વધારો થાય તેવી પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવી.

મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોને વિવિધ સંગઠનો સહાયરૂપ થતાં હોવાથી તેઓ અવરોધો ઓળંગીને વિકાસ કરી શકે છે. વિવિધ સંગઠનો દ્વારા મળતા માર્ગદર્શનો ઉપરાંત મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોને કેટલાંક સરકારી પ્રોત્સાહનો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કે સ્વરોજગાર સર્જવા માંગતી મહિલાઓને ભારત સરકારની યોજના હેઠળ અપાતી સહાયમાં મહિલાઓને અગ્રતા આપવામાં આવે છે. રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયાએ જાહેર કરેલી નિતી હેઠળ રાષ્ટ્રીયકૃત વ્યાપારી બેંકો પણ મહિલા સંચાલિત સાહસોને પ્રોત્સાહન આપી રહી છે. સ્ટેટ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકતાના વિકાસ માટે અનેક સંમેલનો, તાલીમ કાર્યક્રમો, કાર્યશાળાઓ અને સાહસ વહીવટી કાર્યક્રમો યોજે છે. જેના પરિણામ સ્વરૂપે મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકો પ્રશંસાપાત્ર યોગદાન આપી રહ્યાં છે.

મહિલા સંચાલિત ઉદ્યોગો

(1) ઉત્તરસંડા:

ગુજરાતના અનેક ગામો પોતાની અવનવી આવડતોને લઈને દેશ સહિત વિદેશમાં પ્રખ્યાત થયાં છે. લોકો દ્વારા બનતી અનેક ચીજ વસ્તુઓનું પણ વિદેશમાં સારું એવું માર્કેટ ઊભું થયું છે. ખેડામાં ઉત્તરસંડા નામનું નાનકડું ગામ છે. આશરે 18 હજારની વસ્તી ધરાવતા ગામે વિદેશમાં પોતાનું નામ પાપડ ઉદ્યોગમાં પ્રચલિત કર્યું છે. આ નાનકડાં ગામમાં ઉદ્યોગ તરીકે કામ કરતી ત્રીસ જેટલી પાપડ બનાવતી નાની મોટી ફેક્ટરીઓ છે. જે ગૃહઉદ્યોગ તરીકે કામ કરે છે. લગભગ 1986માં પાપડ ઉદ્યોગની પ્રથમ ફેક્ટરી ઉત્તરસંડામાં શરૂ થઈ હતી. દિવાળીના સમયમાં પાપડની સાથે ચોળાફળી, મઠિયાના ઉત્પાદન થાય છે. દ્વારા ગૃહઉદ્યોગ તરીકે કામ કરતી મોટા ભાગે અઢળક નાણાં કમાઈ છે. જ્યારે આ ગામના પાપડ વિદેશમાં સપ્લાય થતાં હોવાથી વિદેશી નાણાં કમાવવાની તક મળે છે. વેચાણ કરનારા દુકાનદારો અને એજન્ટોની સંખ્યામાં પણ વધારો થયો છે. અને ભવિષ્યમાં પણ વધારો થશે એમ લાગી લાગી રહ્યું છે.

ઉત્તરસંડા ખાતે ઉત્પાદન કરનાર લોકોના મતે એક દાયકા પહેલા પાપડ હાથથી બનાવવામાં આવતા. પરંતુ હાલના દિવસોમાં પાપડ બનાવવાના ઓટોમેટીક મશીનો પણ આવી ગયાં છે. જેમાં માત્ર પાપડ વણાતો જ નથી પણ તે પૂરેપૂરો સુકાઈને બહાર આવે છે. જેથી માંગ પ્રમાણે ઉત્પાદન કરવામાં ઉત્તરસંડા સમર્થ બની ગયું છે. અઢી દાયકામાં ઉત્તરસંડા ગામમાં ત્રીસથી વધારે પાપડ ફેક્ટરી શરૂ કેમ થઈ તેની પાછળનું કારણ જણાવતા ગામવાસીઓએ જણાવ્યું કે આ ગામના હવા, પાણી, પાપડ ઉદ્યોગ માટે ખૂબ અનુકૂળ છે. તે પાપડને સફેદ, નરમ, પાતળા અને સ્વાદિષ્ટ બનાવે છે. આ ગામના એક રહેવાસીને દુબઈમાં પાપડ બનાવતી કંપનીએ વર્કિંગ વિઝા આપીને કામકાજ અર્થે બોલાવ્યા હતા. આ પાપડ ઉદ્યોગને કારણે અનેક મહિલાઓ પગભર બની છે. અને સાડા ચાર હજાર જેવી આવક મેળવે છે. આ ગામની મોટાભાગની મહિલાઓ પાપડ ઉદ્યોગમાં કામ કરે છે.

(2) બુહારી:

તાપી જિલ્લાના વાલોડ તાલુકાનું મહત્વનું ગામ બુહારી છે. ત્યાં મોટા ભાગે આદિવાસી લોકો રહે છે. આ ગામ આસપાસના વિસ્તારનું કેન્દ્ર હોવાના કારણે અહીં નાના પાયે બજાર વિકાસ પામ્યું છે. બુહારી ગામમાં મહિલા ગૃહ ઉદ્યોગ લિજ્જત પાપડનું કેન્દ્ર આવેલું છે. જે ઘણા સમયથી કાર્યરત છે. જે આજુબાજુના ગામોની બહેનોને રોજગારી પૂરી પાડે છે. મહિલાઓ પોતાના ઘરે પાપડ બનાવીને પોતાની રોજગારી મેળવે છે. સૌ પ્રથમ તેઓ ગામડે ગામડે જઈ પાપડ બનાવવાની તાલીમ આપે છે.

(3) નર્સરી ઉદ્યોગ:

બાગાયતી પાકો માટેની નર્સરીનો એક ઉદ્યોગ તરીકે ગુજરાતમાં વિપુલ તકો રહેલી છે. નર્સરી દ્વારા ચારગણી આવક લઈ શકાય છે. દક્ષિણ ગુજરાતને ભારત સરકારના પ્લાનિંગ કમિશને બાગાયતી ઝોન તરીકે જાહેર કર્યું છે. અહીં વિવિધ બાગાયતી પાકોની કલોમોના ઉછેરની વિપુલ તકો રહેલી છે. જેમાં નવસારી, વલસાડ, સુરત, વઢોડરા, આણંદ, જુનાગઢ મુખ્ય છે. હાલમાં નર્સરી ઉદ્યોગ સાથે સંકળાયેલા લોકો ધીમે ધીમે હાઇટેક નર્સરી ઉદ્યોગ તરફ વળી રહ્યા છે. હાઇટેક નર્સરીમાં એગ્રોશેડ નેટ, પોલી હાઉસ, ગ્રીન હાઉસ વગેરે ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરી વધુ સારી જાતના છોડ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. આવી નર્સરીમાં વિવિધ બાગાયતી બાગાયતી પાકોની કલમો, સુશોભન માટેના ફૂલછોડો, ઔષધીય પાકના છોડ, વગેરે તૈયાર કરી રાજ્યમાં તથા રાજ્યની બહાર વેચાણ કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત જર્બેરા, ગુલાબ વગેરે કટ ફ્લાવર્સનું પોલી હાઉસ કે ગ્રીન હાઉસમાં ઉત્પાદન લઈ વિદેશમાં નિકાસ કરવામાં આવે છે. ખેડૂતોના અનુભવ પ્રમાણે ગ્રીન હાઉસમાં દશ ગણું ઉત્પાદન લઈ શકાય છે.

નર્સરી ઉદ્યોગમાં દરેક પ્રકારની શાકભાજીના છોડનું પણ વેચાણ કરવામાં આવે છે. નર્સરી ઉદ્યોગમાં મોટા ભાગે મહિલાઓ રોજગારી મેળવે છે. એક હેક્ટરમાં 50 હજાર રોપાનું ઉત્પાદન જરૂરી છે. નર્સરી ઉદ્યોગ માટે સરકાર તથા કૃષિ યુનિવર્સિટી સબસીડી આપે છે. દક્ષિણ ગુજરાતમાં આંબા, ચીકુ, કાજુ, વેંગણ, ટામેટા, મરચા, કેપ્સીકમ, તથા શાકભાજીના રોપા માટે આ નર્સરી ઉદ્યોગ લાભકારક છે.

(4) લાઇકડી બાયફ સંસ્થા:

બાયફ સંસ્થા દ્વારા સંચાલિત ફૂડ પ્રોસેસીંગ એકમ આવેલું છે. વાંસદા તાલુકાના લાઇકડી ખાતે આવેલી બાયફ સંસ્થા આદિજાતિના ઉત્કર્ષ માટે કાર્ય કરે છે. વિકાસ પ્રવૃત્તિ, વોટર ડેવલોપમેન્ટ, કૃષિ વિકાસ, આદિજાતી મહિલાઓને આર્થિક રીતે પગભર કરતી મહિલા પ્રવૃત્તિ, આદિજાતી લોકોના આર્થિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક, અને ઉત્કર્ષની પ્રવૃત્તિઓ કરવામાં આવે છે. બાયફના સંચાલકો દ્વારા બાયફની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે, અથાણા બનાવવા, કાજુ પ્રોસેસિંગ યુનિટ, આમળાનો રસ, કેરીનો રસ બનાવવામાં આવે છે. આમ મહિલાઓ માટે રોજગારીની તકો ઉપલબ્ધ કરાવાય છે. બાયફ ધ્રુવ સંસ્થા દ્વારા સંચાલિત દક્ષિણ ગુજરાતના આદિજાતીનો સર્વાંગી વિકાસ કરવામાં આવે છે. દક્ષિણ ગુજરાતમાં વલસાડ, નવસારી, ડાંગમાં કાજુની ખેતીનો શ્રેય બાયફના સંસ્થાપક સ્વ. મણિભાઈ દેસાઈ તથા દક્ષિણ ગુજરાતમાં કાર્યરત તેમની ટીમને ફાળે જાય છે. 1982 થી અનેક યોજનાઓ બાયફના માધ્યમથી શરૂ કરી હતી. આ સંસ્થા દક્ષિણ ગુજરાતમાં આદિવાસી સમુદાય માટે કાર્ય કરી રહી છે. ફક્ત આદિવાસીના સમુદાયના વિકાસ માટે વરેલી આ સંસ્થા આદિવાસી પરિવારોને આજીવન રોજગારી આપી શકે તેવી વણથંભી પ્રવૃત્તિ સુનિશ્ચિત કરવા કાર્ય કરી રહી છે. આદિવાસી પરિવારોના ઘર આંગણે કાયમી આવક ઉપલબ્ધ કરાવવા કાજુ અને કેરીની વાડી યોજનાની શરૂઆત કરી છે. અને આ વાડીના ઉત્પાદનમાંથી મોટા ભાગના લોકો આવક મેળવતા થયા છે. કાજુના પ્રોસેસીંગ દ્વારા 200 જેટલા જમીનવિહોણાને રોજગારી મળે છે. અહીં સોલ્ટેજ કાજુ, મરી કાજુ, મસાલા કાજુ વગેરે બનાવટો તૈયાર કરવામાં આવે છે. આદિવાસી જીલ્લામાં 11 સહકારી મંડળીઓ કાર્યરત છે. ખેડૂતો પાસેથી ખરીદવાનું કામ સહકારી મંડળીઓ દ્વારા કરવામાં આવે છે. સહકારી મંડળીઓ યોગ્ય ભાવ આપે છે. જેના કારણે ફાયદો થાય છે.

(5) ગંગપુર:

છેલ્લા 12 વર્ષથી બાયફ સંસ્થા આદિવાસી મહિલાઓના સખી મંડળ દ્વારા ન નફા ન નુકસાનના ધોરણે ચલાવે છે. ઘરમપુરથી વાંસદા જતાં રસ્તામાં ગુજરાતમાં એકમાત્ર આદિવાસી ઘાબામાં ભોજન લેવાનો આનંદ માણી શકાય, ભોજન બનાવનારી આસપાસના વિસ્તારમાં રહેતી આદિવાસી મહિલાઓ જ છે. ભોજન પીરસનાર મહિલાઓ છે. અને રસોઇ ચૂલા પર બનાવાય છે. નાગલીના રોટલા ગરમ અને અળદની દાળ, લસણની ચટણી આમ અનેરો આનંદ માણી

શકાય,ઋતુ અનુસાર શાકભાજી અને ઘઉંની રોટલી માંગો તો બનાવે છે. આસપાસના લોકો ખાસ નાહરી ભોજન કરવા જ જાય છે.અને સાપુતારા જતા આવતા લોકોમાં પણ આ દેશી ખાણું પ્રખ્યાત છે. વાંસનું અથાણું, કાજુના પેકેટો અહીં સસ્તા મળે છે.

(6) મિશન મંગલમ યોજના

રાજ્ય સરકારની મિશન મંગલમ યોજનાએ ગ્રામીણ અર્થતંત્રને એક અનેરો વેગ આપ્યો છે. આ યોજનાએ ગ્રામીણ મહિલાઓમાં અનેખું ચેતન જગાવ્યું છે.નાના નાના સખી મંડળ બનાવી આર્થિક રીતે પગભર થવાના રાહ પર આગેફૂચ કરી રહી છે. આ યોજના મુખ્યત્વે ગ્રામીણ મહિલાઓના જીવનની ગુણવત્તા સુધારવા માટે તેમને પોતાની આજીવિકા રળી લેવા આધારિત છે જે આર્થિક સેવા ઉપલબ્ધ કરાવે છે. જેને લીધે મહિલાઓના વિકાસની આર્થિક પ્રક્રિયામાં ઝડપી વધારો થાય છે. તેમના જીવન વિકાસમાં પ્રોત્સાહન મળે છે. હેઠળ ગ્રામ વિકાસ એજન્સી મારફતે રેસા ઉદ્યોગની તાલીમ મેળવી પગલૂછણિયા, તોરણ, દર્ભના આસનો, અને વોલપીસ જેવી આઇટમો બનાવી સારી એવી કમાણી કરતી થઈ છે. આ સખી મંડળની મહિલાઓ માસિક રૂપિયા પાંચહજારની આવક મેળવતી થઈ છે. મિશન મંગલમ યોજનાથી ગ્રામીણ મહિલાઓને સ્વનિર્ભર બનવાની તક પ્રાપ્ત થઈ છે. આ યોજના ઘણી સારી છે. સાચા અર્થમાં આ યોજનાઓ થકી ગ્રામીણ મહિલાઓનું સશક્તીકરણ થઈ રહ્યું છે.

(7) સંપૂર્ણ ગ્રામીણ રોજગાર યોજના:

ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં વેતન રોજગારીનું કામ કરવા તૈયાર હોય તેવાને વેતન રોજગારી પૂરી પાડવી, અને આ યોજના દ્વારા તેના કુંદુંબ પૂરતી સલામતી પૂરી પાડવાનો અને પોષક સ્તરને સુધારવાનો મુખ્ય હેતુ છે.

(8) જયોતિગ્રામ યોજના:

સરકારશ્રીની જયોતિગ્રામ યોજના અંતર્ગત રાજ્યના ગામોને 3-ફેજ વીજ પુરવઠો ૨૪ કલાક માટે પૂરો પાડવામાં આવે છે. જેને પરિણામે ગ્રામીણ લોકોને પોતાના ગામમાં જ રહીને લઘુ ઉદ્યોગો, કુટિર ઉદ્યોગો, અને ગ્રામીણ ઉદ્યોગો, સ્થાપી આજીવિકા મેળવવાની નવી તકો પૂરી પાડે છે. જયોતિ ગ્રામોદ્યોગ વિકાસ યોજનામાં ગ્રામીણ વસ્તીમાં આવક અને ઉદ્યોગ સાહસિકતાનું સ્તર ઊંચું આવે અને ગ્રામીણ બેરોજગાર યુવાનો માટે રોજગારના વધુને વધુ નવા માર્ગો નિર્માણ પામે તે માટે વ્યક્તિગત કારીગરો, ઉદ્યોગ સાહસિકો, સ્વસહાય જૂથોને ગ્રામ્ય કક્ષાએ ૨૦૦૦૦ કે તેથી ઓછી વસ્તીવાળા નગરમાં રૂપિયા ૧ લાખથી વધુ અને ૨૫ લાખ સુધીના નવા પ્રોજેક્ટ માટે જિલ્લા ઉદ્યોગ કેન્દ્ર દ્વારા લોન અરજી બેંક ભલામણ કરી બેંક મારફત આપવામાં આવે છે.

(9) સ્વાવલંબન યોજના

આ હેઠળ અનેક યોજનાઓ છે. જેમાં આદિજાતિના પશુપાલકોને દૂધાણા પશુ અને સાધન સહાય, સહકારી ગ્રામ્ય દૂધ મંડળીના મહિલા સભાસદોને મિલ્કિંગ મશીન સહાય, મહિલા દૂધ ઉત્પાદક મંડળીને દૂધઘર બનાવવા સહાય,મુખ્યમંત્રી અમૃતમ વાત્સલ્ય યોજના, ખેડૂતોને તેના ખેતરમાં જ ગોદામ બનાવવા લોન પર સહાય,આઇટીઆઇ માં કમ્પ્યુટર કોર્સ પાસ કરનારને ટેબલેટ, પંડિત દિન દયાળ ઉપાધ્યાય યુવા સાહસિકતા યોજના, આઇટીઆઇ પાસ યુવાનોને સ્વરોજગાર લોન પર વ્યાજ સહાય, બાંધકામ શ્રમિકોને થતી બિમારીઓમાં સારવાર સહાય, બાંધકામ શ્રમિકોને નાનાજી દેશમુખ યોજના, રોજગારલક્ષી સેવાનું વિતરણ,દત્તોપંગ ઠેંગડી કારીગર વ્યાજ સહાય સહાય જેવી વિવિધ યોજનાઓ છે.

આ યોજના તમામ લોકો માટે ખુલ્લી છે. પણ તેમાં મહિલા માટે ૩૦% રોજગારી સુનિશ્ચિત કરાયેલી છે.

ભાવિ શક્યતાઓ:

કોઈ પણ વિકાસ માટે સહિયારા પ્રયાસો અનિવાર્ય બને છે. તેમ મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિક વિકાસ માટે પણ સરકાર, સંસ્થાઓ, અને મહિલાઓ એમ ત્રિપક્ષી જોડાણ મજબૂત બને તો ભાવિ ઉજ્જવળ જણાય છે. અધિકારો માટે સંઘર્ષ અનિવાર્ય બને છે. કાયદો મહત્વનો હોવા છતાં પૂર્ણ નિરાકરણ માત્ર કાયદાથી સંભવી શકે નહિ. નિરંતર શિક્ષણ, વિકાસ માટેની ઝંખના એ જ મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકતા વિકાસ માટેનો શ્રેયકર માર્ગ છે. પંથ લાંબો, મુશ્કેલ ભર્યો હોવા છતાં વિકાસલક્ષી છે તે નિઃશંક છે. શહેરી વિસ્તારની સરખામણીએ ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં પરિસ્થિતિ વિશેષ ગંભીર છે. ગ્રામીણ કક્ષાએ મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકતા કે જેઓ પોતાનો સ્વતંત્ર વ્યવસાય ચલાવે છે એવા મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકતાનું પ્રમાણ ઓછું જોવા મળે છે. સુશિક્ષિત મહિલાઓ ઝડપથી વેગ પકડે એ માટે વિવિધ મંડળો સાનુકૂળ ઉદ્યોગ સાહસિકતા વાતાવરણ ઊભું કરે તો ખૂણે ખૂણે જરૂર વિકાસ પામશે.

કોટાયનુ શિવમંદિર - એક ઐતિહાસિક અધ્યયન

પ્રો. કૃપા વી. ચૌધરી ઇતિહાસ વિભાગ.

તોલાણી કોલેજ ઓફ આર્ટસ એન્ડ સાયન્સ આદિપુર-કચ્છ.

કોઇપણ પ્રદેશની પ્રાચીનતા જાણવી હોય તો જેમ પુરાતત્વીય અવશેષોનો અભ્યાસ અનિવાર્ય બને છે તેમ પ્રદેશની સંસ્કૃતિનો પરિચય મેળવવો હોય તો તેની કળા, સંગીત, ચિત્ર વગેરે સાથે શિલ્પ-સ્થાપત્યનો પણ અભ્યાસ જરૂરી બને છે.

કોટાયનુ શિવમંદિર ભુજથી ઉતરે ૩૫ કી.મી. દૂર જતા હુબાય ડુંગર પાસે કોટાય નામક પ્રાચીન ગામમાં આવેલ છે. તે ભૂતકાળમાં કાઢી લોકોની વસાહત આવેલ હતી. પરંતુ આજે તેની પાસે માત્ર અવશેષ જ બચ્યા છે. તેવા અણગોરગઢમાં પ્રાચીન દેવાલય આવેલ છે. જેને કોટાયનુ સૂર્યમંદિર, શિવમંદિર નામે ઓળખવામાં આવે છે.

આ પ્રાચીન દેવાલયની “આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા” ના જેમ બર્જેસે ૨૬ ઓક્ટોબર ૧૮૭૪ થી એપ્રિલ ૧૮૭૫ દરમિયાન કચ્છના પ્રવાસ વખતે મુલાકાત લીધી હતી. શ્રી બર્જેસે એમ નોંધ્યું છે કે રા'વાખાએ કેટલા સમય પોતાની રાજધાની અહીં રાખેલી તેણે અહીં સૂર્યમંદિર પણ બંધાવેલું જે પશ્ચિમાભિમુખ હતું. બર્જેસની આ ભુલ જણાય છે કારણ કે સૂર્યમંદિર પશ્ચિમાભિમુખ ન હોઇ શકે કાકુ સોમપુરાએ પણ આ મંદિરની ચર્ચા કરી છે ને બર્જેસનો આધાર લીધો છે. પણ આ મંદિર પશ્ચિમાભિમુખને બદલે પુર્વાભિમુખ છે તેવું નિધાન કરેલ છે. અહીં સૂર્યમંદિર અને શિવમંદિર અંગે વિદ્વાનોમાં કંઈ ગેરસમજ હોય તેમ લાગે છે. સૂર્યમંદિર તો બહુ વહેલું લુપ્ત થઇ ગયેલું. તે અહીં હશે તેમ કહેવા માટે ફક્ત તેના અવશેષો જ અવશિષ્ટ છે. શ્રી કંચન પ્રસાદ છાયા આ મંદિર ના શિલ્પોના અભ્યાસને આધારે આ મંદિર મોઢેરાનાં સૂર્યમંદિરથી થોડું વધારે પ્રાચીન હશે તેવો તર્ક કરે છે. મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર ભીમદેવ સોલંકીના (ઇ.સ. ૧૦૨૨-૬૬) સમય દરમિયાન બંધાયું હોવાનું કહેવાય છે. તેથી મહાગુર્જર શૈલી ના મંદિરોનું વિવરણ કરતા તેઓ આ શિવાલયનો સમય ઇ.સ. ૯૫૦ નો હોવાનું જણાવે છે.

આ મંદિરના પ્રાંગણમાં એક ગોળ કાણાવાળો પથ્થર પડેલો છે. તેને તેઓ શિખર પરથી ગબડી પડેલો આમલક જેવો પથ્થર હોવાનું કહે છે. ખરેખર એ પથ્થર આમલક નહીં પણ ઉલૂખલ છે. આ પ્રકારના ઉલૂખલ સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રાકૃ સોલાંકીયુગના મૈત્રક-સૈધવ સમયનાં મંદિરો પાસે જોવા મળે છે. પાક-સોલાંકી મૈત્રક - સૈધવ મંદિરોનો સમય ઇ.સ. ની પાંચમી સદીથી આઠમી સદીના અંત સુધીનો માનવામાં આવે છે. આ મંદિરના શિલ્પોની શૈલી તેમજ મંદિરના તલમાન અને ઉધ્વર્માનની રચના અને મંદિર પાસે ઉલૂખલની હાજરી આ મંદિર દશમી સદીથી વિશેષ પ્રાચીન હોવાનો નિર્દેશ કરે છે. મંદિરના ગર્ભગૃહમાં મૂળનાયકની પ્રતિમા ન હોઈ આ મંદિર કયા દેવનું હશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે, પણ મંદિરના મંડોવરના અને અન્ય શિલ્પોના અભ્યાસ પરથી તે શિવમંદિર હોવાનું માની શકાય.

આ દેવાલય તલમાન મુખમંડપ ગૃહમંડપ, અંતરાલ અને ગર્ભગૃહયુક્ત છે. ઉધ્વર્માને ભીટ, અંતરી, પદિકા, કુંભ અંતરી, કળશ, પુનઃ ગવક્ષ અંકનયુક્ત આંતરપદ્મ અને કપોતાલી છે. તે પછી મંડોવર શરૂ થાય છે. મંડોવરમાં દેવાંગના. અપ્સરા તથા દિક્ષાલના સુંદર શિલ્પો છે. પદ્મપીઠ પર ઊભેલી અપ્સરાનું લાવણ્ય અગિયારસો વર્ષ પછી આજે પણ એટલું જ આકર્ષક લાગે છે. આ શિલ્પો જોતાં મંદિરની પ્રદક્ષિણા કરીએ ત્યારે જાણે કે કોઈ સંગીતની સૂરાવલી સાંભળતા હોઈએ તેવો ભાસ થાય છે. તે સમયના કલાકારને શરીરસૌજન્યનું (Anatomy) કેટલું ચોક્કસ જ્ઞાન હશે તે જોઈ અચંબો થાય છે. મથાળે કીર્તિમુખના અંકન સાથેનો પદ છે. ગૃહમંડપના મંડોવરની મધ્યમાં છાધેયુક્ત ચંદ્રાવલોકન કરેલ છે. અહીંથી મુખમંડપ, ગૃહમંડપ અને શિખરની ઉપરની રચના જુદી પડે છે. મંડોવરના ચંદ્રાવલોકન પછી કેવાળના બે થર ઉપર કર્ણકૂટ, ઉરુશુંગથી બનેલ છે. શિખરની જાલકભીત મંદિરની સુંદરતામાં વધારો કરે છે. ગૃહમંડપ પર ફાંસનાકાર થરોમાં ચૈત્યગવાક્ષનુ ધારદાર શિલ્પાંકન કરેલ છે. જે સૌરાષ્ટ્રનાં મૈત્રક- સૈધવ મંદિરો ની યાદ આપે છે. આ જ લક્ષણ તેની પ્રાચીનતાનું ધોતક છે. મંદિર

એટલું સુંદર છે કે નજર ત્યાંથી ખસી શકતી નથી. રામસિંહજી રાઠોડે ખરું જ કહ્યું છે. કે “કચ્છ નાં પ્રચીન અવશેષોમાં આ મંદિર ચૂંટી મોતીજેવું છે. મંદિરની ગણના રાષ્ટ્રકક્ષાએ થઈ શકે તેટલું ઉત્કૃષ્ટ મંદિર-સ્થાપત્ય હોઈ એને કેંદ્ર સરકારના પુરાતત્વખાતા એ સ્મારક જાહેર કરેલ છે.

સંદર્ભ:-

1. હરેશ ધોળકીયા “કચ્છ-વિહંગાવલોકન”ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન અમદાવાદ પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૧૧
2. પ્રમોદ જેઠી “કચ્છ અચીજા- કચ્છ પ્રવાસ ગાઇડ શ્રી લીંબજા પ્રકાસન ભુજ પ્રથમ આવૃત્તિ - ૨૦૧૦
3. આપણો જિલ્લો કચ્છ- સ્થાનિક સાહિત્ય પ્રકાસક જિલ્લા શિક્ષણ અને તાલીમ ભવન કચ્છ- ૨૦૧૪
4. કચ્છ નો સર્વાંગી ઇતિહાસ-ભાગ-૧ પ્ર. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન અમદાવાદ પહેલી આવૃત્તિ -૨૦૧૨.

Identification of children with learning disabilities and slow learners

13

Mohammad Kalim Siddiqui.

Assistant Professor & HOD.

College of Special education, Indraprastha, Kachcha Gujrat.

Abstract

The present research study conducted on all 68 students of six standard in Swami Shivananda higher secondary school of Periyanaickenpalayam Coimbatore district of Tamilnadu State in order to Identification of children with learning disabilities and slow learners. The main purpose of present research studies focus on identification of children with learning disabilities and slow learner. For the Identification of children with learning disabilities and slow learner, researcher used the tools and techniques such as academic achievement scanning, intelligence assessment, sensory screening and socio-economical references. Out of 68 students 07 students identified as children with learning disability and 05 students identified as children with slow learner. The study also reveals to study the some certain aspect (mental ability and academic achievement) of identified children with learning disabilities and slow learner. Finding is that there is no significant difference and relationship in the regard of some certain aspect (mental ability and academic achievement) of identified children with learning disabilities and slow learner. The present research study concludes with suggestion and recommendation.

Introduction

Until now in India, there is no practice in general education system to identify the learning disabilities and slow learner and to provide any special assistance or special education. Among different type of disability in class-room learning disability is hidden invisible handicap. Poor marks in examinations indicate that children suffer from a learning problem and they are labeled as underachievers. Some underachievers have emotional or behavioural problem and may not be keen to make an effort to get good marks. Some others in school are unable to produce good marks because of their motor, sensory, intellectual and emotional impairments. But, a large number of children have normal or above IQ, yet cannot get good marks. This discrepancy between the children's good intelligence and there poor academic performance is the nucleus of the matter in learning disability. Slow learner children in school are unable to produce good marks because of their intellectual impairment. These children are highly problematic children for teachers and they are facing big challenge in teaching learning process. Many educators and personal are still confused about the concept and identification of learning disability and slow learner.

The knowledge about learning disability and slow learner in students may act as basic information for developing a sound educational programme, for the remediation, inculcation of proper thinking and corrective methods on the part of the students. The educators have

started realizing the importance of these problem land feel it is high time we provided special education to these learning disabled and slow learning students. When plans are being drawn for special education curriculum, a research study in the identification of disability, learning disability and slow learner is pertinent.

Identification

Early identification of disabled or special children is first and most important step for providing appropriate educational service. Our role as a parent/teacher/community worker is to find out whether there is a possibility of child having disability. In this case we would collect basic information regarding the child to determine whether or not there is a possibility of the child having a disability. Informal and formal assessment should be done early to identify the learning problem of child. Identification of disabled child or grouping of child is very necessary for providing appropriate educational or special educational service.

Learning disability

Learning disability is a general term that describes specific kind of disability. More recently, the American Special Education law, the Individuals with Disabilities Education Act (IDEA, 2002) defines a specific learning disability as... “A disorder in one or more of the basic psychological processes involved in understanding or in using language, spoken or written, that may manifest itself in an imperfect ability to listen, think, speak, read, write or spell, or do mathematical calculation, including condition such as perceptual disabilities, brain injury, minimal brain dysfunction, dyslexia and developmental aphasia. However, learning disabilities do not include learning problems that are primarily the result of visual, hearing or motor disabilities, of mental retardation, of emotional disturbance, or of environmental, cultural or economic disadvantage”.

Slow learner

Historical the term slow learners is relatively a new term being used the type of learners traditionally known as backward peoples in schools and having IQ approximately 75 to 90. The student of this group is not considered eligible for receiving special education service. Slow learners are “the students with below average cognitive abilities are not disabled, but who struggle to cope with the traditional academic demands of regular classroom”. (Carol, 1998)

The children with learning disabilities and slow learners

The learning disability children are not the same as backward and slow learners. The problems of backward children or slow learners may be due to low intelligence, environmental, cultural, or social disadvantages and psychological and emotional hazards or defective instruction. But the problems of learning disabled children are not primarily caused due these factors. A backward child or a slow learner may perform poorly in all a specific area such as reading, writing or arithmetic. The factors which cause slow learning or

backwardness in learning are known to everybody. But the cause of learning disability is still a mystery.

Objective of study

- 1.To identify children with learning disabilities and slow learner.
- 2.To study the significant difference in the academic achievement of identified children with learning disabilities and slow learner.
- 3.To study significant relationship between mental ability and academic achievement of identified learning disabled and slow learning children.
- 4.To provide suggestions for remedial programme for children with learning disabilities and slow learner.
- 5.To provide recommendations for children with learning disabilities and slow learner.

Hypothesis

- 1.There will not be significant difference in the academic achievement of identified children with learning disabilities and slow learner.
- 2.There will not be significant relationship between mental ability and academic achievement of identified children with learning disabilities and slow learner.

Method of Study

Keeping the nature of the problem in mind descriptive survey method has been used for collection of data.

Selection of population and sample

All 68 students of six standards in Swami Shivananda higher secondary school of Periyanaickenpalayam Coimbatore district of Tamilnadu State constituted the population for identification of children with learning disabilities and slow learner. Identified children with learning disabilities and slow learner treated as sample for further study. Conveyance sampling method has been used for collection of data.

Identification technique or tool of children with learning disabilities and slow learner

While identifying the children with learning disabilities and slow learner in a class room, both mental ability and their continuous academic marks for four occasions were analysed. For screening their sensory ability appropriate apparatus were used. Further, the information regarding socio-economic background was studied carefully for confirming children with learning disabilities and slow learner. Hence, Identification process involved four important stages-

1. Academic achievement scanning

A total four academic scores were collected from the school record for 68 students of class 6 standards. First of all score were converted in mean score of each students. The total mean of all students were 50 and standard deviation was 20. Those students comes under -2 sigma

deviation on normal profanity curve were selected for further screening to know there mental ability, sensory ability and socio-economical status. So the mental ability test and other test discriminate into different category.

2. Intelligence assessment

Raven's Progressive Matrices used to assess the intelligence of students. For the instance the group whose mental ability score lies average or above average but there academic achievement score lies below average would be considered as **children with learning disabilities**. The remaining group of children whose mental ability score lies below average would be considered as **children with slow learner**. Both groups selected for the further screaming.

3. Sensory screening

a. Visual acuity

To assess visual acuity of children those who are identified as children with learning disabilities and slow learner. For assessing visual acuity **Snellen's chart** was used.

b. Hearing ability

To assess hearing ability of children those who are identified as children with learning disabilities and slow learner were subjected to undergo audiology testing. For assessing hearing ability **automatic audiometer** was used.

4. Socio-economical references

Further, the information regarding background variable such as family income, family size, parent's educational status and socio-cultural aspect, were studied carefully for confirming children with learning disabilities and slow learner.

Analysis of data

Mean, SD, t-Test and Correlation were used for analysis of data.

Summary of the finding

The following are summary of finding of this study-

- 1.Out of 68 students 07 students identified as children with learning disability and 05 students identified as children with slow learner.
- 2.There is no significant difference in the academic achievement of children with learning disabilities and slow learner.
- 3.There is no significant relationship between mental ability and academic achievement of children with learning disabilities and slow learner.

Limitation of study

- 1.The study conducted in only one school. Even in that one school, only limited to six standards students.
- 2.Only limited type of test, have been used for identification.
- 3.In this study, a few psychological areas were considered.
- 4.The size of sample selected for study was limited.

Suggestions

- 1.Orientation programme regarding children with learning disabilities and slow learners may be arranged for teachers.
- 2.Awareness and remedial programme about children with learning disabilities and slow learners to be conducted through print and electronic media.
- 3.Intervention programme must be arranged to these children periodically.
- 4.The present research problem can be attempted on other districts.
5. Continuous counseling programmes to be arranged for teachers and parents in this regard.
- 6.Early identification and early intervention to be started in all the primary health centers.
- 7.To conduct health awareness programme to the parents, especially future mothers mainly regarding prevention of disability.
- 8.To develop resource centers, fully equipped with teaching learning materials to impart training for the school teachers in each districts.
- 9.Teacher must encourage the children with learning disabilities and slow learners to mingle with other non-disabled students.
- 10.Exemption must be given to these children for drawing figure, maps, graphs and other necessary academic activity etc.
- 11.To established or create child friendly or disabled friendly environment at school, home and community

Recommendations

- 1.Though many eminent rehabilitation professionals, psychologist, special educators claim that learning disability is one category of disability, still there is no provision made under Persons With Disability (PWD) Act of India for children with learning disability. Hence it is strongly recommended the some provisions may be made for children with learning disability in PWD Act of India.
- 2.Methodology of remedial programme must be part of teacher training programme.
- 3.The present curriculum in the school education will not suit the special needs of children with lower level of students, learning disabilities, slow learner, autistic disorders, sensory impairments and multiple handicaps. Therefore alternative model for education and evaluation have to be developed which will comprise of special schools resource rooms in normal schools, sports and music schools etc.
- 4.Teachers, principal, non-disable students, parents and community etc. must be sensitized about disability
- 5.Existing teachers in regular school must be trained to handle disabled or special needs children and orientation should be given in remedial teaching methodology.

6. Attitude of the all regular school staff towards disabled to be changed by way of periodical training.
7. Though many organization such as NCERT, SCERT and Universities, National Institutes, NGOs are helping these category, still more extensive care must be taken for these categories of students, especially those who are in rural area.

Conclusion

Among the school going children the prevalence of children with learning disabilities and slow learner is threatening us. The main aim of education in context of dynamic changes that has been taken place in our country is to impart the information to the student and develop his/her skills.

The children with learning disabilities and slow learner must be identified and special education or appropriate education must be provided to these children. The knowledge about learning disability and slow learner in students may act as basic information for developing a sound educational programme, for the remediation, inculcation of proper thinking and corrective methods on the part of the students.

References

1. Bill R. Gearhart (1985)- Learning disability- Educational strategies, fourth edition
2. M.N.G. Mani (2005)- Children with learning disability
3. Mohd. Kalim Siddiqui (2008) – Introduction of learning disability
4. Onita Nakara (2007)- Children with learning disabilities, seventh edition
5. S.K. Mangal (2007)- Exceptional children
6. S. Suguna Thangam (2006)- Identification and diagnosis of learning disabled in secondary level classes

कबीर साहब आज भी सर्वाधिक प्रभावकारी

प्रा. महिमनराम जी. पंडया
एस.एस.पी.जैन कालेज, धांगध्रा ।

संसार में मानवीय मूल्यों की प्रतिष्ठापना के लिए जिन-जिन महापुरुषों ने भी अपने जीवन काल में संघर्ष किया और अपने लक्ष्य में सफल हुए, उनकी प्रासंगिकता प्रत्येक युग में बनी रहती है और तब तक बनी रहेगी जब तक मानव जाति का अस्तित्व रहेगा। भगवान गौतम बुद्ध, पैगम्बर मोहम्मद साहब, प्रभु ईसा मसीह, गुरु नानक देव आदि तमाम ऐसे संत-महात्मा हुए हैं, जिनके विचारों की प्रासंगिकता आज भी बनी हुई है। उन्हीं की श्रेणी में भक्त कवि संत कबीरदास का नाम भी लिया जा सकता है।

आज धर्म, समाज, जाति, संप्रदाय के नाम से विखंडित मानव ने विश्व को विनाश के कगार पर ला खड़ा किया है। सम्पूर्ण विश्व में आज आतंक और हिंसा फैली हुई है। धर्म के नाम पर फल-फूल रहे अधर्म ने विश्व मानवता को कलंकित कर दिया है मानव अपने स्वार्थ में पागल सा हो रहा है तथा इन्सानियत, मानवता और भाईचारा जैसे मानवीय गुणों को, जीवन-मूल्यों को भूलता जा रहा है। आज मनुष्य के दोहरे व्यक्तित्व, सत्यकी उपेक्षा, आतंकवाद, अलगाववाद, सांप्रदायिकता, चरित्रहीन राजनीति, विकृत अपसंस्कृति के कारण देशकी एकता और अखंडता को खतरा उत्पन्न हो गया है। ऐसे परिवेश में 'जागते हुए कबीर' ही सर्वाधिक प्रासंगिक है। संसार के समस्त भ्रमों को असत्य को, मिथ्यात्व को चुनौती देती हुई, उन्हें भेदती हुई, ध्वस्त करती हुई, कबीर साहब की अदम्य नैतिक साहस से परिपूर्ण वाणी उनके समय से भी ज्यादा आज प्रासंगिक हो गई है। उनकी वाणी हर समय हर युग के लिए शाश्वत सत्य एवं जीवनमूल्यों को उद्घाटित करने वाली वाणी है। कबीर साहब अंतर्दृष्टी सम्पन्न, युगद्रष्टा कवि होने के साथ-साथ आंतरिक जीवन से सम्पन्न महान रहस्यदर्शी सद्गुरु संत शिरोमणी भी हैं। जो युगद्रष्टा होते हैं, वे युगों के अंधेरे के पार देखने की अंतर्दृष्टी रखते हैं।

आधुनिक परिप्रेक्ष्य में कबीर साहब सर्वाधिक प्रासंगिक क्यों हैं? उनके युग में उनके समकालीन, उनके पहले तथा बाद में उनके संत कवि हुए हैं। उन्होंने नाम स्मरण, सत्संग की महिमा, ऊंच नीच का विरोध तथा माया को बन्धनकारी बताया है। फिर क्या कारण है की कबीर साहब उनके बीच से उभर कर पूरे विश्व में इतने लोकप्रिय कैसे हुए? रवीन्द्रनाथ टैगोर ने उनके पद चुन-चुनकर अपनी भाषाओं में अनुदित करना क्यों जरूरी समजा ...? कुमार गंधर्व जैसे गायक ने अपने तड़प भरे, प्राण उड़ेलने वाले स्वरों में क्यों गाया? इन बातों पर विचार करने पर हम पाते हैं कि आधुनिक संदर्भ में कबीर का चिन्तन निम्न प्रमुख कारणों से विशेष उपयोगी है।

भारतीय साहित्य में भाषा, भाव और अभिव्यक्ति के स्तर पर कबीर का कोई जोड़ नहीं है। वे बेजोड़, निराले हैं। समाज की व्यवस्थाओं और विसंगतियों पर खुलकर चोट करना

और अपनी बात बेलाग कहने वाला, ऐसा कोई दूसरा नहीं है । असत्य, अलगाव, अन्याय और धर्मान्धता की आंखों में अंगुली डालने वाला कबीर के समान मध्ययुग में कोई दूसरा नहीं हैं, जो टूटे-बिखरे समाज को एकता के सूत्र में बांध सके । निरर्थक कर्मकांडों, और पाखंड की ढपली बजाने वाले की खबर लेना ऐसी खरी खरी सच्ची, दो टूक बात करने का कबीर के सिवाय किसी दूसरे में नहीं था । कबीर को आधुनिकता का संवाहक कहा जाता हैं । क्योंकि उन्होंने अन्ध-आस्था की जगह तर्क का आश्रय लिया है और मुक्त चिंतन प्रदान किया है ।

आज का युग समानता का युग है । कबीर वाणी सबसे पिछड़े, पीड़ित, दबे हुए लोगों को भी नैराश्य कुंठा से बाहर निकालकर उनके भीतर आत्मबल का संचार करती है । कबीर साहब का संदेश जड़ता को तोड़ने वाला तथा चैतन्य का प्रकाश विकीर्ण करने वाला महान संदेश है जिसने, आज से ६०० वर्ष पहले जिस प्रकार नैराश्य और कुंठा से संतुष्ट मानव समाज को जीवित रखा था, उसी प्रकार आज भी मानव समाज को आत्मबल प्रदान करने वाला है । धर्मान्धता, सांप्रदायिकता, हिंसा, हत्या, खून खराबा, जातिवाद, असमानता, भय, आतंक से ग्रसित समूचे समाज के लिये यदि कहीं प्रकाश की किरण या दिशा दिखाई देती है तो वह सिर्फ कबीर साहब में दिखाई देती है ।

सांप्रदायिकता के भीषण विस्फोट के क्षणों में कबीर साहब ही मरहम भी हैं और दिशा भी । तभी वर्तमान दशा में सुधार संभव है, क्योंकि इस समस्या का सबसे पहले सामना उन्होंने ही किया है ।

आधुनिक परिप्रेक्ष्य में सामाजिक शोषण, अन्याय, अत्याचार के विरुद्ध कबीर साहबका काव्य आज भी तीखा अस्त्र हैं एवं सर्वाधिक प्रभावकारी हैं । पं. सुंदरलाल ने कबीर साहब को हिन्दू-मुस्लिम एकता का आदि प्रवर्तक बताया है। अंग्रेजों ने अपना शासन बनाये रखने के लिए हिन्दू और मुसलमान दोनों को सत्यकी राह पर चलने के लिए कहा है-

कहैं कबीर मैं हरिगुण गाऊ । हिन्दू तुर्क दोऊ समजाऊ ।

हिन्दू तुर्क का कर्ता एकै । ता गति लखी न जाई ।

हिन्दू कहत है राम पियारा, मुसलमान रहीमाना ।

आपस में दोऊ लड़े मरत हैं, मर्म न काहू जाना ।

कबीर साहब की दृष्टि में सारे मनुष्य परमात्मा के बनाये हुए हैं, न कोई हिन्दू है न कोई मुसलमान, न कोई छोटा है न कोई बड़ा, न कोई ऊँच है न कोई नीच । सबमें उसी का नूर समाया हुआ है ।

अल्लाहएकै नूर उपाया, ताकी कैसी निन्दा ।

एक नूर ते सब जग कीया, कौन भला कौन मंदा ।

आपसी भेदभाव, छुआछूत तथा आत्महीनता की ग्रंथियों से जकड़ा हुआ व्यक्ति इस यथार्थ को भूल जाता है कि समाज के सभी मनुष्य एक ही तत्व से निर्मित हैं, एक ही सबका कर्ता है और सबकी नियति एक ही है फिर आपस में भेद कैसा ? और फिर संघर्ष कैसा ? वे स्पष्ट और कुछ कड़े शब्दों में कहते हैं-

बूंद मल मूतर, एक चाम एक गुदा ।

एक जोति थै सब उत्पन्ना, कौन सूदा ।

एकहि पवन एकहि पानी, एक ज्योति संसारा ।

एकहि खाक गढ़े सब भांडे, एकहि सिरजन हारा ॥

कबीर साहब की प्रासंगिकता आज एसलिए नहीं है कि उन्होंने बाह्याडंबरो का विरोध किया बल्कि वे प्रासंगिक इसलिए है कि उन्होंने जीवन मूल्यों की बात की ।*

आचरण की पवित्रता एवं कथनी करनी की एकता पर कबीर साहबने विशेष ज़ोर दिया है । लोग अपने अहंकार के कारण भेदभाव का बर्ताव करते हैं।

न होय । ऊँचे कुल क्या जनमिया, जे करनी ऊँच

सुवर्ण कलश सुरा भरा, साधु निन्दे सोय ॥

कर्म के प्रति निष्ठा और समग्र मानव जाति के प्रति प्रेम से ही मनुष्य अपना और पूरे समाज का कल्याण कर सकता है । आज हमारी कथनी एवं करनी में भेद है ।

मुख से नीकसे, तैसी चले चाल ।

पार ब्रह्म नियरा रहे, पल में करे निहाल ॥

सत्य की चर्चा तो सभी करते हैं, परंतु सत्य को अपने आचरण में नहीं उतारते हैं । आचरण से रहित विचार का कोई अर्थ नहीं है ।

कथनी मीठी खांड सी, करनी विष की लोय ।

कथनी कथ करनी करे, तो विष से अमृत होय ॥

कबीर की कथनी एवं करनी में एकता थी । आज चाहे राजनीतिक, धार्मिक, साहित्यिक किसी भी वर्ग के लोग हो, दूसरों की बुराई को देखते हैं। दूसरे को शिक्षा देते हैं, स्वयं अपनी तरफ नहीं देखते हैं, अपना आत्मावलोकन नहीं करते हैं। बिना अपने को बदले समाज को बदलने की बात करते हैं ।

कहे कबीर जमाना खोटा ।

मैला हाथ और माँजे लोटा ॥

कबीर साहब ने कहा है की यदि सुधार लाना है तो पहले अपने में सुधार लावों । व्यक्ति सुधार ही समाज सुधार है ।

बुरा जो देखन मैं चला, बुरा न मिलिया कोय ।

जो दिल खोजो आपना, मुजसे बुरा न होय ॥

कबीर साहब की रचना और आलोचना दोनों के केंद्र में मनुष्य है । मनुष्य मात्र की एकता और समानता उनके चिंतन की केंद्रीय धुरी हैं ।

कबीर ईश्वर-प्राप्ति के लिए सभी धर्मों के बाह्याचारों को पूरी तरह अस्वीकार करते हुए अंतःसाधना का मार्ग प्रशस्त करते हैं। कबीर के इस अस्वीकार की ताकत को विश्लेषित करते हुए आचार्य हजारी प्रसाद द्विवेदी लिखते हैं - 'सब बाहरी धर्मचारों को स्वीकार करने का अपार साहस लेकर कबीरदास साधना के क्षेत्र में अवतीर्ण हुए।....किसी बड़े लक्ष्य के लिए बाधाओं को स्वीकार करना सचमुच साहस का काम है। बिना उद्देश्य का विद्रोह विनाशक है, पर साधु उद्देश्य से प्रणोदित विद्रोह शूर का धर्म है। उन्होंने अटल विश्वास के साथ अपने प्रेम मार्ग का प्रतिपादन किया। रुढ़ियों और कुसंस्कारों की विशाल वाहिनी से वह आजीवन जूझते रहे, प्रलोभन और आघात, काम और क्रोध भी उनके मार्ग में जरूर खड़े हुए होंगे; उन्होंने असीम साहस के साथ जीता। ज्ञान की

तलवार उनका एकमात्र साधन था, इस अद्भुत शमशीर को उन्होंने क्षणभर के लिये भी रुकने नहीं दिया। वह निरन्तर इकसार बजती रही, पर शील के स्नेह को भी उन्होंने नहीं छोड़ा - यही उनका कवच था। इन कुसंस्कारों, रूढ़ियों और बाह्याचारों के जंजालों को उन्होंने बेदर्दी के साथ काटा। वे सिर हथेली पर लेकर ही अपने भाग्य का सामना करने निकले थे.... वे सच्चे शूर की भाँति जूझते ही रहे।'

કેટલું ગુમાન તને ...

ભજન નો આસ્વાદ મુલક અભ્યાસ.

જી.એમ.ડી.સી. આર્ટ્સ એન્ડ
કોમર્સ કોલેજ, નખત્રાણા-કચ્છ.
શ્રી ગુમાનસિંહ એફ. ગરાસીયા.
વ્યાખ્યાતા : ગુજરાતી.

માટીના પૂંતળા તને કેટલું ગુમાન મારવાલાં
કુટલું ગુમાન તને કેટલું અભિમાન મારવાલા. માટીના.... (ર)
જુવાની જાશે તારું ઘડપણ આવશે મારવાલા,
માથાના વાળ તારાં ઘોળા થઈ જાશે મારવાલા. માટીના.... (ર)
પ્રભુ ના ભજન વીના જીંદગી વહી જાશે મારવાલા,
જીંદગી વહી જાશે તારી એળે ચાલી જાશે મારવાલા. માટીના.... (ર)
પુન્ય કરેલું તારી સાથે રે આવશે મારવાલા,
કરેલાં કર્મો તો તારે ભોગવવા પડશે મારવાલા. માટીના.... (ર)
વોરંટ લઈને પેલાં જમડાં રે આવશે મારવાલા,
જમડાં રે આવશે ત્યારે જોર નહી ચાલશે મારવાલાં માટીના.... (ર)
લીલુડાં વાસની તારી પાલખી બંધાશે મારવાલા,
પાલખીએ ચારે શ્રીફળો બંધાશે મારવાલા. માટીના.... (ર)
પહેલો વિસામો તારાં ઘરને આંગણે મારવાલા,
બીજો વિસામો તારાં ઉમરાની બહાર મારવાલા. માટીના.... (ર)
ત્રીજો વિસામો તારો જાફાં રે સુધી મારવાલા,
ચોથો વિસામો તારો સ્મશાને થાય મારવાલા. માટીના.... (ર)
પોતાની પત્ની તને ઓટલે વળાવી પાંછી જાશે મારવાલા,
સગા સબંધી તારા સાથી સ્વાર્થી મારવાલા. માટીના.... (ર)
ઘને દોલત તારાં પડી રેવાના મારવાલા,
મારુ તારુ એ તો અહીંનું અહીં રેવાનું મારવાલા. માટીના.... (ર)
બાળે ગોપાળે તારાં રોતાં રહી જાશે મારવાલા,
આવેલો હંસલો એ તો એકલો ઊડી જાશે મારવાલા. માટીના.... (ર)

ભૂમિકા :-

પ્રસ્તુત લોક ભજન મધ્ય ગુજરાતમાં આવેલ સંતરામપુર તાલુકામાં રહેતા આદિવાસી ભક્તોના કંઠેથી ગવાય છે. આદિવાસી સમાજ માં પ્રભુભક્તિ પરંપરાગત રીતે ઉતરી આવેલી છે. સ્વજનો પોતાના પરંપરાગત વડીલોના માર્ગને વળગી રહે છે. ભક્તિ નો માર્ગ એ તો આદિવાસીઓ નો અને સમગ્ર મનુષ્ય જીવોનો પરંપરાગત વારસો છે. ભક્તિ તો મનુષ્ય જીવને પાપકર્મ કરતાં રોકે છે. ભક્તિ તો મનુષ્ય જીવને એટલે કે આત્માનું પરમાત્મા સાથે જોડાણ કરે છે. ભક્તિ નો સ્પર્શ થતાં મનુષ્ય જીવ આત્મા-પરમાત્માની ઓળખ થી જ્ઞાત થાય છે. અપવિત્રતાનો માર્ગ છોડી સુપવિત્રતાનો માર્ગ અપનાવે છે. નુંગરા મનુષ્ય જીવોનો સંગ છોડી સુંગરા મનુષ્ય જીવોનો સંગ કરે છે. આજેય આદિવાસી મનુષ્ય જીવો પ્રભુ પર શ્રદ્ધા રાખી પોતાના જીવન સાથે જોડાયેલાં અનેક અવસરો પ્રભુકૃપાએ પરવારે છે. પછી પોતાના ઘરે પાટ-પૂંજન કે ભજન કિર્તન રાખી પોતાના સંકલ્પ ને પૂર્ણ કરે છે. કેટલાંક આદિવાસીઓમાં પરંપરાગત રીતે પાટ-પૂંજન કે ભજન કિર્તનનો દિવસ નક્કી થઈ ગયેલો હોય છે. જેમકે, નવરાત્રી ના દિવસે, ધનતેરસ ના દિવસે, કૃષ્ણ જન્મના દિવસે, નવાવર્ષ ના દિવસે, ફલાણા ભક્ત ના ઘરે ભજન-કિર્તન અને પાટ-પૂંજન પૌરાણીક સમયથી વડીલો કરતા આવ્યા હોય તો પોતાના સ્વજનો પણ એ વડીલો ની ભક્તિ ને વીરમી જવા દેતા નથી. પરંતુ જીવીત રાખે છે. ઉજવણી કરે છે. તે સમયે સર્વ પ્રભુ ભક્તિ માં જોડાનાર ભક્તજનોને ઘેર ઘેર વાયક આપવામાં આવે છે. રાત્રીવેળાએ સર્વ આદિવાસી ભક્તો ભજન કિર્તન વાજિંત્રો સાથે વગાડતા જઈને ગાતા હોય છે. ત્યારે પ્રસ્તુત "માટીનાં પૂતળા" ભજન પણ સંતો ભક્તોના કંઠેથી ગવાય છે. આદિવાસી સમાજમાં મનુષ્ય જીવનું અવસાન પ્રસંગના અંતિમ દિવસે સર્વ ક્રિયાક્રમ પુર્ણ કરી દશમાં દિવસની રાત્રે 'શંકાઢાળ' રાખવામાં આવે છે. તે રાત્રે ભજન કિર્તન થાય છે. સર્વ સ્વજનો મૃત્યુ પામનાર આત્માની શાંતિ માટે મૌન પણ રાખે છે. પોતાના ટોળા માંથી ઉડી જનાર આત્માને ઈશ્વર શાંતિ અર્પે એવી ભાવના પ્રભુ સમક્ષ વ્યક્ત કરે છે. તે સમયે પણ પ્રસ્તુત ભજન આદિવાસી ભક્તો ના કંઠે ગવાય છે.

નિરૂપાયેલ ભજનમાં આ સૃષ્ટિમાં ચોચોંશી લાખ યોની મા રહી મોઘો મૂલો મનુષ્ય અવતાર પ્રાપ્ત કરનાર જીવો પ્રભુનો માર્ગ ભુલી સંસાર ની મોહમાયા માં લપેટાઈ પોતાના શરીર ના સૌંદર્યને વિકસાવવામાં મસ્ત રહે છે. પોતાના દેહનું અભિમાન લઈને જીવનાર મનુષ્ય જીવને એટલો ખ્યાલ નથી કે હું રહુ છું એતો એક ભાડાનું મકાન છે. એક દી એ તો રાખ બની પંચમહાભુતોમાં વિલીન થઈ જશે. માટે વ્યર્થ અભિમાન છોડી આવનારા જન્મમાં પ્રભુ સારી જગ્યાએ આત્મા ને સ્થાન મળે તે માટે મનુષ્ય જીવે પ્રભુભક્તિમાં ડુબવું જોઈએ. નિરૂપિત ભજનને અનુસરતી કેટલીક ઉક્તિઓ અત્રે યાદ આવે છે. તો તે ઉક્તિઓ ને અહિં કંડારૂ છું.

"જીવ સાને ફરે છે ગુમાનમાં રે, તારે રેવું ભાડાના મકાન માં"

નિરૂપાયેલ ઉકિતમાં પણ કહેવાયુ છે કે મનુષ્ય જીવ તુ શા માટે કાયાનું અભિમાન લઈને ફરે છે. કાયા તો તારા માટે એક નિવાસ માટે મળેલુ ભાડાંરૂપી ઘર છે. કાયા નો મોહ છોડી આત્માં ની મુક્તિ માટે ઈશ્વર ભક્તિ માં ખોવાઈ જા. વળી બજી ઉકિત નુ પણ અહી સ્મરણ થતાં નિરૂપુ છુ.

"હું, કાયા કેમ કરે છે, વિશ્વાસ રે, આત્મા તારો નથી.

હેજી પ્રેમ જીવોને પ્રેમ જાળમાં પુરી,

હું એ તો છાંનો માંનો છંટકી જાય રે આત્માં તારો નથી. કાયા.... (૨)

પ્રસ્તુત ભજનમય ઉકિત નિરૂપિત ભજનને અનુસરતી છે અને કાયાને ઉદ્દેશીને કહેવાયું છે કે હે કાયા તુ શા માટે તારામાં રહેતાં જીવ પર શ્રદ્ધા રાખે છે. તું જ દેહમાં વસતો જીવ એક દિવસ તુંજને છોડી ચાલ્યો જશે. તેવો ભાવ પ્રસ્તુત ભજનમય ઉકિતમાં રહેલો છે.

પ્રસ્તુત લેખસંગ્રહમાં નિરૂપાયેલ 'કેટલું ગુમાન તને...' ભજનનો આસ્વાદ મૂલક રીતે તપાસવાનો મારો પ્રયાસ રહેશે.

'માટીનાં પૂંતળા તને કેટલું ગુમાન' ભજનની પ્રારંભિક એટલે કે પહેલી અને બીજી ઉકિતમાં કહેવાયું છે કે, હે, મનુષ્યજીવ તું વ્યર્થ તારી કાયામાં મગ્ન બની જીવન વ્યતીત કરી રહ્યો છે. નાહકનો સંસારની મોહમાયામાં ઢળી કેટલું બધુ અભિમાન લઈને ફરી રહ્યો છે. ઉકિતમાં પ્રયોજાયેલ 'પુતળા' શબ્દ મનુષ્યના 'દેહ' માટે પ્રયોજાયેલો છે. મનુષ્ય આત્માંને કેનમાં રાખીને કહેવાયુ છે. આ જગતમાં વસ્તા સર્વે મનુષ્ય જીવો તમે જેટલો સમય પોતાની કાયાને સુંદર બનાવવામાં વેડફો છો એટલો સમય તમે પ્રભુભક્તિમાં અર્પો જેથી પ્રભુભક્તિ થી તમારુ આ જન્મ પછી આવનારુ જીવન સું જન્મ ની પ્રાપ્તિ કરશે માટે મનુષ્ય જીવને અભિમાન એટલે કે ગુમાન કરવાનું છોડી આત્માંની મૂક્તિ માટે પ્રભુભક્તિમાં જોડાવાની ભાવના પ્રસ્તુત ભજનમય ઉકિતમાં વ્યક્ત થયેલી છે.

પ્રસ્તુત ભજનની ત્રીજી અને ચોથી ઉકિત માં કહેવાયુ છે કે હે, મનુષ્ય જીવ આ સૃષ્ટીમાં માનવ દેહ ધરી અવતર્યો પછી બાળપણ, જુવાની, ઘડપણ આવશે ત્યારે ત્યારે તારા માથા પર ઊગેલા કાળા વાળ છે એ પણ ઘોળા એટલે કે સફેદ થઈ જશે. એમને એમ તારુ આ મહામુંલુ મનુષ્ય જીવન હરિનામ વિના વેડફાઈ જશે. માટે પ્રાપ્ત થનાર મનુષ્ય જીવનને પ્રભુ ભક્તિમાં રૂચિકર બનાવ. તુ જે શરીરમાં રહે છે એ શરીર તો એક દિવસ રાખ બની પંચમહાભુતોમાં વિલિન થઈ જશે. માટે દેહ ની સંસારની મોહમાયા તરછોડી પ્રભુભક્તિ માં જોડાઈ જા તેવો ભાવ પ્રસ્તુત ભજનમય ઉકિતમાં વણાયેલો છે.

પ્રસ્તુત ભજનની પાંચમી અને છઠી પંક્તિમાં કહેવાયુ છે કે, હે, મનુષ્ય જીવ પ્રભુભજન વિના એટલે કે પ્રભુભક્તિ વિના તારુ સંપૂર્ણ જીવન વહી જશે. માટે મનુષ્ય જીવનનો ઉત્તમ ઉપયોગ કરી પ્રભુ ભક્તિનો પોટલો તુ મેળવ એજ અંત વેળાએ તારી સાથે આવશે. તેવો ભાવ નિરૂપિત ઉકિતઓમાં વણાયેલો છે.

પ્રસ્તુત ભજનની સાતમી અને આઠમી ઉકિતમાં કહેવાયુ છે કે, હે, મનુષ્ય જીવ આ સૃષ્ટીમાં તમે જેવી કરણી કમાશો એવુ ફળ પ્રાપ્ત થશે ઈશ્વર સૃષ્ટીમાં જન્મી પુન્યનુ કામ કર્યુ હશે તો તે તમારી સાથે આવશે. અને તમે જો કુકર્મો એટલે કે પાપનુ કામ આ ભૂમિ પર કર્યુ હશે તો તે તમારે ભોગવવુ પડશે. માટે મનુષ્ય જીવ હજીયે તારી પસે સમય છે. હજીય પ્રભુભક્તિ અને પૂણ્ય નો માર્ગ અપનાવી મનુષ્ય તુ તારા જીવનને ઉત્તમ બનાવી શકે છે. તેવો ભાવ નિરૂપાયેલ ઉકિતમાં વણાયેલો છે.

પ્રસ્તુત ભજનની નવમી અને દશમી ઉકિતમાં કહેવાયુ છે કે, હે મનુષ્ય જીવ તુ ભલેને મહાબલવાન હોઈશ પણ જ્યારે તુ તારા દેહને છોડીશ એ વેળાએ જો તે પ્રભુભક્તિમાં જીવન વિતાવ્યુ હશે તો તુજ આત્માને લેવા માટે સ્વર્ગ માંથી વિમાન આવશે અને જો તે માનવ દેહ ધરી પ્રભુમાર્ગ ન અપનાવી કુકર્મો કર્યા હશે. તો તુ જ આત્માને લેવા માટે નર્કલોક માંથી ચાર જમડા આવશે. એ પ્રસંગે તારુ સેંજ બળ નહી ચાલશે. માટે નર્કલોકનો માર્ગ છોડી સ્વર્ગલોકનો માર્ગ અપનાવ તેવી ભાવના પ્રસ્તુત ઉકિતમાં નિરૂપાઈ છે.

પ્રસ્તુત ભજનની અગિયારમી અને બારમી ઉકિતમાં કહેવાયુ છે કે, હે, મનુષ્ય જીવ તુ અવસાન પામીશ તે વેળાએ તારી રૂપાળી કાયા શબ બની સર્વ સ્વજનોમાં શોક ફેલાવી તુ જ ઘરમાં ભૂમી પર સૂતેલી હશેઈ તારી શબ બનેલી કાયાને અગ્નિદાંડ દેવા માટે એક લીલુડા વાંસની તારી પાલખી બાંધવામાં આવશે. જેમાં તારી કાયાને સૂવડાવી સરસ બાંધી પાલખીએ ચાર શ્રીફળો બાંધી તુ જ દેહને સ્મશાને લઈ જવા માટે વિદાય આપવામાં આવશે માટે દેહનો મોહ છોડી ભક્તિમાં ડુંબ કે જેથી તારી સાથે કંઈક પુન્ય આવશે. તેવો ભાવ પ્રસ્તુત ઉકિતમાં રહેલો છે.

પ્રસ્તુત ભજનની તેરમી અને ચૌદમી ઉકિતમાં કહેવાયુ છે કે, હે, મનુષ્ય જીવ તારાં ગયાં પછી તારાં દેહનો પહેલો વિસામો તો તુ જ્યારે જીવનનો છેલ્લો શ્વાસ છોડીશ ત્યારે ઘરના આંગણે તારી શબ બનેલી કાયાને ભોંય પર સુંવડાવવામાં આવશે તે તારો પહેલો વિશામો. ત્યાર પછી તુંજને સ્મશાને પછી તુજને સ્મશાને લઈ જવા માટે જે પાલખી તૈયાર કરી હશે તે પાલખીમાં તારા શબ ને મુકવામાં આવશે એ તારો બીજો વિસામો ઉમરાની બહાર હશે. પુરુષોના કંદે લઈ તારી સ્મશાન યાત્રાની શરૂઆત થશે. ત્યારે તારા ઘરના જાફાએ તારો ત્રીજો વિસામો હશે. તારો અંતિમ વિસામો એટલે કે ચોથો વિસામો તારો સ્મશાને થશે. એટલે કે જ્યાં તારા દેહ ને અગ્નિદાંડ દેવાનો હશે ત્યાં તારા દેહને લાંકડાઓ ગોઠવીને લાંકડાઓ પર શબને મૂકવામાં આવશે અને રિવાજ પ્રમાણે વિધિ પૂર્ણ થતાં તારો રૂપાળા દેહને અગ્નિ ચાંપવામાં આવશે. થોડીક ક્ષણોમાં તારી સંપૂર્ણ કાયા અગ્નિદેવમાં હોમાઈ રાખ બની જશે. અને પૃથ્વી, અગ્નિ, વાયુ, જળ, આકાશ જેવા પંચમહાભૂતોમાં ભળી જશે. માટે દેહની ચિંતા છોડી પ્રભુભક્તિ માં મગ્ન બની પ્રભુભક્તિનું ભાથુ મેળવવાની ભાવના પ્રસ્તુત ઉકિતઓમાં વણાઈ છે.

પ્રસ્તુત ભજનની પંદરમી અને સોળમી ઉકિતમાં કહેવાયુ છે કે, હે, મનુષ્ય તું વ્યર્થ માયા જાળમાં ફસાઈ કહે છે આ મારા સંતાનો છે. આ મારી પત્ની છે પણ મૃત્યુ વેળાએ તારી પત્ની પણ તને ઓટલે વળાવી પાછી ચાલી જશે. સગા સંબંધી એ પણ તારાં અવશાન પછી કોઈ સાથે આવશે નહિ એ પણ તારા શબની નજીક આવતાં અચકાશે. તારુ મોઢું પણ ના જોશે. માટે મિથ્યા સ્વજનોનો વ્યવહાર છોડી ભક્તિ નો માર્ગ અંત વેળાએ તને કામ આવશે મદદ કરશે. તેવો ભાવ નિરૂપાયેલ ઉકિતમાં રહેલો છે.

પ્રસ્તુત ભજનની સતરમી અને અઢારમી ઉકિતમાં કહેવાયુ છે કે, હે, મનુષ્ય જીવ તું નાહકનો ધન-દોલતને ભેંગી કરવામાં સમય વેડફી રહ્યો છે. એ ધન-દોલત તારી સાથે નહિ આવે મારુ તારુ કરતો હોઈશ એ પણ ત્યાનું ત્યાં રહેશે. માટે એ સર્વ દોલતને ભેંગુ કરવાનુ છોડી મનુષ્ય જીવ તુ ભક્તિ નું ભાથુ ભેગુ કર તેવો ભાવ નિરૂપાયેલ ઉકિતમાં વણાયો છે.

પ્રસ્તુત ભજનની અંતિમ ઉકિતઓમાં કહેવાયુ છે કે, હે, મનુષ્ય જીવ આમને આમ તારુ જીવન વેડફાઈ જશે. અને તારા જીવનની અંતિમ પળો આવશે. ત્યારે તુ તારી કાયાને છોડી દઈશ તે વેળાએ તારા બાળકો રોતાં હશે. તારા આ રૂપાળા દેહમાં રહેલો આત્મા ચાલ્યો ગયો હશે. માટે મનુષ્ય જીવો મનુષ્ય જીવન એ તો મોઢો મુલો અવતાર છે. ખરાબ વિચારો છોડી પવિત્ર વિચારો અપનાવો અને આપણા જીવનને પ્રભુ સાથે જોડી જીવનને પ્રસાર કરવાનો ભાવ પ્રસ્તુત ભજનમય ઉકિતમાં રહેલો છે.

ઉપસંહાર :-

પ્રસ્તુત ભજન ' માટીના પૂતળા તને કેટલું ગુમાન' પ્રભુ સૃષ્ટીમાં અવતરેલ સર્વ મનુષ્ય જીવોને 'દેહ અને આત્મા' ની ઓળખ આપે છે. 'દેહ' તો નશ્વર છે. 'આત્મા' અમર છે. એ ક્યારેક હજાતો નથી. સંસાર જગતની મોહમાયા છોડી વ્યર્થ અભિયાન કરવાનુ છોડી, મનુષ્ય જીવનને સફળ બનાવવા માટે પ્રભુને ભજવાની વાત ભજનમાં નિરૂપાઈ છે. અંત વેળાએ પ્રભુભક્તિની કમાણી જ સાથે આવશે. માટે મનુષ્ય જીવો કરણી કમાઓ તો એવી કમાઓ કે " તમારાં મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી સ્મશાનની રાખ પણ રડી પડે."

Review of New Commerce like SaaS services. (i.g Software As A Services)

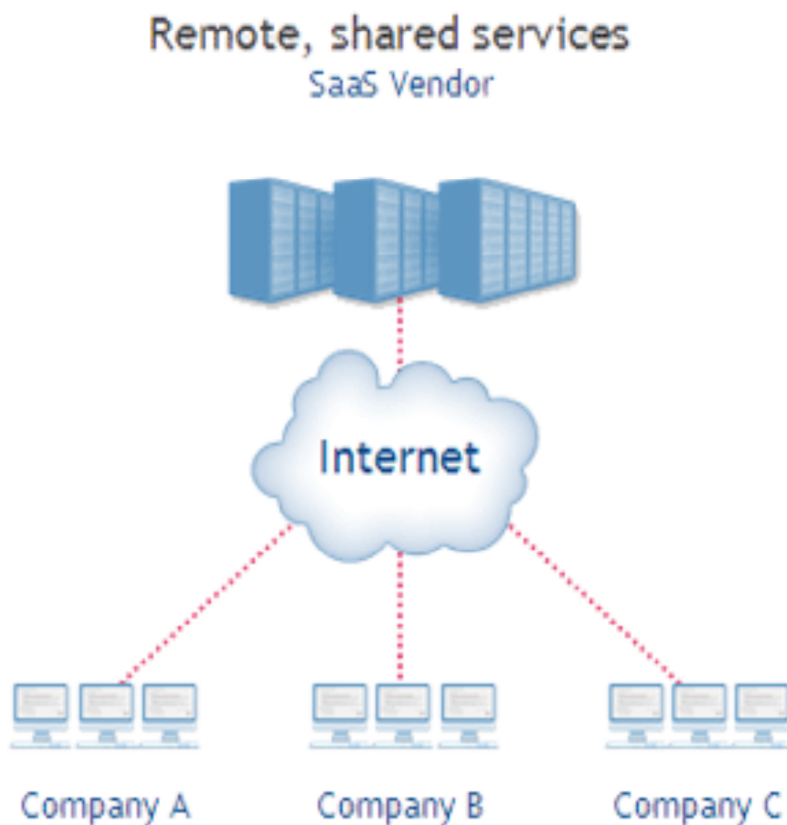
pro.Ajay kumar d.patel gov. Arts & comm. college-jadar.

1.Introduction

Software as a Service (SaaS) refers to the cloud computing model where complete application software are sold on a subscription model for a specific period: Examples of software provided through SaaS model are CRM, ERP, E-mail, Calendar, Internet File Stores, Spam filters, and Generally used Accounting Software etc. The SaaS model provides the capability to use the provider's applications running on cloud infrastructure. The application software is accessible from various client devices through a thin client interface such as a web browser (e.g., web-based e-mail). SaaS saves customers the cost of buying licenses and running programs on their own computers. SaaS is one of the most popular cloud computing services and is being extensively used.

Software as a Service (SaaS) Model

Software as a Service allows organizations to access business functionality at a cost typically less than paying for licensed applications since SaaS pricing is based on a monthly fee. Also, because the software is hosted remotely, users don't need to invest in additional hardware. Software as a Service removes the need for organizations to handle the installation, set-up and often daily upkeep and maintenance. Software as a Service may also be referred to as simply *hosted applications*.

Background

If Organisation (Brandcom) has decided to move its key business application to cloud services to a renowned vendor considering the increased functionality and cost savings. However, the company has not done comprehensive study of the appropriateness of the proposed IT services. The company's internal audit department has reviewed the vendor proposal and has provided their findings and recommendations but these were ignored as IT department which enjoys a good reputation has convinced CEO about the need to outsource considering the cost savings. The matter was escalated to the audit committee and it has been decided to have an independent review by IS Auditor.

Scope and Terms of assignment

You have been appointed as an independent IS Auditor to review the vendor proposal of cloud services considering the findings and recommendations of internal audit department and provide your final recommendations on acceptance of the proposal and remedial measures to be taken to ensure

successful outsourcing, if recommended. The implied security, data privacy and compliance as applicable such as: Sensitive personal data information (SPDI), cloud provider policies and procedures and data protection leakage are also to be reviewed.

Key issues and findings

The key issues relating to data, security, privacy and potential compliance issues noticed by you during your review are given below:

- A process for reviewing the third-party compliance requirements is non-existent, and the decision has been imposed by IT.
- On contacting customers of vendor, you were informed that when the cloud services were used, they have detected data leakage in critical information and unknown areas of data. Due to this severe issue, the impact to business reputation was severely damaged and had the potential to drive the company out of business, by losing future service contracts.
- The usage of the current enterprise environment and business processes, as well as the enterprise strategy and future objectives were not considered in selecting the cloud services.
- The external environment of the enterprise (industry drivers, relevant regulations, basis for competition) have not been documented or considered in selecting cloud services).
- Before finalising the service agreements with the service provider, the service catalogues and business process requirements and internal operational agreements were not considered.
- The company does not have policy for monitoring service levels, to report on achievements and identify trends. The SLA should provide the appropriate management information to aid performance management.
- Business case for cloud service was not prepared. There is no process to identify, prioritise, specify and agree on business information, functional, technical and control requirements covering the scope/understanding of all initiatives required to achieve the expected outcomes of the proposed IT-enabled business solution.

Findings of Internal audit department

The Internal audit department has performed a review of the cloud services. Given below is extract of findings and recommendations.

- 1.The proposal is for a standard offering of ERP Software on cloud with no modifications. Brandcom is a company with its own unique business processes. Hence, it is important to study the existing processes (as is study) and map it to ERP (To Be State) and have a confirmation on does the proposed ERP solution meet the business requirement and what is the value addition by migrating to the proposed solution. If the study has been done, this may be collected to review whether it covers effective migration of all key processes and the value addition offered by such migration.
- 2.On outsourcing of IT services, the usability of current IT infrastructure including the hardware, operating system, and Database and application software have been considered by the IT department. The impact of proposed solution on existing structure has also to be studied before taking a decision.
- 3.Brochure of Cloud service vendor states: "Clients need to be clear on what they want. They should know whether they simply want to enhance their current systems or move to a new system. They should know how much of re-architecting would be required, the legal and compliance issues involved and whether the cloud would affect their audits". The proposal does not provide these details. An impact assessment study of proposed solution on Brandcom has to be done to ensure that the proposed solution provides the required business advantages which is sought to be achieved.
- 4.The proposal provides brief of overview of the module details and process coverage. However, it is not clear whether all the modules are applicable and how this would be configured as per requirements of Brandcom. Further, the cloud service vendor has

option to extend the capabilities of providing customisation by adding additional functionalities as required at extra cost. However, the proposal does not provide any information on this. It cannot be assumed that the current modules offered by cloud services meet all the business requirements. There is no study done to cover these key aspects. It is advisable to have a statement of work which clearly outlines the solution by Cloud service provider as applicable to Brandcom so that there is clarity on what is available and how it will fit and meet requirements of the current/future business processes.

5. The proposal provides implementation plan and suggested training requirements. What is the number of users who need to access and what are the current skill levels and how it is to be enhanced has to be assessed so that they can use the proposed solution. The training requirements have to be assessed in detail to confirm whether it meets requirements.
6. The data migration from existing software to proposed solution is a major challenge in any ERP implementation. The proposal is silent on what the current platform is and how the data migration is expected to be. This has to be correctly assessed as it will impact the success of the proposed solution.
7. The proposal provides cost estimate for 9 regular users and 1 Lite user. Whether this is sufficient to take care of the current number of users is not clear. This may be assessed to correctly understand the impact. The actual number of users is 40 whereas only the model implementation with 10 users is considered for cost benefit analysis.
8. Cost benefit analysis of the proposed solution and the specific benefits to Brandcom are not clearly highlighted in the proposal. The management has to be aware of the benefits and have to obtain independent confirmation about the envisaged benefits.
9. Any ERP migration and especially one on the cloud have implications of risk in terms of being tied up to one vendor and data being available on the cloud and dependency on bandwidth for access. A risk management should be done to ensure that all key risks are identified and effective risk mitigation strategy has been adapted.
10. It is advisable to have demo of the ERP solution as applicable to Brandcom to understand how the proposed solution provides envisaged benefits. Based on this, the final decision regarding migration to new solution has to be taken considering suitability, training and cost savings.
11. References of solutions implemented for enterprises with business of similar nature as Brandcom may be obtained to validate and confirm that the solution meets the requirements. As migration to a new solution increases the dependency on new vendor, it is important to be assured about adequacy and appropriateness of the solution.
12. It is also advisable to have independent review of the proposed solution to ensure that all the required assessments of the requirements is done and the proposed solution meets the current/future requirements.
13. Before taking a final decision on the proposal, it is important to consider the following key aspects in evaluation of the cloud services proposal :
 - Current and future business processes,
 - Organisation structure especially pertaining to IT and number of users of the IT systems,
 - Current IT infrastructure including hardware, network, Operating systems, database and application software.
 - Internal control systems, extent of documented processes.
 - Number of IT users and key personnel and their skill levels

Note: This is only initial assessment based on the information in the proposal and is not comprehensive.

HISTORY AND GROWTH OF INDIAN CEMENT INDUSTRY

17

Researcher: Mr.Paresh J. Parmar Assi. Pro. Rapar College**Guided Dr. R. G. Bhuva Pri. & Asso. Pro.****Saura.Gyanpith Arts & Comm. Colle.Balvala.**

Abstract:

The cement industries play very important role in development of any country economically as well as infrastructural. India, world's second largest cement producer after China, is the home to a number of top cement companies. As various infrastructure projects, road networks and housing projects are coming up, many of which are backed by the government, the cement industry in India is growing at a great pace these days. India entered into the Cement Era in 1914, when the Indian Cement Company Ltd. started manufacturing Cement in Porbandar in Gujarat with install capacity of 10000 tonnes. Then after many cement industries are established in India. In 2012, there are 206 large cement plants and more than 300 small cement plants are working in India with an installed capacity of more than 350 million tonnes. The Indian cement industries see many ups and down during the period from 1914 to 2012. The production growth rate of cement is maintaining 10% during the past few years.

Introduction:

Petroleum, coal, Telecommunication, Iron, Steel and Cement are the key industries of India. In which, cement industries plays the significant role in developing Indian economy continuously because cement industries are completely domestic industry. Raw materials, skilled workers, and Machineries are used in cement industries from the country itself. The cement industries have an apex place among the other industries of country because cement is a fundamental requirement of all construction activities. Cement is useful in the various constructions such as Buildings, Factories, Dams, Roads, Bridges, water treatment facilities, schools, Colleges, Hospitals etc. so, It ranks second immediately after Iron and steel industries.

Objective of study:

- To know the historical background of Indian cement industries.
- To know the growth of Indian cement industries.

History of Cement

The beginning of construction activities can be traced back to the early stage of civilization. The word 'cement' came from the Roman word 'opus caementicium' – a powder that when mixed water hold together structure elements such as bricks and stone. It was known in one form or other, since time immemorial. In past, houses were made with sand stone, lime, gypsum and especially for construction marbles were used for this purpose. Wherever primitive mud bricks were used, they were bedded together with thin layer of clay. Mud based materials were used for rendering on the walls of timber. Lime was probably used for the first time as a product for stabilizing mud floors. The other things used for this purpose were mud, cow dung and lime. In some cases lime and pozzalona were used for

getting beautiful finishing for the interior surface. There were very skilled constructor and masons who have made beautiful and excellent temples, building and bathing Ghats many years ago. Their work and art are still famous.

Modern hydraulic cement began to be developed from the start of the industrial revolution around 1800. In Britain, specially, good quality building stone became ever more expensive during this period of rapid growth, and it became a common practice to construction prestige building from the new industrials bricks and to finish them with a stucco to imitate stone. Hydraulic limes were favoured for this , but the need for a fast set time encouraged the development of new cements. Most famous among these was Parker's 'Roman Cement '. This was developed by James Parker in the 1780s, and finally patented in 1796. The success of 'Roman Cement' led other manufacturer to develop rival products by burning artificial mixture of clay and chalk. John Smeaton made an important contribution to development of cement when he was planning the construction of the third Eddy Stone Lighthouse in the English Channel. He needs a hydraulic mortar that would set and develop some strength in the twelve hours period between successive high tides. He performed an exhaustive market research o the 'hydraulic' of the lime was directly related to the clay content of the limestone from which it was made. By profession Smeaton was a civil engineer. Apparently unaware of Smeaton's work, the same principal was identified by Louis Vicat in the first decade of 19th century. Vicat went on to devise a method of combining chalk and clay into an intimate mixture, and burning this produce an 'Artificial Cement' in 1817.

James frost, working in Britain produced 'British Cement' in a similar manner around the same time, but did not obtain a patent until 1822. In 1824, Joseph Aspadin patented a similar material, which he called 'Portland Cement'. The patented on artificially made by calcinations of an argillaceous lime stone known as Portland cement because it resonabled a stone quarried on the ISLE of Portland near England with this investment Aspadin laid the foundation for today's Portland Cement Industry. However, Aspdins' cement was nothing like modern Portland cement but was a first step in its development, called a proto-Portland cement.

Joseph Aspdins' son William Aspdin had left his father's company and in his cement manufacturing apparently accidentally produced calcium silicates in the 1840s, a middle step in the development of Portland cement. William Aspdin's innovation was counterintuitive for manufacturers of "artificial cements", because they required more lime in the mix (a problem for his father), a much higher kiln temperature (and therefore more fuel), and the resulting clinker was very hard and rapidly wore down the millstones, which were the only available grinding technology of the time. Manufacturing costs were therefore considerably higher, but the product set reasonably slowly and developed strength quickly, thus opening up a market for use in concrete. The use of concrete in construction grew rapidly from 1850 onward, and was soon the dominant use for cements. Thus Portland cement began its predominant role.

In 1838 a young chemical engineer, Isaac Johnson, burned the raw material at high temperature until the mass nearly vitrified producing the modern Portland cement.

Sorel cement was patented in 1867 by Frenchman Stanislas Sorel and was stronger than Portland cement but its poor water restive and corrosive qualities limited its use in building construction. The next development with the manufacture of Portland cement was the introduction of the rotary kiln which allowed a stronger, more homogeneous mixture and a continuous manufacturing process.

In 1898 Atlas Portland Cement Company according to Lewis improved the design by using what is called a rotary kiln, this improvement was a big revolution in the cement industry because the new kiln could produce 200 cement barrels per day compared to a shaft kiln which produced only 40 to max 80 barrels per day; in addition to quick improvement in this new design regarding the mixing , grinding equipment for raw material, grinding equipment for coal belt conveyor using mix kind of fuel such as material gas.

In 1899 Atlas Cement Company improved the technology of the rotary kiln and fuel economy by replacing fuel oil with powdered coal dust. Furthermore, modification to the kiln was made by addition of two auxiliary clinker coolers. In which the first hot discharged clinker was received as it fell from the helped to ignite the coal dust in the rotary kiln.

The new clinker produced from the new kiln technology was different than the old clinker especially from the much faster setting time. The French chemist Pierre Giron solved this problem by adding gypsum to the cement in order to control the setting time.

After 1900s, there was rapid growth in both rotary kiln and auxiliary equipment technology in the United States. Coal grinding mills were developed and coal burning in cement kiln became the predominate combustion process in the industry. All the equipment related to cement production crusher, raw mill, belt conveyors, bucked elevator were improved.

History and Growth of Cement Industry in India:

The history of the cement manufacturing in India can be traced back to 1889 when a private company in Kolkata began to start manufacturing cement. However in 1900s, the cement industry took an organized shape. In the year 1914, Indian cement company ltd. started cement production at Porbandar in Gujarat with an installed capacity of 10000 tonnes and production of 1000 installed capacity. However, even before that a small cement factory was established in Madras in 1904 by a company named South Indian Industries ltd. India Cement Company Ltd. produced only one type of cement which was designed by British standard committee as “Artificial Portland Cement”. This

company marketed its product in Mumbai, Karachi, Madras and other parts and became a financial success. Since then, India has emerged as the world's second largest cement manufacturing country after China. At present, there are 81 cement companies with around 206 major cement plants and a total capacity of about 358.64 million tonnes. Besides, there are mini cement plants which have an estimated capacity of about 10 million tonnes. The Indian cement Industry's existence for the last 98 years is marked by the roller coaster ride it underwent over since its inception in 1904. From the industry today has come a long way from a seller's market to buyer's market.

The first ever reference of cement production in India is found in George Watt's Directory of Economics Products of India', published in 1889 which started 'Portland Cement' was being made in Calcutta from argillaceous kanker'. However the first organised attempt to produce cement was made in 1904 by the Madras based South India Industry Ltd., but this venture failed. It was in October 1914 that the cement produced at Porbandar in Gujarat (Born place of Mahatma Gandhi) by Indian Cement Corporation Limited. The day is known as light of cement production in India. It had an installed capacity of 1000 tonnes per annum.

In the next two years, couple of more plants came up, one at Kantni In Madhya Pradesh and other at Lakhari In Rajasthan. By 1918, these three plants together churn-out 85000 tonnes of cement per annum. The first world gave a boost to this industry and 10 cement companies had come into existence in 1924 with an installed capacity of .56 million tonnes (559800 metric tonnes).

During the earlier years, production of cement exceeded the demand. Society had a biased opinion against the cement manufactured in India which further resulted in selling of cement below the production cost. The government intervened by giving protection to cement industry and by encouraging co-operation among the producers. This culminated in the birth of 'Indian Cement Manufacturing Association (ICMA) in 1925. Its aim was to regulate prices and limit the supplies by mutual understanding. In 1927 the 'Concrete Association of India' (CAI) was formed with twin goals of creating a positive awareness among the public of the utility of cement and to propagate cement consumption. Three after, in 1930 'Cement Marketing Company of India' (CMI) was launched to promote the sales and distribution of cement at regulated price.

In 1936, out of the eleven existing units ten merged together to form the 'Associate Cement Companies Ltd. with a clean idea of not attaining a monopolistic position but to make and deliver cement as cheaply as possible. A year later Dalmia- Jain group decided to set up five new cement plants with a total installed capacity of about .58 million tonnes (575000 tonnes) per annum. In 1938 Mysore Iron and Steel Works, later removed as Visvesvaraya Iron and Steel Ltd. set up the first public sector of cement unit with 60 TPD capacities at Bhadrawati in Karnataka. Later 1952 this

capacity was increased to 200TPD. In 1939 Andhra Cement Company came into being at Vijayawada in coastal Andhra, then a part of Madras state.

During the Second World War cement was declared as an essential commodity under the Defence of India Rules and was brought under price and distribution controls. About 90% of the total production was acquired for defence use. The price was fixed on cost plus basis. As Government needs decreased towards ends of the Second World War, surplus stock of cement released for civilians consumption at fixed prices.

At time of India's partition, there were 23 cement plants in operation with a total capacity of 2.2 million tonnes. With the partition in 1947, 18 plants remained in India and 5 plants went to Pakistan. The plants with India had an aggregate capacity of 1.47 million tonnes. The British Standard of Cement was replaced with Bureau of Indian Standard Specification (BIS).

Based upon the task of rendering better standard of living for its people, the new government gave top priority to food and shelter programme. Cement was needed the most. As a sequel, the government fixed the capacity and production target for cement at 5.02 million tonnes and 4.6 million tonnes respectively in the first five year Plan 1951-56. By end of the first plan there were about 27 plants with a capacity of about 5 million tonnes. The production touched a level of 4.6 million tonnes. In second five year plan 1956-61, the total capacity increased to about 9.2 million tonnes, actual production rose from 4.6 million tonnes to about 7.8 million tonnes and the number of units increased from 27 to 34. New types of cement like White cement and Portland Blast Cement were also manufactured during this plan period.

In 1961, Cement Manufacturing Association (CMA) was formed to represent the industry. Dharamsey M.Khatau had a privilege of becoming the first president. During its 51 years of existence, CMA has played a significant role in assisting Government in formulated policies relating to the cement industry. It had considerable impact on the constitution of Lavraj Kumar committee in 1979 and Dr. A.K.Ghosh committee in 1981.

The price control system on cement implemented in the year 1956, aimed at ensuring fair prices to producer and consumers all over the country. Thus, reducing regional imbalances and at reach self-sufficiency within a short period of time. Although, due to slow growth in capacity expansion and rising cost in the cement industry, the Government had increased the fixed price of cement several time. However, these price increases as well as financial incentives to enhance the investment showed little effect on industry, In spite of the fact that Government exercised no control over the Indian Cement Industry.

In order to meet the increased demand the target of annual capacity and production during the third five plan, 1961-66 were subsequently stepped up to 15 and 13 million tonnes respectively. In this

plan, growth was low due to inadequate retention price and lack of adequate financial resources to the existing cement companies.

Control Period of cement industry:

The cement industry has been controlled by the Government of India. The control period is divided by three stages

Control period (1969-1982):

The Indian cement industry had been under strict Government control for almost whole period. Government hold over the industry both direct and indirect. Government intervened direct by exercising authority over production, capacity and distribution of cement, while indirect intervened took place in the form of price control. During this period many companies and their plants started off but growth was not witnessed at the desired rate.

In the year 1977, higher price of cement were resulted in more cement production by new plants and major expansions of existing plants. But still the growth rate was below par. In the year 1979, the government imposed a three tier price system; prices were different for cement produced in low, medium and high cost plants. However the price control did not have the desired effect. Rise in input cost, reduced profit margins meant the producers could not allocated funds for increase capacity.

A permit system was introduced by 14 states and union territories in the period which comprised direct control over public distribution of cement to ensure fair supplies to priority sectors. This system has resulted in artificial storage, extensive black-marketing and corruption in the civil supply department of the government.

The system of price control was accompanied by a policy of freight pooling. The price control fixed a uniform price according to the estimated production costs at which cement was required to be sold all over the country. This price contained a freight component that was averaged over the country as a whole. This freight pooling system has promoted equal industrial development all over the country. It supported the regional dispersion. Yet it resulted that producers had no incentive in locating production in such a way that transportation costs of cement would be minimized. Market distance became a less important. As a result of non-optimal location of industry, average costs of production, as well as demand for scarce railway capacity for transportation has increased.

Partial Decontrol (1982-1989)

On account of the difficulties faced by the cement industry during control period, the Government of India has introduced a system of partial decontrol in the year 1982. A levy quota of 66.6 % for sales to Government and small house builders was imposed on existing units, while for new and sick units a lower quota of 50 % was established. The remaining 33.4 % could be sold in free open market to general consumers. A ceiling price was set up for sales in the open market in order to protect

consumers from being exploited with unreasonable pricing of cement. Under the system of partial decontrol, freight pooling has no longer covered non-levy cement. Furthermore, specific mini cement units were completely freed from price and distribution control. Yet, overall profitability has increased substantially after the introduction of partial decontrol. The profit obtained through non-levy sales has decreased with greater availability of cement in the market and rising in input costs.

The government has subsequently introduced change in levy obligation to sustain an accelerating course in cement industry and retention price regularly. As a result in 1988, the levy quota was as low as the retention price had increased subsequently. In 1987, the Cement Manufacturers Association and the government have decided that there was no further necessity for a minimum price ceiling.

Fully Decontrol (1989 onwards)

At last, the cement industry was considered to be ready to free market competition in 1989. All price and distribution control on sale of cement were taken away. The system of freight pooling was abolished and a subsidy scheme to ensure availability of cement at reasonable price in remote and hilly regions of the country was worked out. The industry was taken de-licensed in 1991 under the policy of economic liberalization. By removing all controls on the cement sector, the government has hoped to accelerate the growth and induce further investments in modernization and expansion. After decontrol, the Indian cement industry has moved towards globalization with increasing emphasis on exports. In this period capacity of cement industry as well as production have increased manifold. Growth was boosted in the Indian cement industry from 91 plants and 43 million tonnes of production in 1989-90 to 206 plants and 247.45 million tonnes production in the year 2011-12. (CMA 2011-12) Total capacity utilization for the industry has also increased from 73.24 % to 75 % during the same period.

Hence, the history of the Indian cement industry indicates the role of government played in influencing the twists and turns in the industry. It might be noted that government interventions have been a mix of fiscal instruments and direct

Table 1 Summary Evaluation of cement industry

Era	Year	Remarks about Capacity, Growth, Consumption
Dominants imports	1914-1924	Cement consumption was around 2 million tons during this period of 10 years, 50% was through imports. Production in the year 1914 was 10000 tons and in 1924 production was around 0.26 million tons a year against capacity of half million ton.
Straggle and	1924-	Indigenous production went from 3.66 lakh tons in 1924 to 18.30 lakh tons in 1941.

survival	1941	Imports contributed to less than 7 % of total cement consumptions during 1924-1941.
Price in Control	1941-1951	Production stepped up from 1.8 million tons in 1942 to 3.28 million tons in 1951. Imports dwindled to less than 2 % of total consumption.
Planning and Control	1951-1982	Growth in cement capacity but not at requisite pace. Capacity was 29.82 million tons in 1981-82.
Partial decontrol	1982-1988	Quantum jump in capacity and production during 1982-1988. Production of cement 57.47 million tons in 1987-88. Cement became surplus from 1987 onwards.
Fully decontrol	March 1989 onwards	During the period 2011-12 capacity and production rose to 340.44 and 247.45 million tons respectively.

The industry structure changed over the years. During the 1914-1924 most of the requirement was met through imports before indigenous production started. Subsequently Government played major role in planning and control. After the industry was decontrol the capacity grew manifold and by end of 2012 the annual capacity was around 340.44 million tons.

Cement Industry with Five Year Plan:

Table 2 Five Year Plan Wise Install Capacity and Production of Cement

Five Year Plan	Plan's Period	Capacity (MTPA)	Production (MTPA)
Pre-Plan	1950-51	3.28	2.20
1st plan	1951-56	5.02	4.60
2nd plan	1956-61	9.30	7.97
3rd plan	1961-66	12.00	10.97
4th plan	1969-74	19.57	14.66
5th plan	1974-79	22.58	19.42
6th plan	1980-85	42.40	30.13
7th plan	1985-90	61.74	45.42
Annual	1990-91	64.55	48.90

Annual	1991-92	66.98	53.61
8 th plan	1992-97	105.68	76.22
9 th plan	1997-02	146.04	106.90
10 th plan	2002-07	178.89	161.64
11 th plan	2007-12	340.44	247.45
12 th plan	2012-13	350**	251.12**

(Source: CMA annual reports of 2007-08 to 2011-12)

**Further is expected.

Region Wise Cement Industry in India: The following table shows the region wise and state wise cement plants and installed capacity for year 2008, 2010 and 2012.

Table 3 Region Wise concentration of Indian Cement Industry

Region	States	2008		2010		2012	
		No. of Plants	Capacity (MTPA)	No. of Plants	Capacity (MTPA)	No. of Plants	Capacity (MTPA)
Northern	Rajasthan	16	32.35	20	41.45	21	45.62
	Uttar Pradesh	08	8.27	09	12.14	11	13.83
	Haryana	03	2.47	03	2.97	04	3.52
	Himachal Pradesh	03	6.2	06	11.2	07	13.04
	Punjab	03	4.75	03	4.75	03	4.75
	Delhi	01	0.50	01	0.50	01	0.50
	Jammu & Kashmir	01	.020	01	0.40	02	0.76
	Uttarakhand	01	1.00	03	4.00	03	4.00
Total		36	55.56	46	77.41	52	86.02
Eastern	Chhattisgarh	09	12.01	09	12.81	10	16.11
	West Bengal	06	5.33	08	7.73	09	9.61
	Jharkhand	05	5.14	03	5.18	04	8.60
	Meghalaya	04	1.55	04	1.86	08	6.77
	Orissa	03	3.76	04	7.55	05	7.79

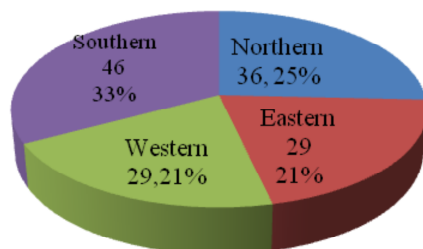
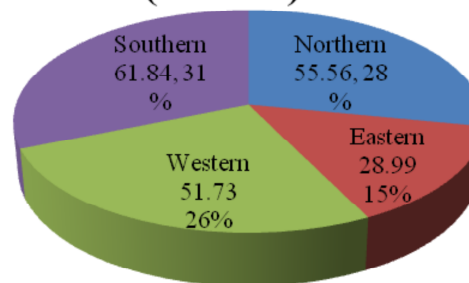
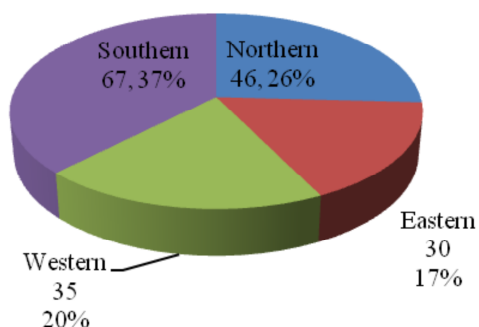
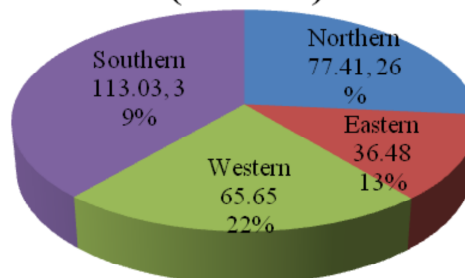
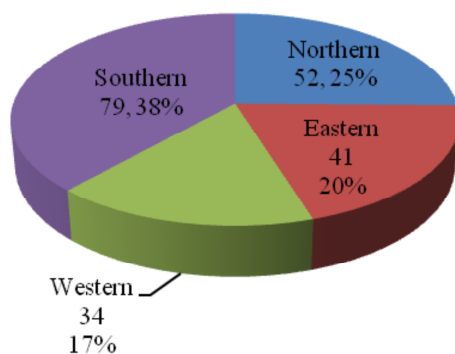
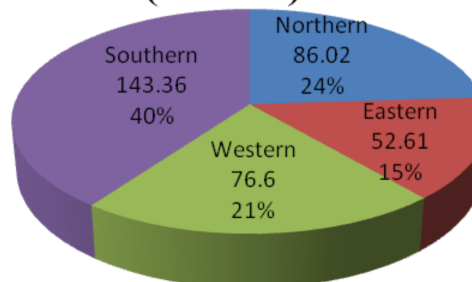
	Bihar	01	1.00	01	1.15	01	1.00
	Assam	01	0.20	01	0.20	04	2.73
	Total	29	28.99	30	36.48	41	52.61
Western	Gujarat	11	18.74	15	27.37	14	27.49
	Madhya Pradesh	10	19.89	11	21.88	10	26.11
	Maharashtra	08	13.10	09	16.40	10	23.00
	Total	29	51.73	35	65.65	34	76.60
Southern	Andhra Pradesh	23	29.37	33	55.92	44	79.45
	Tamil Nadu	13	18.23	19	32.88	20	38.89
	Karnataka	08	13.62	13	23.61	13	24.40
	Kerala	02	0.62	02	0.62	02	0.62
	Total	46	61.84	67	113.03	79	143.36
	Grand total	140	198.30	178	292.57	206	358.59

(Source: labour and industrial chronicle, survey of cement industry & directory 2012: 3rd Edition and CMA Various annual reports.)

Data includes only major cement plants.

The above mentioned table no.3 indicates that the most number of plants are located in Southern region with highest capacity followed by Northern, Eastern and Western regions. Out of total 21.36% plants is located in Andhra Pradesh state with installed capacity of 79.45 million tonnes followed by Rajasthan 10.19% (45.62MT), Tamil Nadu 9.71% (38.89MT) and Gujarat 6.80% (27.49) in year 2012.

Graph no. 1 Region wise cement plants and installed capacity

2008 No. of Plants**2008 Capacity (MTPA)****2010 No. of Plants****2010 Capacity (MTPA)****2012 No. of Plants****2012 Capacity (MTPA)**

Conclusion:

In its journey of close to a century, there had been several periods in which the cement industry was hit hard due to Government policies while some spells provided reliefs too. Through all this, the constant has been a continuous shortfall in the infrastructure support – power, coal and railway wagons. The exponential growth posted by the cement industry can be gauged from the fact that the cement industry took 83 long years to touch the first 100 million tonnes capacity, while for adding the second and third 100 Million tonnes mark, the period was substantially compressed to 11 years and 3 years respectively. The cement industry reached over 350 million tonnes cement capacity and 251 million tonnes productions in 2012-13.

References:

- INDIAN CEMENT INDUSTRY FORECAST TO 2012, RNCOS online Business research.
- www.moneycontrol.com
- www.cmaindia.com.

Soft skills – an ace of a corporate world

Poonam R. Shah, Assistant Professor of English.

C. U. Shah College of Engineering & Technology.

The corporate world has always been the preferred career destination of many young men and women: not merely because corporations are perceived to be good pay masters, but also because they are thought of as very fair places, which recognize and reward employee excellence. Competition to get a job in these corporations, especially in some prestigious multinational corporations (MNCs), is so severe that these companies resort to a long and arduous recruitment process punctuated by resume screening, aptitude tests and multi levels of interviews. Their HR departments are fine-tuned not only to filter out inappropriate candidates, but also to spot talent and pick out those who have that ‘certain something’ in them that will make them highly effective and special. Once the best and the brightest are recruited, corporations always tend to nurture their employees throughout their careers and actively encourage them to reach newer and newer levels of personal excellence. They know that employees are their biggest asset and that a high-quality workforce makes a direct difference to the company’s growth, finances and competitive advantage. For their part, employees with the ‘right stuff’ would often take advantage of the system and grab the career growth opportunities offered to them by their employers. They would try all avenues like self-improvement, learning new tools and technologies and impeccable execution to distinguish themselves from the crowd and go on to have glorious careers and personal excellence, and corporate super stars like Jack Welch, Indra Nooyi and Narayana Murthy are such well-known names that they have become role models for thousands of young men and women who are just starting their careers.

What do we mean by ‘right stuff’? How come some people manage to rise from the lowest rungs of the corporate ladder to become the CEO of their company? How is it that some of the most successful people in the corporate world were often not class toppers in college? Can it be that some men and women are pre destined for success? Even a cursory look at the lives of successful people in the corporate setting reveals that they set themselves apart through their vision, hardwork and by being skilled, among other things. While hard work and vision are reasonably easy concepts to comprehend, the term ‘skills’ is more general and complex and needs to be understood more carefully. It is a term encompassing a

whole range of abilities, right from technical skills to emotional intelligence to how to manage one's time. But we can broadly divide them into two categories – the technical or 'hard skills' and whole bag of nontechnical skills classified as 'soft skills', it can be briefly understood with the help of below diagram:

By the above diagram, it is clearly understood that soft skills essentially comprises of three dimensions, what we call 'ACE' – Attitude, Communication and Etiquette. Now, let's have a brief insight of each dimension.

Attitude: - It is the foundational aspect of soft skills. Attitude is about having the right mental make-up and a desire to interact with the people and environment. This also requires willingness and ability to fine-tune and blend oneself with the environment. It is aptly said,

"If you want to be happy for a year, win the lottery.

If you want to be happy for a lifetime, love what you do"

Attitude towards life and other aspects are generally based on the value system that you have inculcated. Values and attitudes go hand in hand. Attitudes relate to personal feelings, belief and predisposed ideas. Attitudes are hypothetical constructs that represent your likes and dislikes. A positive attitude in the workplace can help you whether you own your own business, work as an employee, or manage others within a business environment. You will enjoy your work more and achieve your workplace or business related goals more easily and faster. Cynicism and sarcasm are widely prevalent in today's workplace, and both can bring you and your co-workers down quickly. While you may not be able to control the mood of the entire workplace, you are always in control of your own attitude each day.

Communication: - We defined soft skills as the skills required for an individual to succeed in his or her environment. Viewed in this context, we can look at communication as our physical link or the vehicle to connect to the external environment. Driven by passion and

attitude, communication manifests itself as the force that binds us to the people around us. Communication skills comprise the set of skills that enables a person to convey information so that it is received and understood properly. It occurs when one or more individuals send or receive messages that are distorted by noise, occur within a context, have some effect and provide some opportunity for feedback. It also refers to the repertoire of behaviours that survey to convey information for the individual. It is rightly said,

“You can have brilliant ideas, but if you can’t get across,
you won’t get anywhere”

- Lee Iacocca

The taste of water can be enjoyed only when you are thirsty. Similarly, the importance of communication skills is realised only when you need it desperately. Of all the soft skills that a person possesses, communication is the most important. Most of your life is centred on interpersonal relationships. Consequently, every human being needs to be well-resourced with the tools to communicate effectively, whether it is personal life or professional life. Every institution has recognised the importance of communication among its members, whether in the family or at workplace – for example, the conversation between parents and children, a general practitioner and his clients, a project manager and his subordinates and so on. In management, being a good communicator means that you won the half the battle. Communicating without ambiguity is the cornerstone of strong performers and leaders. It is possible to avoid many conflicts and be an effective leader by communicating crisply. In support of the aforesaid lines, we have glorious examples of Shri Swami Vivekananda and of the recent time Shri Narendra Modi, our honourable prime minister, who have won the hearts of the people by their strong and effective communication skills.

Etiquette: - Etiquette transcends from kindness and respect, which are based on good manners. Manners institute guidelines of general behaviour, such as treating the elderly with respect and courtesy. For those who are somewhat conversant with the normal rules of etiquette, there is a need for some degree of adaption to keep pace in this rapidly changing world. It is rightly said,

“Don’t reserve your best behaviour for special occasions.

You can’t have two sets of manners, two social codes –

one for those you admire and want to impress,

another for those whom you consider unimportant.

You must be the same to all people.”

--Lillian Eichler Watson

In a globalised market place, more and more organisations are conducting business across cultures. This has brought about the need for increased awareness about the business etiquette that exists in various cultures. Although many people consider their technical skills and intelligence to be their most important job qualifications, many employers consider the ability to get along well with colleagues and clients even more important. Being well mannered means two things above all else: respecting others and treating people with courtesy and kindness. The need for these manners arises because as representatives of a company, individuals stand not only for themselves, but also for the company as a whole. Therefore, an attitude that is poised, courteous and respectful to the company's clients earns approving judgment to other employees of that company. Being inconsiderate, insolent, and rude to your company's clients can lead to a situation that has a negative bearing on the job.

So, these were the three major dimensions of soft skills which play a vital role in an employees' life. Now let's move further by exploring some examples and surveys:

We live in a society that measures intelligence (IQ) through quantifiable metrics. In the workplace, most compliments will deal more with the use of soft skills (EI – Emotional Intelligence) than your actual knowledge about a particular situation. Customers appreciate a “willingness to help” or the fact that you “listened to my complaint.” The National Center for Education Statistics (NCES) projects that over 1.5 million students will graduate with a bachelor's degree in 2014. These new potential employees come “preloaded” with the requisite technical skills that their careers require. Yet, despite this, many find themselves unable to adequately perform in a competitive marketplace due to their lack of interpersonal skills otherwise known as soft skills. We are at a significant disadvantage – especially in the workplace. In fact, according to Mark Murphy (author of Hire for Attitude), 46% of new hires fail in the first 18 months and of these new hires 89% fail for reasons associated with attitude which is one of the main dimension of soft skills.

ManpowerGroup is an American multinational human resource consulting firm headquartered in Milwaukee, Wisconsin, USA. Manpower provides recruitment and assessment, training and development, career management, outsourcing, and workforce consulting. One of the best and recent surveys of them throws light on recent trends of soft skills.

ManpowerGroup recently surveyed over 38,000 employers across 42 countries and territories for our annual Talent Shortage Survey. This research identifies the proportion of

employers who report difficulty filling positions in their organization. It reports on which jobs employers say are most difficult to fill, and identifies candidate shortcomings that are preventing employers from filling positions. Employers are also asked to gauge the degree of impact talent shortages have on their organizations and which strategies they are using to overcome the skills gap. Worldwide, 35% of over 38,000 employers surveyed report they are experiencing difficulty filling jobs due to lack of available talent.

HIGHLIGHTS FROM THE 2013 TALENT SHORTAGE SURVEY INCLUDE:

Almost one in five employers who are facing talent shortages at present say this is having a high impact on their organization's ability to meet client needs

Business performance is most likely to be impacted by talent shortages in terms of reduced client service capability and reduced competitiveness, according to hiring managers

The most acute talent shortages are reported by employers in Japan, Brazil, India, Turkey and Hong Kong

Employers in the Americas report the most difficulty filling technician posts, while the hardest-to-fill vacancies in Asia Pacific are for sales representatives. EMEA employers report greatest difficulty sourcing skilled trade's talent

A lack of candidates with technical competencies such as professional qualifications and skilled trades experience are the most common explanations for talent shortages in both EMEA and the Americas. However, Asia Pacific employers cite a simple lack of available candidates as the most pressing challenge

The most likely response of employers to alleviate the talent shortages is to train and develop existing staff to meet their needs. Employers also report that their organizations are further increasing their focus on the talent pipeline and seeking to source talent outside established talent pools.

An alarming example from survey done by Microsoft simplifies that in 2007, it surveyed 500 IT executives about the skills they thought were most important...

International Data Corporation, an American market research, analysis and advisory firm, specializes in information technology, telecommunications, and consumer technology. With technology and innovation booming, the global economy is changing and business needs are evolving. IDC research found that although a number of positions require technical skills, even more require knowledge and cognitive skills.

IDC's research reveals that although a number of positions require technical skills, even more require knowledge and cognitive skills gained from use of personal productivity applications and services

"Educators need to focus on teaching a breadth of skills. IT skills are important, but soft skills, while not evaluated in school, are fundamental to every job students who are pursuing today and in the future," said Vice President of Worldwide Public Sector Education at Microsoft.

As the national conversation on education turns more and more toward college and career readiness, there is increasing attention to the role of soft skills in preparing students for postsecondary success. While cognitive measures such as high school GPA and standardized test scores are strong predictors of future success, an academic focus alone cannot fully prepare students for the demands of postsecondary education and the workforce. So what is the current thinking about the role of the public education system in developing students' soft skills? This brief considers how mastery of soft skills is related to students' college and career readiness and explores examples of how school leaders have taken steps to integrate instruction and practice of soft skills into the curriculum in elementary and high school. What are soft skills and why are they important?

Studies show that equipping young people with skills beyond academic mastery opens the door to increased postsecondary opportunities and, by extension, expands their ability to participate long-term in the national, state, and local economy. Given the growing demand for a more prepared and skilled workforce, it comes as no surprise that the business community has devoted attention to assessing the range of skills students need to succeed in the modern workplace. Are They Really Ready for Work? (2006), over 400 employers from across the U.S. were surveyed to gauge their perspectives on which skill sets new entrants – regardless of educational attainment levels – need to succeed. The report revealed that soft skills are of increasing importance in terms of success in the 21st century workplace. In fact, findings indicated that respondents ranked the relative importance of skills such as professionalism and collaboration higher than those more academic in nature such as reading comprehension and mathematics

It is rightly said that,

“Technical skills will get you the interview, but it’s the soft skills that get you the job”

Throughout our working lives, most of us will have many different jobs, each requiring a different level or set of skills. No matter the industry – from customer service to an office job to construction and the trades – all of these jobs have one thing in common: in order to succeed and move ahead, you need to demonstrate professionalism. Professionalism does not mean wearing a suit or carrying a briefcase; rather, it means conducting oneself with responsibility, integrity, accountability, and excellence. It means communicating effectively and appropriately and always finding a way to be productive.

“Employers want new workers to be responsible, ethical, and team oriented, and to possess strong communication, interpersonal, and problem solving skills. Wrap these skills up all together and you’ve got professionalism.”

As today’s labour market becomes more and more competitive, jobseekers will need to continually find ways to stand out from the crowd. There are few things an employer values more than employees who carry out their duties in a professional manner. Professionalism isn’t one thing; it’s a combination of qualities. A professional employee arrives on time for work and manages time effectively. Professional workers take responsibility for their own behaviour and work effectively with others. High quality work standards, honesty, and integrity are also part of the package. Professional employees look clean and neat and dress appropriately for the job. Communicating effectively and appropriately for the workplace is also an essential part of professionalism.

After having glance over the above surveys and examples, let's have a visionary approach towards soft skills.

Enrolling for a management or a leadership course at the mid-level segment of one's career is one of the highly viable options for skill enhancement. In industries as diverse as health care, manufacturing and insurance, many skilled technical workers are nearing retirement and employers need to diversify their talent base. To stay competitive, employers need to change their focus to education and exposure to supplement the experience. It should be noted that:

“Upskilling can be the antidote to the stagnation that tends to set in during the mid-career phase.”

For employees, upscaling creates opportunities for a fast track career development. If we look at the employer's point of view upscaling is widely used as a key retention strategy for top performers. If we look at the manufacturing sector in particular, focussing on upskilling increases trust levels between employers and employees because mid-level and middle aged employees no longer feel threatened by the young and more educated entrants to their sector. Skill enhancement has its own benefits, for it boosts the morale of the employees and creates a sense of job security. Employees and employers should be committed to continual learning, to keep themselves relevant and up-to-date. Constant reinforcement plays a crucial role in engaging the talent pool and also creates an environment of challenge and learning at the workplace.

According to our honourable Prime Minister, Narendra Modi, skilled manpower is of the utmost importance for overall growth of the country as well as of the human force. He emphasized this matter in one of his speech that India is a country of youngsters with about 65% of the population below the age of 35. The Prime Minister said, “Our country is world's most young country. Have we ever thought of utilising it? Today, the world needs skilled workforce; today India also needs skilled workforce.” He said there are unemployed youngsters but we don't get what we need in terms of skilled manpower.

“If you want the country to progress on the path of development, then skill development should be our mantra.”

India wants to impart skills training to million people by 2022 to provide human resource to industry. There has been debate about the lack of job readiness among fresh entrants in labour market. Nearly 12 million people enter the labour market every year but less than 10% have the requisite skills.

It is not essential that soft skills should be acquired by only those who are freshers or beginners but it should also be acquainted by personnel who are at the senior level managerial positions because one follows the footsteps of superiors.

After understanding various facets of soft skills we can conclude that it is an essential part and attribute of corporate world that one should imbibe. Moreover, it is useful for an individual in myriad walks of life despite of his or her career.

References:

Gopalaswamy Ramesh and Mahadevan Ramesh, *'The ACE of Soft Skills – Attitude, Communication and Etiquette for Success'*, Pearson Education, Delhi, ISBN: 978-81-317-3285-4

B. N. Ghosh, *'Managing Soft Skills for Personality Development'*, McGraw Hill Education (India) Private Limited, New Delhi, ISBN: 978- 0-07-107813-9

<http://www.ItsMyAscent.com>

<http://www.manpowergroup.com>

<http://www.glisi.org>

<http://www.shine.com>

**RETHINKING MARKETS WITH SPECIAL REFERENCE TO AFTERMARKET
UNDER COMPETITION ACT, 2002. – A CHEMISTRY OF LEGAL ECONOMY**

19

HETAL V.CHAVIDA L.L.M.

It is amply clear that 'competition' in competition law is a misnomer; it does not deal with mere competition but contrary to its name it does deal with the lack of competition. Competition brings out best in the product and worst in the people. It is important to note that the Act¹ has been designed in such a way that its provisions on this count only take effect, when it causes or likely to cause harm into the relevant market in India. These harm by causes or likely to cause appreciable adverse effect on competition in relevant market in India. This relevant market is a market mentioned under section 2 (r) of the Act, containing the relevant geographical and relevant product market. That determination of the both markets is a subject of commission².

Relevant geographical market is a market comprise of the geographical area, which draws out a line amongst the markets to bifurcate the relevant market. Relevant geographical market is a market comprises geographical area³. Relevant product market is a market comprises of products or services which are substitutable by consumers⁴. Both the markets mentioned under the act can be subject to commission for identification for causing appreciable adverse effect on competition. One of the characteristics of a perfectly competitive market is the availability of information for both buyers and sellers. Generally for simplification the term market can be segregated in to two parts that are primary market and secondary market. A primary market is a market of consumers who enters into any contract to purchase any good or service in an open market. Secondary market is a market when consumer goes for replacement or resale contract of purchased goods or services.

¹ Hereinafter Competition Act, 2002

² "relevant market" means the market which may be determined by the Commission with reference to the relevant product market or the relevant geographic market or with reference to both the markets

³ section 2 (s) Competition Act, 2002- "relevant geographic market" means a market comprising the area in which the conditions of competition for supply of goods or provision of services or demand of goods or services are distinctly homogenous and can be distinguished from the conditions prevailing in the neighbouring areas

⁴ section 2 (t) Competition Act, 2002- "relevant product market" means a market comprising all those products or services which are regarded as interchangeable or substitutable by the consumer, by reason of characteristics of the products or services, their prices and intended use

Competition Act does deal with the relevant market, here the question is whether this relevant markets discussed above include after sale market?

The most significant thing is that the act frowns upon dealing with the aftermarket abuse. Aftermarket is an after sale market. This after sale market is different from secondary market. It is important to make it clear that aftermarket is not always a secondary market. Secondary market includes desire of consumers while in aftermarket consumers to make it good/service functioning must go for additional purchase.

If it is an additional purchase it should fall within tying agreements mentioned under section 3 (4) (a). Tie- in- agreements are the agreements which are anti competitive in nature under the Act⁵. This includes any agreement of additional purchase of goods/services or any other condition at time of purchase. Can we consider aftermarket abuse a part of tying agreement? The answer is No. Because in tying agreement at the time of purchase the purchaser knows about the additional purchase or agreement of services he has to enter in. Opposite to it in aftermarket the purchasers are totally oblivious about future changes in terms by the sellers. Yes an aftermarket is pretty much an attachment that does not come available on the product at the time of purchase, it is tying somewhere but it is different from the tying agreements mentioned under the act. One of the characteristics of a perfectly competitive market is the availability of information for both buyers and sellers and this concealment is anti competitive. Enhancement of a product is a part of a product the buyer has purchased. It is clearly an anticompetitive practice specially when there is always dominance of seller in the aftermarket, where once an entry locks up a consumer in the aftermarket.

To make it clearer let's take an example- Hypothetically assuming when a consumer enters into a contract of purchase of Sony Bravia television, he must know that if something goes wrong with the TV in future he has to rely upon the Sony brand for the repairing spare parts. It is not an anticompetitive activity. The brand owner must have paid for its patents and copyrights so it is fully commercial. This is the situation of secondary market. But in aftermarket the scene is different. Continuing the same example if a consumer within the warranty period goes to the Sony brand service centre, for reparation and the seller denies providing such service which falls under the terms of the contract arguing that brand has closed production of such product. At the time of entering into that purchase agreement

⁵ Section 3 (4) Competition Act, 2002 - Any agreement amongst enterprises or persons at different stages or levels of the production chain in different markets, in respect of production, supply, distribution, storage, sale or price of, or trade in goods or provision of services including tie- in- agreement

consumer never know what the seller or company going to do in future is an aftermarket abuse.

In the primary market the consumer will buy the product for once, but in aftermarket he has to keep it into continuation. And seller can gain periodically easily in aftermarket. Generally marketer becomes market makers as gaining the market power. For example for speedy and more gaining Sony and Apple (makers of personal devices that play recorded music) are no more interested to gain in primary market but more interested in innovation in secondary market specially when they have intellectual protection⁶. They have great chances to make profit in secondary market. It is true that this is the secondary market where buyer without purchasing such additional product can use their product but there is the class of the people using the product for such special service, in above case suppose music downloading. For those consumers in little case the old version of product support providing certain facilities. Though it was a case of secondary market but for those consumers who had purchase the product for that specific facility it is aftermarket abuse.

The aftermarket can be defined here as “An aftermarket is a market in which a buyer to make his good/service functioning, continuously reciprocates consideration with seller in after sale market” Aftermarket is a market where at the time of purchasing a product or service in primary market buyers are oblivious of future terms by the seller or service provider. Nowadays mostly products contains standard form of contracts in which the terms and conditions are written which is almost impossible for a buyer to read at a time of purchase. For example terms written on purchase of cell phone sim card. Even in the example of bankloan agreement or an insurance policy with fixed terms and conditions, offered almost always on 'take it or leave it' base. In which a consumer once enters into any contract he is obliged by the terms of seller when they have invested such a big amount, they cannot even withdrawn it, as they do so they lose their hard earned money. So by any means they have just one option left to make their goods functioning or for service utilization is to comply with the terms of seller. It is really can be called anti competitive activity.

An aftermarket abuse can clearly be seen from blackberry announcement regarding its BBM plan. Blackberry has announced that now BBM (blackberry messenger) is free on normal data packs for those other android and iphone users, and BB (blackberry) users have to put a special data plan for BBM. This costs minimum Rs.399 per month. The intention purchasing Blackberry smart phone can only be its smart phone messenger i.e. BBM for

⁶Dickson R Peter, 'Evolutionary theories of competition and aftermarket antitrust law', The antitrust bulletin:vol.52, No.1/spring [2007]

youngsters. At the time of purchasing such highly paid phone users had other attractive options but they chose blackberry for its additional BBM service which other available smart phone had not offering. Atleast they should offer normal data plan charge to blackberry users like other android and iphone users they do. But now blackberry ltd has announced such a Poison pill⁷ is really unfair to the BB users. In this aftermarket consumers have to comply with the terms where they have invested such a bulk of rupees in purchasing such phones.

The concept of aftermarket was explained in US for the first time in the case of Eastman Kodak V/s Image Tech⁸. In the case Kodak was the seller of photocopying machines. In the market of photocopying machines Kodak was not a dominant player. As far as the services and the repair market for the photocopiers was concerned, Kodak found that some of these service dealers started developing their own spares to service the photocopiers and some of them used to give better service than Kodak itself. Kodak therefore charged its business model and asked the equipment manufacturers to supply the equipment to it only. Kodak then used to sell the spares to those buyers to Kodak photocopiers who could service them themselves or used to service the photocopiers with spare in Kodak's premises. In this manner, Kodak had control over 100% of the spaces and around 85% of servicer itself. Thus, many of the earlier Kodak dealers who used to service the Kodak photocopiers were driven out of business. These dealers filed an antitrust case against Kodak. The district court ruled in the favour of Kodak. The dealer took the case in appeal to the court of appeals. The courts of appeal held that Kodak's approach was anticompetitive, exclusionary and involved a specific intend to monopolise. That appeal against the judgement of the court of appeals Kodak went to the supreme court of USA. The Supreme Court considered the facts of the case. In the opinion of the Supreme Court there were two markets i.e. market of photocopiers where Kodak was not a significant player. The second market was described by the Supreme Court as an aftermarket and consisted of services after sales.

In DLF park place resident welfare association v. DLF home developers limited⁹ case DLF announced a group housing complex, named as "The Park Place" consisting of multi-storeyed residential building to be constructed on the land measuring 12.67 acres (approx.) in Gurgaon, Haryana. That as per the marketing and promotional brochure of DLF, there were to be 13 towers encompassing 19 floors with four apartments in each floor and the total

⁷A strategy used by corporations to discourage hostile takeovers. With a poison pill, the target company attempts to make its stock less attractive to the acquirer. <http://www.investopedia.com>, visited on 17 Feb, 2014

⁸SVCS504 U.S. 451 (1992)

⁹Case no. 18 of 2010

number of apartments to be built therein was to be 950. The construction was to be completed within the stipulated period of 30 months and the physical possession as also the completion certificate was to be handed over to the apartment allottees. The facts, however, reveal that the origin project of 19 floors with 950 apartments, which was the basis of the apartment allottees booking their respective apartment was altogether scrapped by DLF and on the same very land of 12.67 acres, a new project of 29 floors with 1560 apartments was conceived by the DLF without informing the apartment allottees of the same. The consequence thereof is not only that the areas and facilities originally earmarked for the apartment allottees were substantially compressed/reduced, but the project was also abnormally delayed wilfully and deliberately. The serious fall-out of the delay is that the hundreds of apartment allottees who had paid almost 80%- 85% of the total consideration amount have to bear huge financial losses as on the one hand, their hard earned money was blocked on the other hand, and they were to wait indefinitely for occupation of their respective apartments. In fact, it is worse in case of those who have borrowed money from banks and other lenders and have to bear heavy pre-EMI and interest burden. The plight of the apartment allottees occupying the rented premises is even beyond comprehension.

In Belaire owner's association V/s. DLF limited, HUDA & Ors¹⁰ case in the case DLF has launched a group housing complex (the belaire) in gurgaon, planned to construct 5 multi-storied buildings which would consist of only 19 floors with total of 368 apartments to be constructed within a period of 36 months. In May 2010, the informant filed an instant case under section 19(1) of the competition act, 2002 and alleged that DLF, by abusing its dominant position, imposed highly arbitrary, unfair and unreasonable conditions on the informant through its agreements. As a matter of fact, the rights of the informant in this agreement were affected by the DLF.

In Neeraj Malhotra V/s Deutsche Post Bank Home Finance¹¹ case An informant Neeraj Malhotra complains the four respondent banks namely, Deutsche post bank home, HDFC ltd. and HDFC bank ltd., LIC housing finance ltd. have in the practice imposing pre-payment penalty charges for the foreclosure of housing loans ranging from 1 – 4% either the entire principle amount of the loan or on the outstanding balance of the loan, if the borrowers are pre paying the loans for closing the loan account by raising a cheaper loan (also called refinancing the loan) from another bank. This practice prevents the borrowers from switching

¹⁰ Case no. 19 of 2010

¹¹ Case no. 5 of 2009

over from one bank to another which is offering a lower rate of interest contravening thereby the provisions of section 3(1), 3(2), 3(3) (a) and (b) and section 4(1), 4(2) (i) of the competition act, 2002.

In Shri surinderBhakoo V/s The HDFC bank Its. & Ors¹² case The informant had obtained a loan of rs. 15 lacs at 10.91% interest for the purchase of a vehicle for a period of 5 years which started on 06-03-2009. A BMW car was purchased by the informant, the informant had certain fixed deposits receipt yielding 12% interest. The interest on the deposits was reduced to 7-8% due to fall in the interest rates. The informant wanted to reduce his interest liability for the auto loan by making payment out of his fixed deposits. The informant approached the bank but the bank did not respond. On 5th November, 2009 the informant made a payment of rs. 13,11,561 being the outstanding amount against the auto loan. The cheques in respect of payment of its 13,11,561 were returned by the bank to the informant, the bank also advised the informant by e-mail that foreclosure charges as per agreement dated 24-02-2009 amounting of rs 91,602/- has to be paid. The informant stated that the nationalised banks did not levy any penalty for the foreclosure of loans. It has been stated by the informant in his petition that the levy of charges for the foreclosure of the loan was illegal, arbitrary and an unfair trade practice, it has been prayed that the loan agreement dated 24-02-2009 should be declared null and void as it was an agreement which had an appreciable adverse effect on competition under section 3 of the competition act, 2002. It was also argued that as per the payment schedule given to the informant should be the basis for the foreclosures of the loan. It was also stated that the commission may issue a stay order to restrict the bank from the recovery of any amount from his account in the panjab national bank.

In this case, he was going to take the auto loan, he was entering a competitive market where some of the players were not charging penalty for the foreclosure of loans. But due to information asymmetry, shribhakoo chose HDFC bank. At the time of taking the loan, she bhakoo signed a contract where he agreed to levy of penalty for the foreclosure of loan. Due to clause of penalty, which worked as switching cost, shribhakoo became a 'locked in' customer.

Now it is clear that aftermarket abuse really should subject to competition law but the question is that aftermarket always deals with a consumer issues. In aftermarket there is

¹²Case no. 15 of 2009

always a grievances relating to the consumers. There is a question that when we have special act dealing with consumer protection with its great going success facilitating its protection councils at national, state and district level to increase consumer awareness what is the need for protection of consumer under the competition law? And do the competition act has jurisdiction to deal with the matters relating to consumer protection? If it (competition act, 2002) has a jurisdiction to deal with the grievances relating to the consumer interest, isn't throwing burden of cases over the commission when we have already a special act governing the issues relating to consumer? It is clear that the consumer protection gives the protection to individual remedy when competition law looks at interest of consumers at large. For competition law to eliminate anti competitiveness in the relevant market it is most essential to deal with the consumer grievances.

As per consumer protection act 1986- the consumer is someone who buys goods or services for himself and someone who consumes goods or services for personal use and not for resale or any other commercial purpose.¹³ But Competition Act includes all consumers who buy goods or services for personal use or commercial.¹⁴ Even section 18 and 19 of the Act deal with the protection of consumer's interest. Section 18¹⁵ deals with the duties of commission which clearly states that it is the duty of commission to protect the interest of

¹³ According to Section 2(d) of Consumer Protection Act, 1986, “**consumer**” means any person who—

(i) buys any goods for a consideration which has been paid or promised or partly paid and partly promised, or under any system of deferred payment and includes any user of such goods other than the person who buys such goods for consideration paid or promised or partly paid or partly promised, or under any system of deferred payment when such use is made with the approval of such person, but does not include a **person who obtains such goods for resale or for any commercial purpose**; or(ii) hires or avails of any services for a consideration which has been paid or promised or partly paid and partly promised, or under any system of deferred payment and includes any beneficiary of such services other than the person who ‘hires or avails of the services for consideration paid or promised, or partly paid and partly promised, or under any system of deferred payment, when such services are availed of with the approval of the first mentioned person **but does not include a person who avails of such services for any commercial purposes**;

¹⁴ Section 2(f) Competition Act, 2002- (i)Buys any goods for a consideration which has been paid or promised or partly paid and partly promised, or under any system of deferred payment and includes any user of such goods other than the person who buys such goods for consideration paid or promised or partly paid or partly promised, or under any system of deferred payment when such use is made with the approval of such person, whether such purchase of goods is for resale or for any commercial purpose or for personal use;(ii)Hires or avails of any services for a consideration which has been paid or promised or partly paid and partly promised, or under any system of deferred payment and includes any beneficiary of such services other than the person who hires or avails of the services for consideration paid or promised, or partly paid or partly promised, or under any system of deferred payment, when such services are availed of with the approval of the first-mentioned person whether such hiring or availing of services is for any commercial purpose or for personal use.

¹⁵Duties of commission- subject to the provisions of this act, it shall be the duty of the commission to eliminate practices having adverse effect on competition, promote and sustain competition, protect the interest of consumers and ensure freedom of trade carried on by other participants, in markets in India; provided that the commission may, for the purpose of discharging its duties or performing its functions under this act, enter into any memorandum of arrangement with the prior approval of the central government, with any agency of any foreign country

consumer in market in India. And section 19¹⁶ deals with the inquiry into certain agreements and dominant position of enterprise out of sub section (1) of section 18 states that the commission can inquire into any alleged contravention on receipt of any information from any person, consumer or their association or trade association. The term 'consumer or their association' is not defined under the Act but it is clear and simple enough to understand the meaning of and it does not require strict interpretation.

The above discussion clearly says that the Act includes interest of consumers. Aftermarket contains that consumer interest and violation to it is anti competitive in nature. It would not be fair to not to judge aftermarket under competition laws, there are mainly four reasons are there for it are-

FIRST if aftermarket is governed by consumer laws, competition law has jurisdiction of even foreign transaction causing or likely to cause appreciable adverse effect on relevant market in India where consumer law has national jurisdiction. A matter causing appreciable adverse effects in relevant market to Indian consumers where it would be govern.

SECOND if aftermarket falls under doctrine of caveat emptor it would be totally unfair to judge, because in caveat emptor buyer has to beware at the time of purchase and aftermarket abuse causes after the purchase of a prime product.

THIRD other acts can provide remedy to the individuals who complain in form of compensation (is subject to stop such activity on special request or petition) but competition commission always gives remedy at larger to that regulator. To avoid bunch of litigation it is better to govern the regulator first so governing the matter with the competition view point can help in reducing the burden of cases in the competent court.

FORTH the main reason is the other acts sees the matter to an individual to whom the harm is caused which deals with the consumer's interest first and later to the market at large but the competition commission deals with the issue as a market at large even if a matter relates to an individual it inquires the matter with a view of entire market so there are very less chances left when other players in market can think of abusing its position in the relevant market. So it is very much required the addition of aftermarket under competition laws.

¹⁶Inquiry into certain agreements and dominant position of enter price- 19(1) the commission may inquire into any alleged contravention of the provisions contained in subsection (1) in subsection 3 or subsection (1) of section 4 either on its own motion or on- (a) [receipt of any information, in such manner and] accompanied by such fee as may be determined by regulations, from any person, consumer or their association or trade association; or (b) a reference made to it by the central government or a state government or a statutory authority.

In competitive market there are two essential participants are buyers and sellers. It is not that buyers compete with sellers but in a relevant market, but sellers compete with sellers. But in aftermarket there is no competition at all. There is always a dominance of seller and which can easily be abused. When a market plays that important role in competition, aftermarket cannot be apart from it. When there is competition at one place it has to be everywhere. The role of competition maintenance doesn't end with the primary market. It is wide enough to include the aftermarket

Lastly if the concept of Aftermarket slightly can be tackled under contract law, where under the term performance of contract, the seller is bound to perform the contract as per the terms and conditions mentioned in the agreement. Here a consumer can claim under contract law for not fulfilling the terms of contract against seller. Aftermarket abuse only arises when a seller does not follow the terms of contract or makes some changes in the policies of the performance of contract. So the buyer can claim for performance of contract but nowadays it became very difficult because of the standard form of a contract where there is clearly mentioning of the term by seller in a small and single line saying that any changes in the contract could be subject to seller. The one clause in the contract favours seller as they have not break any term. Such a smart playing results loses to the consumers. So that consumers can take support of competition law for their caused unjust. Competition law serves utility in maintaining and promoting competition in India. So maintaining competition in aftermarket, where competition also exists, competition law can take steps for improvisation and equalisation of competition laws.

CONCLUSION

Competition and market are complementary to each other. The arena where economic competition occurs is called market¹⁷. The aim of the competition law is to maintain competition and increase economic growth into the market. Majority of the members of the competition are economist or expertise from the field economic. A good competition always gives good result, enhances consumer welfare and greater innovation in the market and ultimately becomes useful and continent to the consumers. As a result as consumer gets good products and reasonable rates he will invest more in the market and economy runs greatly. In the aftermarket there is not issue of competition like primary market but it has to deal with

¹⁷DeyAtanu, 'On competition and markets', December 16, [2012]

the competition in internal fields that is something the theories¹⁸ under which one of the aftermarket issue falls are unexpected pricing experienced by current customer base, switching costs, potential purchases in the same market reputation, asymmetric information problem, agreements in after sale markets. And oligopolistic structure of sales market found to be significant parameters to be used in the analysis and price discrimination. When there is a lack of competition, the Act applies there, whether it is primary or secondary market that doesn't matter. The aftermarket concept is really required to be included under the act.

SUGGESTIONS

- The competition act 2002 should be amended just by adding the word aftermarket with giving its full meaning and explanation clearing the concept and importance of aftermarket under competition law within the definition of relevant market under section 2 (r) of the Act.
- The competition commission should accept the concept of aftermarket in deciding the decision where the Act clearly says that it does deal with the consumer interest so ultimately without any particular aftermarket term impliedly it says that aftermarket competition maintenance also falls under the purview of the act.
- The scholars and members of CCI should really think upon the concept of aftermarket for betterment of the act.
- By adding the concept of aftermarket if the act is becoming more consumer friendly rather than maintaining competition, at least commission can take some preventive steps where in extreme situation(which will be subject of commission that what is extreme situation)only the commission would look into the matter.

¹⁸ArdiyokShin, 'Aftermarket theories in competition law and empirical analysis of regulation on motor vehicle', Bilkent University the law school; ACTECON competition and regulation consultancy, August 6, [2010]

- If commission thinks adopting aftermarket concept would become more time consuming, it can make some thresholds limits of consumers affected, just like if the numbers of consumer crosses the threshold criteria would be subject to investigation by commission.

ભારતમાં બ્રિટિશ શાસન દરમ્યાન ભારતીય પરંપરાગત શિક્ષણ પ્રણાલીમાં પરિવર્તન આવ્યું હતું. ૧૮મી સદી સુધીમાં ભારતમાં કન્યા કેળવણી પર પણ ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. તે સમયે સૌરાષ્ટ્રના પોલિટિકલ એજન્ટ કર્નલલેંગના પ્રયત્નોથી સૌરાષ્ટ્રમાં કન્યા કેળવણીનો પાયો નંખાયો હતો. અંગ્રેજ અમલદારોના પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહનના કારણે સૌરાષ્ટ્રના પ્રગતિશીલ રાજવીઓએ તેમના રાજ્યોમાં કન્યા કેળવણી પર ભાર મૂક્યો હતો. તે સમયે કન્યા કેળવણીના વિકાસ માટે ભાવનગર રાજ્ય પણ અગ્રેસર રહ્યું હતું.

ભાવનગર ગુજરાતનું ગૌરવવંતું સંસ્કારી નગર છે. ભાવનગરની વિશેષતા તેની સંસ્કારિતામાં રહેલી છે. ઇ.સ.૧૭૨૩માં ગોહિલ ભાવસિંહજી પહેલાએ રાજધાની શિહોરથી ફેરવી ભાવનગરમાં સ્થાપી હતી. ભાવનગર રાજ્યના રાજવીઓ પરાક્રમી અને દીર્ઘદ્રષ્ટા હોવાથી ભાવનગર રાજ્યની સમૃદ્ધિ ચરમસીમાએ પહોંચી હતી. ખાસ કરીને શૈક્ષણિક વિકાસમાં ભાવનગર રાજ્યના પ્રગતિશીલ વિચારો ધરાવતા રાજવીઓ અને દીવાનોનો મહત્વ પ્રદાન રહેવા પામ્યું છે.

૧૯મી સદીના ભાવનગર રાજ્યમાં ઉત્તરાર્ધમાં કન્યા કેળવણીની શરૂઆત થઈ હતી. "શિક્ષિત પ્રજા એ રાજ્યના વિકાસનો મુખ્ય આધાર હોય છે". તેવું માનનારા ભાવનગર રાજ્યના રાજવીઓ અને દીવાનોએ કન્યા કેળવણી માટે સઘન પ્રયાસો કર્યા હતા. ભાવનગર રાજ્યના દીવાન ગંગા ઓઝા ઉર્ફે ગૌરીશંકર ઓઝાના પ્રયાસોથી ભાવનગરમાં ઇ.સ.૧૮૫૯માં કન્યાશાળાની સ્થાપન થઈ હતી. ગૌરીશંકર ઓઝાએ મહારાજાની સંમતિ લઈ તેમના ઘર પાસે કેટલાક ઓરડા ભાડે રાખી કન્યાશાળા શરૂ કરી હતી. જેમાં એક સ્ત્રી શિક્ષિકાની નિમણુંક પણ કરી હતી. સ્ત્રીઓને પડદામાં રાખવાના પરંપરાગત રિવાજને તોડી ગૌરીશંકર ઓઝાએ સૌપ્રથમ પોતાની બે પુત્રીઓ તથા પોતાના સગા સંબંધીઓની દસ નાગર દીકરીઓના નામ કન્યાશાળામાં નોંધાવ્યા હતા. તે સમયે ભાવનગર રાજ્યના રાજવી જશવંતસિંહજીએ તેમની કુંવરીને હાથીની અંબાડી પર બેસાડી શાળાએ લાવી કન્યાશાળામાં ભણવા બેસાડી કન્યા કેળવણીનું પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું. રાજકન્યાને શાળામાં ભણવા બેસાડતા ભાવનગર રાજ્યના પ્રજાજનોમાં પણ કન્યા કેળવણી પ્રત્યે જાગૃતિ આવી હતી. રૂઢીચાટી સમાજમાં આવેલું આ પરિવર્તન ક્રાંતિકારી ગણાવી શકાય.

ઇ.સ.૧૮૬૫ સુધીમાં ભાવનગર રાજ્યમાં ચાર કન્યાશાળા શરૂ કરવામાં આવી હતી. તેમજ ગરીબ મુસ્લિમ કન્યાઓના લાભાર્થે એક મુસ્લિમ કન્યાશાળા પણ ભાવનગરમાં શરૂ કરવામાં આવી હતી. કન્યા કેળવણીને ઉત્તેજન આપવામાં મહારાજા તખ્તસિંહજીનું યોગદાન પણ ઘણું મહત્વનું રહ્યું હતું.

તેમના ગોંડલના રાજકુંવરી માજીરાજબા સાથે થયા હતા. પરંતુ કુંવર ભાવસિંહજીના જન્મ પછી તે જ વર્ષે માજીરાજબાનું અવસાન થયું. આથી મહારાજા તખ્તસિંહજીએ રાણી માજીરાજબાની સ્મૃતિમાં ઇ.સ.૧૮૬૮માં કન્યા શાળાની સ્થાપના કરાવી હતી. તે કન્યા શાળાનું નામ "માજીરાજબા કન્યા શાળા" રાખવામાં આવ્યું હતું. આ કન્યાશાળાની શરૂઆતમાંજ ૨૨ કન્યાઓ શાળામાં દાખલ થઈ હતી. આ કન્યાશાળામાં કન્યાઓની અંગ્રેજી શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા પણ કરવામાં આવી હતી. કન્યાઓને અંગ્રેજીનું શિક્ષણ આપવા માટે શાળામાં મિસ બુક, મિસ એઇંગ બુક અને મિસિસ મોન્ટસ સ્ત્રી શિક્ષિકાઓની નિમણુક પણ કરી હતી. કન્યાશાળાઓમાં પુસ્તકો રાજ્યાના કેળવણી ખાતામાંથી માન્ય થતાં હતાં.

સૌરાષ્ટ્રના અન્ય રાષ્ટ્રો કરતા ભાવનગર રાજ્યમાં કન્યા કેળવણી ક્ષેત્રે અવિરત પ્રયાસો થતા રહ્યા હતા. સૌરાષ્ટ્રની કુલ ૪૩ કન્યાશાળાઓમાંથી ચોથા ભાગની અર્થાત ૧૦ કન્યાશાળા ભાવનગર રાજ્યમાં કાર્યરત હતી. ઇ.સ.૧૯૦૧-૧૯૦૨માં ભાવનગર રાજ્યના એડમિનિસ્ટ્રેશન રિપોર્ટ અનુસાર ૧૭.૧% કન્યાઓ અભ્યાસ કરતી હતી.

ભાવનગર રાજ્યના રાજવી ભાવસિંહજી અને તેમના પત્ની નંદકુંવરબાએ કન્યા કેળવણી માટે વિશેષ રસ લીધો હતો. રાજપુત સમાજના રૂઢી રિવાજો, અંધશ્રદ્ધાઓ જેવા દુષણોને દૂર કરવા અને રાજપુત કન્યાઓને કેળવણી પ્રત્યે જાગૃત કરવાના ઉદાર હેતુથી મહારાણી નંદકુંવરબાએ રાજપુત કન્યાઓ માટે "શ્રી નંદકુંવરબા રાજપુત કુમારિકા જનાના બોર્ડિંગ વિદ્યાલય" શરૂ કરાવી હતી. તેમજ ભાવનગર રાજ્યની મધ્યમાં "શ્રી નંદકુંવરબા રાજપુત વિદ્યાલય" ની સ્થાપના કરાવી હતી. મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજીએ પણ તેમના શાસનકાળ દરમિયાન કન્યા કેળવણી માટે નોંધપાત્ર પગલા લીધા હતા. પરિણામે તેમના શાસનકાળ દરમિયાન ભાવનગર રાજ્યમાં ૩૭ પ્રાથમિક કન્યા શાળાઓ કાર્યરત હતી. કન્યા કેળવણી માટે સંસ્થાઓનો તમામ નિભાવ ખર્ચ રાજ્ય તરફથી આપવામાં આવતો હતો.

ભાવનગર રાજ્યમાં કન્યાશાળાઓમાં કન્યાઓના જીવનોપયોગી શિક્ષણ પર વધારે ભાર મુકવામાં આવતો હતો. મહારાજા તખ્તસિંહજીએ અંગત રસ દાખવી કન્યાઓને કેવી કેળવણી આપવી તે નક્કી કર્યું હતું. શાળામાં કન્યાઓને પાઠ્યપુસ્તકોના જ્ઞાન સાથે વિવિધ કળાઓ જેમકે, ભરત, ગુંથણ, સંગીત અને શારિરીક શિક્ષણ ઉપરાંત ગૃહજીવન ચલાવવા માટે ઉપયોગી જ્ઞાન આપવામાં આવતું હતું. નંદકુંવરબાએ કન્યાઓને સંગીત શિક્ષણ આપવા માટે "સંગીત બાળપોથી" પુસ્તક પણ તૈયાર કરાવ્યું હતું. ભાવનગર રાજ્યમાં કન્યાશાળાઓમાં કન્યાઓને ઉમદા શિક્ષણ સાથે સંસ્કાર આપવાનો ઉમદા હેતુ પ્રશંસનિય કહી શકાય. ભાવનગર સંસ્કાર નગરી છે તે આ બાબત પરથી પ્રતિપાદીત થાય છે.

સંદર્ભગ્રંથો:-

૧. ડૉ.પી.જી.કોરાટ (સંપાદક), ભાવનગર રાજ્યનો ઇતિહાસ, ભાવનગર, જુલાઈ-૧૯૯૪
૨. ઠક્કર પ્રવિણા, ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણીનો ઇતિહાસ, અમદાવાદ, ૧૯૭૯
૩. એસ.પી. જાની, સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ(૧૮૦૭-૧૯૪૮), અમદાવાદ, બીજી આવૃત્તિ, જુલાઈ-૨૦૦૭

સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાની સપ્તરંગી ભૂમિનો પરિચય

મનીષકુમાર એચ. ભજગોતર.

M.A., M.Phil.

ઇતિહાસ અને ભૂગોળ એક સિક્કાની બે બાજુઓ છે. ભૂગોળ અને ઇતિહાસનો એટલો ગાઢ સંબંધ છે કે ભૂગોળ "ઇતિહાસની આંખ" કહેવાય છે. કોઇપણ પ્રદેશની ભૌગોલિક લાક્ષણિકતા તે પ્રદેશના ઇતિહાસ ઘડતરમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. ગુજરાતના પ્રાચીન પ્રદેશ એવા સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં સ્થિત સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાની સપ્તરંગી ભૂમિમાં શૌર્ય, સૌંદર્ય અને સંસ્કૃતિનો સુભગ સમન્વય જોવા મળે છે.

સૌરાષ્ટ્રના પ્રવેશદ્વાર તરીકે ઓળખાતો સુરેન્દ્રનગર જિલ્લો સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશના દક્ષિણ પૂર્વમાં સ્થિત છે. સુરેન્દ્રનગર જિલ્લો ૨૨.૮ ઉત્તર અક્ષાંશથી ૨૩.૨૧ ઉત્તર અક્ષાંશ અને ૭૦.૫૭ પૂર્વ રેખાંશથી ૭૨.૧૧ પૂર્વ રેખાંશ વચ્ચે આવેલો છે. સુરેન્દ્રનગર જિલ્લો ૧૦,૪૮૯ ચો.કિ.મી. ક્ષેત્રફળ ધરાવે છે. આ જિલ્લાની ઉત્તર-દક્ષિણ લંબાઇ આશરે ૧૧૫.૪ કિ.મી. અને પૂર્વ-પશ્ચિમ પહોળાઇ ૧૨૭.૫ કિ.મી. ધરાવે છે. સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાની સરહદ ગુજરાતનાં ૬ જિલ્લાઓ સાથે સંકળાયેલ છે. સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાની ઉત્તરે કચ્છનું રણ પાટણ અને મહેસાણા જિલ્લો, પૂર્વમાં અમદાવાદ જિલ્લો, પશ્ચિમમાં રાજકોટ જિલ્લો અને દક્ષિણમાં ભાવનગર જિલ્લાની સરહદ સાથે જોડાયેલો છે. સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાનો પૂર્વભાગ "ઝાલાવાડ", પશ્ચિમ ભાગમાં "પાંચાળ", દક્ષિણ-પશ્ચિમ દિશાનો ડુંગરાળ પ્રદેશ "ઠાંગો", લીંબડી તાલુકાનો દક્ષિણ ભાગ "ભાલ પ્રદેશ", અમદાવાદ-સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાનો સરહદી વિસ્તાર "નળકાંઠો", સુરેન્દ્રનગર શહેરનો વિસ્તાર "વઢવાણ કાંપ" તરીકે ઓળખાય છે.

૧. ઝાલાવાડ

કાઠિયાવાડની ધીંગી ધરાનું દ્વાર ઝાલાવાડ અડીખમ છે.

આવી જુઓ, ઝાલાવાડીઓ ખમીરવંતા બહુ કેમ છે.

પ્રસ્તુત પંક્તિમાં કવિએ સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશદ્વાર ઝાલાવાડ પ્રદેશ અને આ પ્રદેશની પ્રજાના શૌર્યનો મહિમા દર્શાવ્યો છે.

ગુજરાતમાં કર્ણદેવ સોલંકીના શાસન દરમ્યાન સિંધના નગરપારકના કરેતિગઢના કેસરદેવ મકવાણા વંશજ હરપાલદેવ મકવાણાએ વિકટ પરિસ્થિતિમાં ગુજરાતમાં આશ્રય લીધો હતો. તેની સેવાથી પ્રસન્ન થઈ કર્ણદેવ તેને કેટલાંક ગામ ભેટમાં આપ્યા હતા. હરપાલ મકવાણાએ પાટડી(જિ.સુરેન્દ્રનગર) ને રાજધાની રાખી સ્વતંત્ર રાજ્યની સ્થાપના કરી. તેનો વંશ સૌરાષ્ટ્રમાં 'ઝાલાવંશ' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો. ઇ.સ.૧૦૯૦ થી ૧૯૪૮ સુધીમાં હરપાલ મકવાણાના વંશજોએ પાટડી, લીંબડી, હળવદ, ધાંગધા, વઢવાણ, ઝિંઝુવાડા, લખતર, ચૂડા, સાયલામાં શાસન કર્યું હતું. આ પ્રદેશ તેમના વંશાનુગત નામભિમાન 'ઝાલાવાડ' તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો. આઝાદી પછી દેશી રાજ્યોનું વિલિનીકરણ થતાં ઝાલા રાજ્યો તથા મૂળી, બજાણા, જૈનાબાદ, ચોટીલા, ઝિંઝુવાડા, રાયસાંકળી, ભોયકા, દસાડા, વિઠ્ઠલગઢ, વણોદનું એકીકરણ કરી 'ઝાલાવાડ જિલ્લા' ની રચના કરવામાં આવી. ઇ.સ.૧૯૫૯માં 'ઝાલાવાડ જિલ્લો' નામ બદલીને 'સુરેન્દ્રનગર જિલ્લો' રાખવામાં આવ્યું હતું. આજે પણ સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાનો પૂર્વભાગ 'ઝાલાવાડ' તરીકે ઓળખાય છે.

૨. પાંચાળ

ખડ, પાણીને ખાખરા, પાણીનો નહીં પાર,
વણ દિવે વાળુ કરે, દેવ કો પાંચાલ.

ખાખરા વન અને લીલાછમ ઘાસથી ઢંકાયેલ સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાને પાંચાળ પ્રદેશ પૌરાણિક સમયથી ગૌરવવંત રહ્યો છે. સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના મૂળી, ચોટીલા, હળવદ અને સાયલા તાલુકાનો કેટલાક વિસ્તારનો સમાવેશ પાંચાળ પ્રદેશમાં થાય છે.

પાંચાળ પ્રદેશમાં આવેલ ત્રિનેત્રેશ્વર મહાદેવ મંદિર ઘણું પ્રખ્યાત છે. અહીં ભાદરવા સુદ ૩,૪,૫ નો ભરાતો લોકમેળો આંતર રાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવે છે. આ સ્થળ સાથે એવી લોકવાયકા પ્રચલિત છે કે અહીં ચુપદ રાજાની રાજધાની હતી. ત્રિનેત્રેશ્વર મંદિરે અર્જુને મત્સ્ય વેધ કરી, દ્રૌપદી સાથે પાણિગ્રહણ કર્યું હતું.

ત્રિનેત્રેશ્વર મંદિર ઉપરાંત આ પાંચાળ પ્રદેશમાં આવેલ મુનિબાવા મંદિર, જુના સુરજદેવળ મંદિર, સેજકપુર નવલખો મંદિર, ભીમોરાની ગુફા જેવા ઐતિહાસિક સ્થળો આ પ્રદેશની પ્રાચીનતા પુરવાર કરે છે. આ ઉપરાંત અનેક ધાર્મિક સ્થળો જેવા કે, અવલિયા ઠાકર, ગેબીનાથનું ભોયરું, ઝરીયા મહાદેવ, વાસુકીદાદા મંદિર પણ પ્રખ્યાત છે. પાંચાળ પ્રદેશની પ્રજા ઉત્સવપ્રિય છે. તેમની લોકસંસ્કૃતિ પણ ઘણી પ્રખ્યાત છે.

૩. રણકાંઠો

સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાનો ઉત્તરભાગ કચ્છના રણને અડકીને આવેલો છે. જેમાં હળવદ, ધાંગધ્રા અને પાટડી તાલુકાની સરહદ કચ્છના નાના રણ સાથે જોડાયેલી છે. સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાનો આ વિસ્તાર ‘રણકાંઠા’ તરીકે ઓળખાય છે. આ વિસ્તારની જમીન ક્ષારયુક્ત હોવાથી આ વિસ્તારો ‘ખારોપાટ’ તરીકે પણ ઓળખાય છે.

સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના રણકાંઠા વિસ્તાર મીઠા ઉત્પાદન માટે ખાસ વિશેષતા ધરાવે છે. આ વિસ્તારમાં મીઠું દરિયાના પાણીથી નહીં પરંતુ જમીનમાં પાતાળ, ફૂવામાંથી પાણી ખેંચી, તેમાંથી મીઠું પકવવામાં આવે છે. વળી, આ વિસ્તારમાં ઐતિહાસિક, ધાર્મિક અને પ્રાકૃતિક સ્થળો જોવાલાયક છે. ઐતિહાસિક નગર ઝિંજુવાડના સોલંકીકાલીન દરવાજા, ઝિંજુવાડના રણમાં આવેલ ઝિલકેશ્વર અને ઝિણાનંદ કુંડ, મરુભુમિના મોતી સમાન વચ્છરાજ બેટ, રાજરાજેશ્વરી મંદિર, ટીકરના જૈનમંદિરો, ધાંગધ્રાનો ધુમઠનું શિવાલય અને દ્રૌપદી કુંડ તેમજ ઘુડખર અભ્યરણ્ય પ્રવાસીઓના આકર્ષણનું કેન્દ્ર છે.

૪. ઠાંગાનો ડુંગરાળ પ્રદેશ

સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના દક્ષિણ-પશ્ચિમ દિશાએ આવેલ સાયલા અને ચોટીલા તાલુકામાં નાના-નાના ડુંગરોની હારમાળા આવેલી છે. જે ‘ઠાંગા’ કે ‘માંડવ’ ના ડુંગર તરીકે ઓળખાય છે. સ્થાનિક લોકો આ વિસ્તારને ‘ઠાંગો’ કહે છે. ચોટીલામાં ૩૬૫.૭૬ મીટર ઉંચો શંકુ આકારનો ડુંગર આવેલો છે. જે જિલ્લાનો

સૌથી ઉંચો ડુંગર છે. આ ડુંગરની તળેટીમાં 'ચામુંડામાતા' નું મંદિર આવેલું છે. જે ધાર્મિક યાત્રાધામ તરીકે વિકાસ પામ્યું છે. સુરેન્દ્રનગર જિલ્લા વહીવટીતંત્ર દ્વારા આ સ્થળને પ્રવાસ સ્થળ તરીકે વિકસાવવામાં પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે.

૫. નળકાંઠો

સુરેન્દ્રનગર જિલ્લો અને અમદાવાદ જિલ્લાને જોડતું નળસરોવર કુદરતી સરોવર છે. જે વિવિધ પક્ષીઓના વિહારધામ તરીકે ઓળખાય છે. અહીં શિયાળામાં (નવેમ્બરથી ફેબ્રુઆરી) દરમિયાન દેશ-દેશાવરથી હજારોની સંખ્યામાં વિવિધ પક્ષીઓ આવે છે. સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના નળસરોવર પાસેના વિસ્તાર નીચાણવાળો હોવાથી બારેમાસ પાણીથી ઘેરાયેલો રહે છે, તેથી આ વિસ્તાર નળકાંઠા તરીકે ઓળખાય છે.

૬. ભાલ પ્રદેશ

સુરેન્દ્રનગરના લીંબડી તાલુકાનો દક્ષિણ ભાગ ભાલ પ્રદેશ તરીકે ઓળખાય છે. આ વિસ્તાર જમીનમાં ચોમાસા દરમિયાન વરસાદના પાણીથી ભેજ સંગ્રહ થાય છે. આ વિસ્તારની જમીન કાદવવાળી હોવાથી ઘઉં અને ચણાનું ઉત્પાદન વધારે થાય છે. આ પ્રદેશમાં થતાં ઘઉં 'ભાલીયા ઘઉં' તરીકે ઓળખાય છે.

૭. વઢવાણ કાંપ

આઝાદી પૂર્વે હાલ સુરેન્દ્રનગર શહેર વિસ્તારમાં ઇસ્ટર્ન કાઠિયાવાડ એજન્સીનું મુખ્ય મથક બ્રિટિશ સરકાર દ્વારા સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું હતું. જે વઢવાણ સિવિલ સ્ટેશન કે 'વઢવાણ કેમ્પ' તરીકે જાણીતું બન્યું હતું. આજે પણ સ્થાનિક લોકો આ વિસ્તાર 'કાંપ' તરીકે ઓળખાવે છે.

સુરેન્દ્રનગર જિલ્લો પાણીની અછતવાળો વિસ્તાર રહ્યો છે. છતાં અહીંના ભૌગોલિક લક્ષણો આ જિલ્લાની પ્રજામાં સાહસિકતા વિકસાવી છે. વળી, સૌરાષ્ટ્રનું પ્રવેશદ્વાર હોવાથી આ પ્રદેશના સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં ઘણું મહત્વ રહ્યું છે. વળી, અનેક રાજા-મહારાજાઓના ઇતિહાસને આ જિલ્લો પોતાની કૂંખમાં સંતાડીને બેઠો છે. જે આ જિલ્લાની ભૌગોલિક લાક્ષણિકતાને આભારી છે.

સંદર્ભગ્રંથો:-

૧. પટેલ ઇશ્વરભાઈ જે. નકશામાં ગુજરાત, અમદાવાદ, ૧૯૯૧
૨. જાની એસ.વી. સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ (૧૮૦૭-૧૯૪૮), અમદાવાદ, બીજી આવૃત્તિ, જુલાઈ-૨૦૦૭
૩. ઝાલાવંશવારિઘી
૪. પ્રવાસન ભૂમિ ઝાલાવાડ, જિલ્લા સેવા સદન, સુરેન્દ્રનગર, ૨૦૦૬
૫. પથિક, અંક-૭-૮, એપ્રિલ-મે ૧૯૬૯
૬. Patel G.D. Surendranagar District Gazatteer, Ahmedabad 1997

પર્યાવરણીય નિમ્નીકરણનું દુષ્પરિણામ : જળસંકટ

-જયેશકુમાર જે. વાલાણી.

એમ.એ., બી.એડ., NET (ભૂગોળ)

પ્રસ્તુત શોધપત્રમાં પર્યાવરણીય નિમ્નીકરણને કારણે ઉદભવેલી મીઠા પાણીની સમસ્યા ઉપર ચર્ચા કરવામાં આવી છે. સફળતાના શિખરો પર બેસતો માનવ આજે વર્ષો પહેલાં પાણી અને જીવ વિનાના થઈ ગયેલા ગ્રહ મંગળને “ટેરાફર્મિંગ યોજના” દ્વારા કાયાકલ્પ કરી પૃથ્વી જેવો ગ્રહ બનાવવાના ઉપાયો વિચારવા લાગ્યો છે. પરંતુ વિકાસની આ આંધળી હોડમાં તેના દ્વારા પર્યાવરણની જાળવણી પ્રત્યે થઈ રહેલી ઉપેક્ષા ક્યાંક જીવસૃષ્ટિ વાળા આ પૃથ્વી ગ્રહને મંગળ જેવો નિર્જીવ ગ્રહ ન બનાવી દે તે વિચારવું રહ્યું!

હેતુ:

૧. તંત્રનું ધ્યાન સમસ્યા બાબત આકર્ષિત કરવું.
૨. પર્યાવરણીય અવનયન બાબત લોક જાગૃત્તિ લાવવી.
૩. જળસંકટ બાબત લોક જાગૃત્તિ લાવવી.

વર્તમાન સમયમાં સમગ્ર વિશ્વ વૈશ્વિક તાપમાન વૃદ્ધિ, હરિતગૃહ પ્રભાવ, ઓઝોનના સ્તરમાં ઘટાડો, એસિડ વર્ષા, વન વિનાશ અને પ્રદુષણ જેવી વૈશ્વિક પર્યાવરણીય સમસ્યાઓનો સામનો કરી રહ્યું છે. આ બધી જ સમસ્યાઓ પર્યાવરણની ગુણવત્તામાં ઘટાડો થવાથી ઉદભવી છે. પર્યાવરણની ગુણવત્તામાં ઘટાડો થવાની આ ક્રિયાને પર્યાવરણીય અવનયન કે પર્યાવરણીય નિમ્નીકરણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પર્યાવરણીય નિમ્નીકરણ અને બેફામ વધતી વસ્તી તેમજ બીજા અન્ય કારણોને લીધે ભારત તેમજ સમગ્ર વિશ્વમાં મીઠા પાણી(Fresh Water) ની અછત અત્યારે જે છે તે ભવિષ્યમાં મહાજળસંકટ તરીકે ઉભરી આવવાના હાલ એંધાણ દેખાય છે.

પૃથ્વી પર રહેલી સજીવ સૃષ્ટિ માટે જળની જરૂરીયાત અનિવાર્ય છે. વાસ્તવમાં જીવનની શરૂઆત પહેલા જળમાં જ થઈ હતી અને આજે પણ જળ જીવનનો મૂળ આધાર છે. જળ પૃથ્વી ઉપર પુષ્કળ પ્રમાણમાં છે. પૃથ્વીના કુલ ક્ષેત્રફળના ૭૧ ટકા ભાગ ઉપર પાણી અને ૨૯ ટકા ભાગ ઉપર ભૂ-ભાગ આવેલ છે. આમ પૃથ્વી ઉપર જળ ભાગો ભૂ-ભાગોની સરખામણીમાં બે ગણાંથી પણ વધું છે. ઉપરાંત સૌરમંડળના બીજા કોઈપણ ગ્રહ પર આટલું પાણી નથી. એટલા માટે પૃથ્વીને જળગ્રહ (Water Planet) અથવા નીલગ્રહ (Blue Planet) તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. પાણી ઘન, પ્રવાહી અને વાયુ સ્વરૂપમાં જોવા મળે છે. હિમાલયનાં ઉંચા વિસ્તારોમાં તે બરફ અને હિમ નદી સ્વરૂપે, નદીઓ અને સરોવરોમાં પ્રવાહી સ્વરૂપે અને વાતાવરણમાં તે વાયુ સ્વરૂપે રહેલું છે. પાણી પૃથ્વી ઉપર ૭૧ ટકા વિસ્તાર ઉપર રહેલું હોવા છતાં પાણીની અછત સર્જાય છે તે હકીકત છે. કારણ કે, મોટા ભાગનું પાણી મહાસાગરોમાં ક્ષારવાળું છે. મીઠું પાણી (Fresh Water) દેશની નાની- મોટી નદીઓ, સરોવરો, બહુહેતુક સિંચાઈપરિયોજનાઓ અને ભૂમિગત જળ સ્વરૂપે રહેલું છે. આ મીઠા પાણીના અનેક ઉપયોગો રહેલા છે.

તેમજ તેની અછત સર્જતા અનેક પ્રશ્નો પણ સર્જાય છે. યોગ્ય રીતે જળવ્યવસ્થાપન, જળસંરક્ષણ અને જળસંગ્રહ કરીને દેશને મહા જળસંકટની સમસ્યાથી બચાવી શકાય તેમ છે.

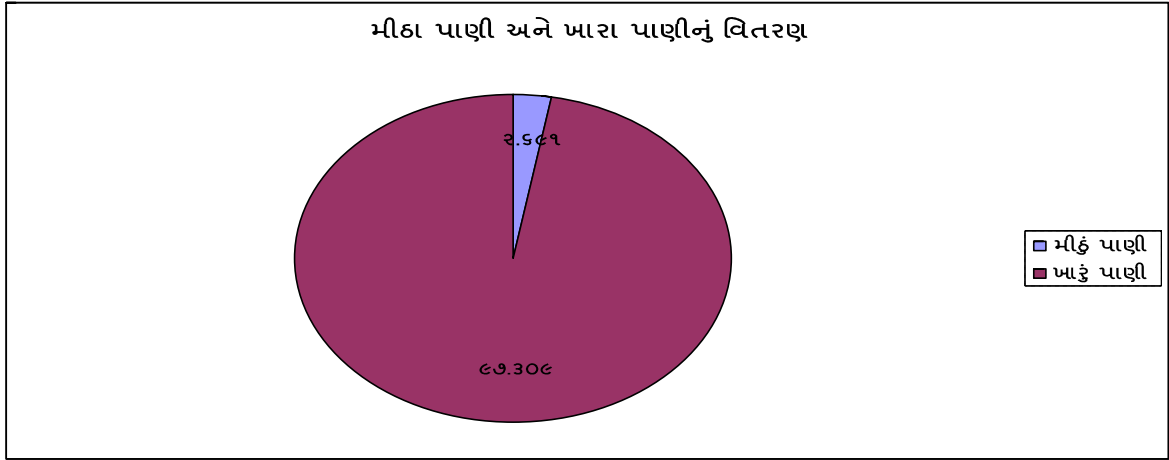
જળ સંકટનો અર્થ :

પૃથ્વી ઉપર મીઠા પાણીના સ્ત્રોતો મર્યાદિત પ્રમાણમાં છે. માનવી તેનો અમર્યાદિત અને અયોગ્ય પદ્ધતિએ બેફામ વપરાશ કરે છે. જળસંરક્ષણ, જળસંચયન અને જળવ્યવસ્થાપનના અભાવે મીઠા પાણીના સ્ત્રોતોમાં ઘટાડો થતો જાય છે. જેથી મીઠા પાણીની અછત સર્જાય છે. જેને જળસંકટ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

જળ વિતરણ :

પૃથ્વી ઉપર ભૂ-ભાગો કરતાં જળભાગો વધુ જોવા મળે છે. પૃથ્વી ઉપર લગભગ પોણા ભાગ પર જલાવરણ આવેલું હોવા છતાં પણ પાણીની તંગી કેમ સર્જાય છે, કેમ દેશના અનેક વિસ્તારો ખાસ કરીને દેશનો ઉત્તર પશ્ચિમ ભાગ દર વર્ષે વિકટ જળઅછતની સમસ્યાનો સામનો કરે છે. એ માટે મીઠા પાણી અને ખારાપાણીના પૃથ્વી ઉપરનાં વિતરણને સમજીએ.

ક્રમ	જળક્ષેત્ર	ભાગ (ટકામાં)
૧	મહાસાગરો	૯૭.૩૦
૨	બરફ અને હિમનદી રૂપે	૦૨.૦૦
૩	ભૂમિગત જળ	૦૦.૬૮
૪	મીઠા પાણીના સરોવરો	૦૦.૦૦૯
૫	સ્થળીય સમુદ્રો અને ખારાપાણીની સરોવરો	૦૦.૦૦૯
૬	વાતાવરણ	૦૦.૦૦૧૯
૭	નદીઓ	૦૦.૦૦૧
	કુલ	૧૦૦.૦૦

ઉપર દર્શાવેલ કોષ્ટક અને આકૃતિ ઉપરથી આપણને એ વાતનો ખ્યાલ આવે છે કે, પૃથ્વી ઉપર પાણી પુષ્કળ પ્રમાણમાં રહેલું હોવા છતાં મીઠું પાણી માત્ર ૦.૭ ટકા ભાગમાં અને ખારું પાણી ૯૯.૩ ટકા ભાગમાં છે. મીઠા પાણીના સ્ત્રોતો ઓછા છે જે વર્તુળ પરથી ખ્યાલ આવે છે. પૃથ્વી ઉપર જે મીઠું પાણી ૦.૭ ટકા જેટલું છે તેમાંથી પણ ૨ ટકા જેટલું પાણી તો બરફ રૂપે રહેલું છે. પૃથ્વી પર પીવાલાયક મીઠું પાણી તો માત્ર ૦.૭ ટકા જેટલું જ છે.

પૃથ્વી ઉપર પાણીના વિતરણને જોયા બાદ હવે આપણે પાણીના વિવિધ ક્ષેત્રે થતાં ઉપયોગો જોઈએ.

પાણીના ઉપયોગો :

પાણીના ઉપયોગો વિવિધ ક્ષેત્રોમાં નીચે મુજબ છે.

(૧) કૃષિ :

જળનો ભારતમાં સૌથી વધુ ઉપયોગ કૃષિ માટે થાય છે. લગભગ ૮૪ ટકા વપરાશ યોગ્ય જળનો ઉપયોગ સિંચાઈ હેતુ થાય છે. પ્રાચીન સમયથી જ ભારતમાં સિંચાઈ હેતુ જળનો ઉપયોગ કરવામાં આવી રહ્યો છે. ઈ.સ. ૧૮૩૭ માં દેશમાં પ્રથમ સિંચાઈ યોજના “પૂર્વી યમુના સિંચાઈ પરિયોજના” શરૂ કરવામાં આવી હતી. હાલ દેશમાં અનેક સિંચાઈ પરિયોજનાઓ, તળાવો, સરોવરો અને કુવા દ્વારા જળનો પુષ્કળ ઉપયોગ સિંચાઈ માટે કરવામાં આવી રહ્યો છે.

(૨) ગૃહ વપરાશ :

એક ભારતીય નાગરિક દરરોજ ગૃહ વપરાશ માટે પુષ્કળ પ્રમાણમાં જળ વાપરે છે. પ્રત્યેક નાગરિક પ્રતિ દિવસ ૨૧૩ લીટર જળનો ઉપયોગ કરે છે.

(૩) ઉદ્યોગો :

ઉદ્યોગોમાં પાણીનો અનેક રીતે ઉપયોગ થાય છે. તેમાં મશીનોને ઠંડા પાડવા, વરાળ નિર્માણ કે અમુક ચોક્કસ પ્રક્રિયા માટે પાણીની જરૂરીયાત રહે છે. ઔદ્યોગિક એકમોના સ્થાનની પસંદગી

કરતી વખતે જળની ગુણવત્તા અને પ્રમાણને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. જે ઉદ્યોગો માટે જળનું મહત્વ કેટલું છે તે સૂચવે છે. દરેક ઉદ્યોગો માટે જળની જરૂરીયાત ભિન્ન-ભિન્ન હોય છે. લોખંડ-પોલાદ ઉદ્યોગોમાં ૧ ટન પોલાદનાં ઉત્પાદન માટે ૨ લાખ લીટર જળની જરૂરીયાત રહે છે. તો ઇલેક્ટ્રીક ઉદ્યોગોમાં જળની જરૂરીયાત નહીંવત રહે છે.

(૪) જળ વિદ્યુત :

જળ વિદ્યુત મેળવવા માટે પુષ્કળ પ્રમાણમાં ઉંચાઈએ વેગથી વહેતું પાણી જોઈએ. ભારતમાં કુલ વિદ્યુત ઉત્પાદનનાં ૨૨ ટકા વિદ્યુતનું ઉત્પાદન જળ વિદ્યુત દ્વારા કરવામાં આવે છે.

(૫) વાણિજ્યિક ઉપયોગ :

જળ એ કુદરત દ્વારા નિઃશુલ્ક મળેલી ભેટ છે. તેનો વાણિજ્યિક ઉપયોગ કરવો એ નૈતિક ગુનો છે. ગાંધીજીના આ શબ્દો આજે નિરર્થક લાગે છે. પરંતુ આજે જળનો ઠેર-ઠેર વેપાર થઈ રહ્યો છે. ભારતની પશ્ચિમે આવેલા સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં ૧,૭૮,૦૫૯ ની વસ્તીવાળું અમરેલી શહેર બાજુના તાલુકાઓ પાસેથી પાણી જળઅછતને લીધે ખરીદવા માટે સંપૂર્ણ રીતે મજબૂર છે. અહીં જળબજાર એ સામાન્ય બાબત છે.

આ ઉપરાંત પણ જળના અનેક ઉપયોગો રહેલા છે. જેમાં નિર્માણ ઉદ્યોગો, જળપરિવહન અને જળ મનોરંજન જેવા ક્ષેત્રોમાં જળની જરૂરીયાત છે.

જળતંગી થવાના કારણો :

(૧) વૈશ્વિક તાપમાન વૃદ્ધિ (Global Warming) :

છેલ્લા ૧૦૦ વર્ષ દરમિયાન પૃથ્વીની સપાટી ઉપર અનુભવાતા સરેરાશ તાપમાનમાં અનેકગણો વધારો થયો છે. છેલ્લા ૫૦ વર્ષમાં જ પૃથ્વીના તાપમાનમાં ૦.૬° સે. જેટલો વધારો થયો છે. આ વધારો સામાન્ય લાગે પરંતુ તેનાથી આબોહવામાં અસામાન્ય પરિવર્તનો થાય છે.

(૨) હિમ ક્ષેત્રોમાં ઘટાડો :

વિશ્વના તાપમાનમાં વધારો થવાથી હિમક્ષેત્રોમાંનો હિમ પીગળવા લાગ્યો છે. આ હિમ પીગળવાથી ઉનાળામાં મીઠું પાણી ઉપલબ્ધ થાય છે. પરંતુ હિમ ક્ષેત્રોમાં ઝડપથી હિમ પીગળવાથી હિમનું પ્રમાણ ઘટ્યું છે. જેથી ઉનાળામાં ઉત્તર ભારતની નદીઓમાં પાણીનું પ્રમાણ ઘટ્યું છે. જો તાપમાનમાં આ દરે વધારો થશે તો ઉત્તર ભારતની નદીઓ એક સમયે ઉનાળામાં પાણી વિના સુકાય જશે.

(૩) હરિત ગૃહ પ્રભાવ (Green House Effect) :

ઉદ્યોગો, વાહનો તથા અન્ય માધ્યમો દ્વારા વાતાવરણમાં કાર્બન ડાયોક્સાઈડ, કાર્બન મોનોક્સાઈડ, નાઈટ્રસ ઓક્સાઈડ, ક્લોરોફ્લોરો કાર્બન (CFC), હેલો કાર્બન અને મિથેન વાયુનું પ્રમાણ વધ્યું છે. તેને હરિત ગૃહ વાયુઓ (Green House Gases) કહે છે. આના લીધે તાપમાનમાં વૃદ્ધિ થાય છે.

(૪) ઓઝોનના સ્તરમાં ઘટાડો (Depletion Of Ozone layer) :

ઓઝોન વાયુ સૂર્યના અત્યંત ગરમ પારજાંબલી (Ultra Violet) કિરણોનું શોષણ કરે છે. પારજાંબલી કિરણો સીધા ભૂતળ ઉપર પહોંચી જાય તો અનેક રોગો ફેલાય અને તાપમાનમાં વધારો થઈ શકે છે. સંયુક્ત રાજ્ય અમેરિકા (USA) ના સંગઠનો NASA, NOAA અને FAA એ ઉપગ્રહો અને ભૂતળ પરથી પ્રાપ્ત માહિતીનું અધ્યયન કર્યું હતું. તેમણે અધ્યયન ઉપરથી એ જાણકારી મેળવી કે સમતાપ મંડળમાં થઈ રહેલા ઓઝોન હ્રાસ માટે ક્લોરોફ્લોરો કાર્બન જવાબદાર છે. જેમાં પ્લાસ્ટિક, ફોમ, એ.સી. અને સોંદર્ય પ્રસાધનોના ઉપયોગથી વધારો થાય છે.

(૫) જળ પ્રદુષણ (Water Pollutions) :

જે પ્રક્રિયાથી પાણીની ગુણવત્તામાં ઘટાડો થાય તેને જળ પ્રદુષણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જળપ્રદુષણ માટે અનેક પ્રાકૃતિક અને માનવીય પરિબળો જવાબદાર હોય છે.

(૬) જળ સંચયનો અભાવ :

વરસાદનું મોટા ભાગનું પાણી વહીને નદીઓ મારફત સમુદ્રમાં ચાલ્યું જાય છે. આપણા દેશમાં નદીઓના કેવળ ૮.૫ ટકા જળનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. અને બાકીનું ૯૧.૫ ટકા વપરાશ યોગ્ય જળ સમુદ્રોના ખારા પાણીમાં ભળી જાય છે. જેથી વરસાદની મોસમ પુરી થતાં જ જળ અછતની સમસ્યા ઊભી થાય છે. નવાઈ ની વાત તો એ છે કે સૌથી વધુ વરસાદ મેળવતા રાજ્ય મેઘાલયની પણ આ જ હાલત વર્ષાઋતુ પુરી થતાં થાય છે.

(૭) વર્ષા વિતરણમાં ભિન્નતા :

દેશમાં દરેક જગ્યાએ સરખો વરસાદ પડતો નથી. મેઘાલયની ખાસી પર્વતમાળા માં આવેલું ‘મોસીનરમ’ ૧૦૮૦ સે.મી. જેટલો વાર્ષિક વરસાદ મેળવે છે. તો રાજસ્થાનના ‘જેસલમેર’માં વાર્ષિક ૯ સે.મી. જેટલો વરસાદ પડે છે. વર્ષા વિતરણની આ ભિન્નતા જળ અછત માટે સીધી જ જવાબદાર છે.

જળ તંગીના દુષ્પરિણામો

જળ તંગીના દુષ્પરિણામો નીચે મુજબ જણાવી શકાય.

૧. જળ તંગીને લીધે કૃષિમાં ઉત્પાદન ઘટશે.
૨. કૃષિમાં પડતી આવતાં ખેતીમાં રોકાયેલા લોકો બેકાર બનશે.
૩. ખોરાકની સમસ્યા સર્જશે.
૪. ઉદ્યોગોમાં ઉત્પાદન ઘટશે.
૫. દેશમાં પીવાના પાણીની ઘણી જ અછત છે. લગભગ ૯૦ ટકા ગામોમાં પીવા માટે સ્વચ્છ પાણી ઉપલબ્ધ નથી આ પીવાના પાણીની સમસ્યા વધુ ઘેરી બનશે.
૬. નિર્માણ કામોને અસર થશે.
૭. લોખંડ અને પોલાદ ઉદ્યોગમાં જળ અછતને લીધે ઉત્પાદન ખર્ચ વધશે.
૮. જળ વિદ્યુતનું ઉત્પાદન ઘટશે.
૯. નદીઓ અને બંધોમાં પાણી ઘટતાં અનેક જળચર જીવોનો નાશ થશે.
૧૦. જળ પરિવહનને અસર થશે.

જળ તંગીની ગંભીર સમસ્યાથી ઉગરવાના ઉપાયો :-

૧. તાપમાનમાં જે વધારો થાય છે તે માટે જવાબદાર હરિત ગૃહ વાયુઓ છે. જેનો ઉદ્ભવ ઉદ્યોગો, વાહનો, વાતાનુકૂલિતો, સૌંદર્ય પ્રસાધનો અને તાપ વિદ્યુત મથકો દ્વારા થાય છે. જેના ઉપર કડક નિયંત્રણ મુકવું જોઈએ.
૨. ઉદ્યોગોમાં વપરાતા પાણીમાંથી રીસાઈકલીંગ કરી શુદ્ધ પાણી મેળવવાની સાદી અને ઓછી ખર્ચાળ પદ્ધતિ વિકસાવવી જોઈએ.
૩. સમુદ્રના ખારા પાણીમાંથી શુદ્ધિકરણ પ્લાન્ટ દ્વારા શુદ્ધ પાણી મેળવવાની સાદી અને ઓછી ખર્ચાળ પદ્ધતિ વિકસાવવી જોઈએ. હરિ ઓમ આશ્રમ, નડિયાદ દ્વારા આ અંગે આર્થિક સહાયની યોજના જાહેર થયેલી છે.
૪. વર્ષાઋતુ પહેલાં નદીઓનાં સ્રાવક્ષેત્રો ઊંડા બનાવવા જોઈએ. જેથી વરસાદી પાણીનો સંગ્રહ થઈ શકે. કૃષિ યુનિવર્સિટી દાંતીવાડાના વાઈસ ચાન્સેલર ઈશ્વરભાઈ પટેલે સૂચવેલી આ સરળ પદ્ધતિ પણ અમલમાં મૂકવા જેવી છે.
૫. સિંચાઈની પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરીને જળ બગાડને અટકાવી શકાય. જે માટે કુવારા સિંચાઈ પદ્ધતિ, ટપક સિંચાઈ પદ્ધતિ વિકસાવવી જોઈએ જેથી પાણીના ટીપે ટીપાનો ઉપયોગ થઈ શકે. નાબાઈ સંસ્થા આ બાબતે પ્રયત્ન કરી રહી છે.
૬. ભૂમિગત જળને જળપ્રદુષણથી બચાવવા માટે ઔદ્યોગિક એકમોના પાણી નદીમાં ન છોડવા જોઈએ. તે માટે વડોદરા શહેરે કરેલી એફલ્યુ એન્ટ ચેનલ જેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.
૭. વધુ ઊંડા શારકામ ન કરવા જોઈએ. વધુ ઊંડા શાર(બોર) કરવાથી નીચેના તળાવ ખાડું પાણી ઉપરના તળાવ મીઠા પાણીમાં ભળે છે જેથી મીઠું પાણી દૂષિત બને છે. હાલ સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં શારને લીધે આ નવી સમસ્યા ઉદભવી છે.
૮. મકાનની છત ઉપર વરસાદી પાણીનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ. અને છત ઉપરનાં વરસાદના પાણીને પાઈપલાઈન દ્વારા ભૂમિગત ટાંકામાં સંગ્રહવવું જોઈએ.
૯. જળ અછતની વિષમ પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં રાખી ભારત સરકાર દ્વારા પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલી રાષ્ટ્રીય જળ ગ્રિડ યોજના (National Water Grid Programe) નો ઝડપથી અમલ કરવો જોઈએ. આ યોજનામાં ઉત્તરના પાણીને દક્ષિણમાં સ્થળાંતર કરવા ગંગા-કાવેરી સંધિ (ગ્રાન્ડ ફ્રિડર કેનાલ), ઉત્તરમાં પૂર્વ પશ્ચિમ માટે જળ સ્થળાંતર કરવા બ્રહ્મપુત્રા-ગંગા સંધિ (ગાર્લેન્ડ નહેર અને હિમાલય નહેર), નર્મદાથી દેશના રણ તરફ પાણી પહોંચાડવા નર્મદાથી નહેર તંત્ર, અજમેર (રાજસ્થાન) માટે ચંબલ નદીથી નહેર વગેરે કાર્યો.
૧૦. તળાવો, સરોવરો, બહુહેતુક સિંચાઈપરિયોજનાઓનો વિકાસ કરવો જોઈએ. અને તેમના તળિયેથી કાંપ દુર કરવો જોઈએ. જેથી જળ સંગ્રહક્ષમતા વધે.
૧૧. જળ સંભર કાર્યક્રમો શરૂ કરવા જોઈએ. ઉદા. તરીકે રાલેગણ સિદ્ધિ (મધ્યપ્રદેશ) જળ સંભર કાર્યક્રમ.

૧૨. પૂરના સમયે પૂર વાળા વિસ્તારોમાંથી પાણીને અન્યત્ર લઈ જવું જોઈએ. તેમજ ત્યાં તે પાણીનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ. નર્મદા નદીમાં પૂર સમયે પૂરના પાણીને સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ તરફ લઈ જઈ ત્યાં તળાવો, બંધો વગેરે ભરી પૂરના નકામા વહી જતાં પાણીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.
૧૩. ભૂમિગત જળસ્તર ઉંચે લાવવા વૃક્ષારોપણ, ખેતતલાવડીઓ, હેન્ડપંપના માધ્યમથી પુર્નભરણ, પરાકોલેશન જેવી પદ્ધતિઓનો આશરો લેવો જોઈએ.
૧૪. જળ સંકટની સમસ્યા બાબત વિશ્વ પૃથ્વી દિવસ, વોટર ડે જેવા દિવસો ઉજવી લોક જાગૃત્તિ લાવવી જોઈએ.

ભારતમાં જળસંશાધનોની ઉપલબ્ધતા મોસમી ચોમાસા ઉપર રહેલી છે. મોસમી ચોમાસું અનિયમિત અને અનિશ્ચિત છે. તેમ જ તેમાં વર્ષાવિતરણ અસમાન છે. ઉપરાંત દેશની ૧૨૧ કરોડની વસ્તી જળનો અનેક ક્ષેત્રોમાં અમર્યાદિત વપરાશ કરે છે. લોકો અને તંત્રમાં પર્યાવરણની જાળવણી પ્રત્યે પૂરતી કાળજી લેવામાં આવતી નથી. અહીં જળસંરક્ષણ, જળસંચયન અને જળવ્યવસ્થાપનનો અભાવ જોવા મળે છે. પરિણામે જળની અછત મહાજળસંકટ તરીકે ઉભરી આવે છે. અનેક ક્ષેત્રોમાં આ જળ અછતની આ સમસ્યા દૂષ્પરિણામો પહોંચાડે છે. જો આપણે યોગ્ય રીતે જળવપરાશ, જળવ્યવસ્થાપન, જળસંરક્ષણ અને જળસંચયન કરીએ તો જળસંકટની આ ગંભીર સમસ્યાથી દેશને કાયમ માટે બચાવી શકાય તેમ છે.

સંદર્ભસૂચિ :---

૧. પ્રો.વાય.પી.પાઠક, અને ડૉ.મહેશ ત્રિવેદી, માનવ અને પર્યાવરણ (ભૌગોલિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં), યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ.
૨. પ્રો. કાનજી એન. જસાણી અને પ્રો.મહેન્દ્રકુમાર આર., ભૌતિક ભૂગોળ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ.

આદિવાસી સમુદાયની સગાઈ વ્યવસ્થામાં ઉપયોગમાં લેવાતા કેટલાક વિશિષ્ટ**શબ્દપ્રયોગો****પ્રા. સંજયકુમાર વી. પટેલ**

23

પ્રાધ્યાપક, વનરાજ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, ધરમપુર

જુદા જુદા માનવ સમાજોમાં સગાઈ સંબંધોના સંદર્ભમાં જુદા જુદા સંબંધી ઓએ એકબીજા સાથે કેવો વ્યવહાર રાખવો તે અંગેની જે તે સમાજની સંસ્કૃતિએ નક્કી કરેલી ધોરણાત્મક વર્તન ઢબ હોય છે. કે જે વ્યક્તિના વ્યવહારોનું નિયંત્રણ કરે છે. આમ, સગપણ સંબંધ હેઠળ અનેક પ્રકારની વર્તન વ્યવહારની રીતોનો સમાવેશ થાય છે. કોઈ વ્યક્તિ સાથે વિશેષ સંબંધ હોય તો તેની સાથે વિશેષ વ્યવહાર કરવો પડે છે. સ્ત્રી-પુરુષ પતિ-પત્ની હોય તો તેમની વચ્ચેના વ્યવહારોની તરાહ વિશિષ્ટ હોય છે. ટૂંકમાં સગાઈ સંબંધમાં સમાવિષ્ટ થતી વ્યક્તિઓ વચ્ચેના વ્યવહાર માટેની નિશ્ચિત પદ્ધતિને સગપણ સંબંધની રીતો કહે છે. જુદા જુદા માનવ સમાજોમાં સગાઈ સંબંધોના સંદર્ભમાં જુદા જુદા સંબંધી ઓએ એકબીજા સાથે કેવો વ્યવહાર રાખવો તે અંગેની જે તે સમાજની સંસ્કૃતિએ નક્કી કરેલી ધોરણાત્મક વર્તન ઢબ હોય છે. કે જે વ્યક્તિના વ્યવહારોનું નિયંત્રણ કરે છે. આમ, સગપણ સંબંધ હેઠળ અનેક પ્રકારની વર્તન વ્યવહારની રીતોનો સમાવેશ થાય છે. કોઈ વ્યક્તિ સાથે વિશેષ સંબંધ હોય તો તેની સાથે વિશેષ વ્યવહાર કરવો પડે છે. સ્ત્રી-પુરુષ પતિ-પત્ની હોય તો તેમની વચ્ચેના વ્યવહારોની તરાહ વિશિષ્ટ હોય છે. ટૂંકમાં સગાઈ સંબંધમાં સમાવિષ્ટ થતી વ્યક્તિઓ વચ્ચેના વ્યવહાર માટેની નિશ્ચિત પદ્ધતિને સગપણ સંબંધની રીતો કહે છે. સગપણ સંબંધ સાથે સંકળાયેલ ઉપર દર્શાવ્યા મુજબના ખ્યાલોની સાથે સાથે અન્ય કેટલાક શબ્દો જેવા કે મધ્યસ્થ સંબોધનપ્રથા, માતૃલેય, સહપ્રસવિતા વિગેરે પણ સંકળાયેલ છે. જેની સ્પષ્ટતા હવે કરીશું.

સંબોધનપ્રથા:-

મધ્યસ્થ સંબોધન વ્યવસ્થાનો ખ્યાલ સૌ પ્રથમ ટાઈલરે રજૂ કર્યો છે. ટાઈલરના મતે ગ્રીક શબ્દ ટેકનોનીમી પરથી મધ્યસ્થ સંબોધન શબ્દ આવ્યો છે. જેમાં વ્યક્તિને સંબોધવા માટે કોઈ નામનો મધ્યસ્થી તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ સંદર્ભમાં ટાઈલરે દક્ષિણઆફ્રિકાના બેયુના, આસામના ખાસી અને પશ્ચિમ કેનેડાના ક્રો એમ ત્રણ જાતિના ત્રીસ લોકોનો આંકડાશાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી અભ્યાસ કર્યો હતો. જેમાં તેમને માતા પિતા એકબીજાને સંતાનના નામથી સંબોધતા જોવા મળ્યા હતાં. લોઈ લખે છે કે ટાઈલર ઉપરાંત ફ્રેઝરે પણ ઓસ્ટ્રેલીયા, ન્યુગુએના, મલેશિયા, દક્ષિણ સાઈબીરીયા, ચાઈના, આફ્રિકા, ઉત્તર બ્રિટિશ કોલમ્બીયા વિગેરે દેશોમાં વસતા આદિવાસીઓની માહિતી એકત્ર કરી આદિમ સમાજમાં પ્રચલીત મધ્યસ્થ સંબોધન પ્રથાનો અભ્યાસ કર્યો છે. એજ રીતે અમેરિકા અને મલેનેશિયામાં જુદા જુદા ભાગો અને ફીઝીમાં પણ મધ્યસ્થ સંબોધન પ્રથા અસ્તીત્વ ધરાવે છે. આમ મધ્યસ્થ સંબોધન પ્રથા પૃથ્વી પર અનેક સમાજોમાં અસ્તીત્વ ધરાવે છે. દા.ત. અમેરીકામાં એક હોપ્પી સ્ત્રી સાસુને પૌત્રનું નામ દઈ તેના દાદી તરીકે સંબોધે છે. એ જ રીતે ક્યારેક કોઈ દંપતીને સંતાન ન હોય ત્યારે કોઈ નજીકના ભત્રીજાનું નામ લઈ તેના કાકી કહી સંબોધે છે. લોઈ લખે છે કે ટાઈલર મધ્યસ્થ સંબોધનપ્રથાના ઉદ્ભવ માટે માતૃસ્થાનીય કુટુંબ વ્યવસ્થાને જવાબદાર ગણે છે. માતૃસત્તાક કુટુંબમાં પતિ કુટુંબનો સભ્ય ન ગણાતો હોવાથી તેનું સ્થાન કે દરજ્જો સામાન્ય હોય છે. તેની ગણના પ્રાથમિક નહીં પણ ગૌણ સંબંધી તરીકે થાય છે. અને તેથી જ તેને "અમુક બાળકના પિતા" એવું દ્વિતીય કક્ષાના સંબંધી તરીકેનું સંબોધન કરવામાં આવે છે. પરંતુ લોઈ લખે છે કે ટાઈલરનું અર્થઘટન પુરતી સમજૂતી આપતું નથી. તેઓ લખે છે કે જૂની અને હોપ્પીન આદિમજાતિમાં માતૃસત્તાક કુટુંબ વ્યવસ્થા છે. જ્યાં જમાઈનો પરિહાર થતો હોવાથી મધ્યસ્થ સંબોધનપ્રથા ઉદભવી હશે તેમ કહી શકાય નહીં. કારણ કે હોપ્પી અને જુની જાતિઓમાં આવા કોઈ પ્રતિબંધોનું અસ્તિત્વ નથી. અને પિતા પછીના બીજા સંબંધી ઓને પણ આ જાતિઓમાં બાળકના નામથી સંબોધવામાં આવે છે. આજ સંદર્ભમાં **મજુમદાર અને મદન** લખે છે કે ટાઈલર મધ્યસ્થ સંબોધનપ્રથાને સ્ત્રીના ઉચ્ચ દરજ્જાના અવશેષ તરીકે ગણે છે. જેમાં તે જમાઈન ક્યારેય ઘરના સભ્ય તરીકે સ્વીકારતી નથી. અને તેની સાથે ગૌણ સંબંધો રાખી તેને સંબોધવા બાળકના નામનો ઉપયોગ કરે છે. લોઈ લખે છે કે અમુરની ગોલ્ડ જાતિમાં સ્ત્રી તેના પતિને તેના બાળકોમાંથી પ્રથમ જન્મેલ બાળકના નામ દ્વારા સંબોધે છે. લોઈ કહે છે કે ભાઈ તેની બહેનને નામથી

સંબોધી શકે છે. પરંતુ પત્ની પાસે આવો વ્યવહાર કરવાનો વિશેષ અધિકાર ન હોવાથી પત્ની માટે પતિને સંબોધવા બાળકના નામનો ઉપયોગ કર્યા સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ રહેતો નથી. લોઈ કહે છે કે ગોલ્ડ જાતિમાં સ્ત્રીનો દરજ્જો નીચો ગણાય છે. તેથી તેમના મતે સ્ત્રીનો નીચો દરજ્જો મધ્યસ્થ સંબોધનપ્રથાના ઉદભવ માટે જવાબદાર છે.

માતૃલેય:-

માતૃસત્તાક સમાજોમાં મામા પ્રધાન વ્યવહાર જોવા મળે છે. જેમાં પિતા કરતા મામાનું મહત્વ વધુ હોય છે. પિતા પુત્ર કે પુત્રી કરતા મામા ભાણેજ કે ભાણી સંબંધ વધુ નીકટનો હોય છે. અને તેથી આવા સમાજમાં મામાની મિલકતનો વારસદાર ભાણેજ ગણાય છે. આર.એચ. લોઈ (૧૯૨૧:૭૮) લખે છે કે રૂડીનના મતે વિસ્કોનસીનની વિનેબાગો જાતિમાં ભાણીયો મામાના નોકર તરીકે કામ કરે છે. કે જે મામાનો અનુગામી બને છે. ઓમાહા જાતિમાં મામા પિતાની હયાતીમાં પણ ભાણેજ પર સંપૂર્ણ નિયંત્રણ ધરાવે છે. એ જ રીતે હોપ્પી જાતિમાં ઉત્સવમાં બજાવવાની ફરજો અને પરંપરાગત ભુમિકા ભજવણી માટે મામા ભાણેજને સુચનો કરે છે. તેવી જ રીતે દક્ષિણ આફ્રિકાની માકોડ જાતિમાં મામા ભાણીના લગ્નની સંમતિ આપે છે. અને બદલામાં કન્યાશૂલ્કમેળવે છે. ગુએનાની એંગ્લોઈવ જાતિમાં મામા ભાણેજ પર પિતા કરતાં વધુ સત્તા ભોગવે છે. મામાના મહત્વને લીધે જ દક્ષિણ આફ્રિકાની ટોગા આદિમ જાતિમાં મામા "પુરુષ માતા" તરીકે ઓળખાય છે. આ સંદર્ભમાં રેડકિલ્ફ બ્રાઉન (૧૯૫૨:૮૮) લખે છે કે માતૃસત્તાક કુટુંબમાં સંઘર્ષ થવાની શક્યતા રહે છે. કારણ કે સ્વાભાવિક રીતે જ કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાના પુત્ર કે પુત્રીને પોતાના અનુગામી બનાવવા માંગે છે. પરંતુ માતૃસત્તાક સમાજમાં ભાણેજ મામાની સંપત્તિ પર માલિકી અધિકાર અથવા નાશ કરવાનો અધિકાર ધરાવતો હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ સંઘર્ષ ઉદભવે છે. બ્રાઉન મામા-ભાણેજના સંબંધોનું વિશ્લેષણ કરી તેને સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેઓ લખે છે કે ભાણેજ મામાનો અનાદર કરે છે. અને મામા તેના અનાદરને સ્વીકારે છે. અહીંમામા કરતા ભાણેજ વધુ ચડિયાતો બને છે. આ અસમાનતા છે. દા.ત. ટોગા જાતિમાં ભાણેજ મામાનો ઉપરી ગણાય છે. તે મામા સાથેના સંબંધમાં કોઈ પણ પ્રકારની સ્વતંત્રતા ભોગવી શકે છે. જો કે તેમની દ્રષ્ટિએ માતૃસત્તાક સમાજોમાં મામાના સ્થાનનું મહત્વ સમજવા માટે હજુ વધુ ક્ષેત્રીય અભ્યાસો થાય તે જરૂરી છે.

સહપ્રસવિતા:-

ભારતમાં ખાસી, ટોડા અને ભારતની બહારની પણ ઘણી પ્રાથમિક આદિમજાતિઓમાં સહપ્રસવિતાનો રિવાજ હોવાનું નૃવંશશાસ્ત્રીઓએ નોંધ્યું છે. આ પ્રથા પ્રમાણે સ્ત્રીની પ્રસૂતી સમયે સ્ત્રીનો પતિ પણ પ્રસુતા જેવું જ વર્તન કરે છે. તે પ્રસુતાની જેમજ પ્રસૂતીનું દુઃખ અનુભવે છે, રડે છે, ચીસો પાડે છે. આ ઉપરાંત પ્રસુતાની જેમ જ દિવસો પસાર કરે છે. તેના જેવું જ ભોજન લે છે. થોડાક દિવસ પ્રસુતાની જેમ અલગ ઓરડામાં રહે છે. બાળકના જન્મ પછી પ્રસુતાની જેમ જ આરામ કરે છે. અને નિષેધો પાળે છે. આ સંદર્ભમાં જ તેઓ લખે છે કે ખાસી જાતિમાં આવા સમયે પતિ નદી ઓળંગી શકતો નથી, કપડા ધોઈ શકતો નથી. આ જાતિના લોકો એમ માને છે કે આમ કરવાથી બાળકનો જન્મ સારી રીતે થાય છે. સહપ્રસવિતાની પ્રથામાં સામેલ પતિના વ્યવહારને સમજવાનો ઘણા વિદ્વાનોએ પ્રયત્ન કર્યો છે. આ સંદર્ભમાં મજુમદાર અને મદન (૧૯૬૩:૧૦૭) લખે છે કે વિદ્વાનોની દ્રષ્ટિએ આ પ્રથા માતૃસત્તાક અને પિતૃસત્તાક સમાજોના સંક્રાંતિકાળના અવશેષો છે. મજુમદાર અને મદન કહે છે કે પિતૃસત્તાક સમાજો પિતૃસ્થાનીય હોવાથી બાળકના પિતા અંગે કોઈ શંકા રહેતી નથી. પરંતુ જ્યારે પિતૃસત્તાક સમાજ બદલાયો ત્યારે સંક્રાંતિકાળમાં એવી પરિસ્થિતિ ઉદભવી કે જેમાં સમાજ માતૃ-પિતૃસત્તાક બન્યો. આ સ્થિતિમાં માતૃસત્તાક રહેઠાણ અસ્તિત્વમાં આવ્યા હશે. પરંતુ વારસાની પદ્ધતિ પિતૃવંશી રહી હશે. તેથી ઘણા પ્રશ્નો ઉદભવ્યા હશે. જેનું નિવારણ કરવા પિતા નક્કી કરવાની પદ્ધતિઓ ઉદભવી હશે. તેના પુરાવા તરીકે આ વિદ્વાનો ખાસા જાતિમાં તીરકામઠા ધ્વારા થતી પુરષુતપિમી વિધિનું ઉદાહરણ આપે છે. કે જે ધ્વારા ખાસા જાતિમાં પિતૃત્વ નક્કી કરવામાં આવે છે. પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે સહપ્રસવિતાનો રિવાજ પિતૃવંશી ગોત્રમાં પણ જોવા મળે છે. અને આ પિતૃવંશી ગોત્રએ વારસાની પિતૃવંશી પદ્ધતિ છોડીને બીજી કોઈ પદ્ધતિ અપનાવી હોય તેવા કોઈ પુરાવા પણ મળતા નથી. મજુમદાર અને મદન આ સંદર્ભમાં લખે છે કે મેલીનોવસ્કીની દ્રષ્ટિએ

આ પ્રકારના વ્યવહાર ધ્વારા પતિ પત્ની અને બાળકો પ્રત્યે સહાનુભુતિ, પ્રેમભાવના અને તાદાત્મ્ય વ્યક્ત કરે છે. અને તેમ કરીને પતિ પત્નીના દુઃખને હળવું કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. રેલગન કહે છે કે આ પ્રકારના વ્યવહારનો કોઈ બૌદ્ધિક આધાર નથી છતાં આ પ્રથાએ લગ્નને સંસ્થા તરીકેનું સ્વરૂપ અર્પવામાં મદદ કરી છે. વધુમાં મજૂમદાર અને મદન નોંધે છે કે કેટલાક વિદ્વાનો મનોવિશ્લેષણાત્મક સમજૂતિ આપતા જણાવે છે કે આ પ્રકારના વ્યવહાર ધ્વારા પતિ પોતે પત્નીની મુશ્કેલીઓ સમજે છે તેવું દર્શાવી પત્ની પ્રત્યે લાગણી વ્યક્ત કરે છે. આજ વિદ્વાનો અન્ય વિદ્વાનોના મતોને નોંધી જણાવે છે કે સ્ત્રીનું શરીર બાળકને જન્મ આપવાની પ્રક્રિયા દરમિયાન કેટલીક રાસાયણિક પ્રક્રિયામાંથી પસાર થતું હોય છે. તેને અલગ ઓરડામાં લઈ જવામાં આવે છે જ્યાં હવા ઉજાસ પણ પુરતો ન હોય આવા સમયે એક વ્યક્તિ પોતાની જેમજ અન્ય ઓરડામાં શ્વાસ લઈ રહ્યો છે તે બાબતની જાણ પત્નીને થતા તેને સંધ્યારો મળે છે. અને તેથી આ પ્રથા ઉદ્ભવી હશે. આમ આ મતને આધારે કહી શકાય કે સહપ્રસવિતાની પ્રથા માત્ર અંધવિશ્વાસ કે વહેમના પાયા પર ઉદ્ભવી નથી. છતાં આ પ્રથા છે તે વાસ્તવિકતા છે.

“ગુજરાતમાં વિપક્ષોની ભૂમિકા”

પ્રા. મિતલ એમ. વાઘેલા.

શ્રી વાણી વિનાયક આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,

ભચાઉ - ૬૪૭.

ભારતમાં આજે વિરોધપક્ષના ઘડતરનો પ્રશ્ન સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચનારો છે. તો ગુજરાતમાં વિરોધ પક્ષોની સ્થિતિ રાષ્ટ્રીય સ્તરથી જુદી નથી. ગુજરાતમાં ૧૯૬૯ સુધી કોંગ્રેસનું અકબંધ અને એક ચક્રી વર્ચસ્વ રહ્યું. અલબત્ત ૧૯૫૨ અને ૧૯૫૭ની ચૂંટણીઓમાં તેની સામે પડકાર ઉભો થતાં ૧૯૫૭માં તેની સામે મહાગુજરાત જનતા પરિષદ અસરકારક વિરોધ પક્ષ તરીકે ઉપસી આવ્યો. પરંતુ લોકોની સ્થાનિક લાગણીનો લાભ મળવા છતાં કોઈ નિશ્ચિત વૈકલ્પિક નીતિના અભાવે તે વધુ લાંબો સમય ટકી શક્યો નહિ. ત્યારબાદ એક સક્ષમ વિરોધ પક્ષ તરીકે નવોદિત સ્વતંત્ર પક્ષ આકાર પામ્યો. ૧૯૫૯ માં સ્થપાયેલ સ્વતંત્ર પક્ષ કોંગ્રેસ વિરોધી બળોને સંગઠીત સ્વરૂપે એકત્રિત થવાની તક પૂરી પાડી. આ પક્ષને ખેડૂત વર્ગનો, મુક્ત સાહસમાં માનતા ઉદ્યોગપતિઓ, વેપારીઓનો, રાજવીઓ અને નિવૃત્ત સનદી અધિકારીઓનો સબળ ટેકો મળી રહ્યો. સમય જતાં આ પક્ષ જનતા પક્ષ રચાતાં તેમાં વિલીન થઈ ગયો. જો કે ગુજરાતમાં સ્વતંત્ર પક્ષના ઉદયના કારણે એકપક્ષ પ્રભાવ પ્રથામાં પરિવર્તન આવ્યું. અને દ્વિપક્ષ પદ્ધતિ તરફ પ્રયાણ કર્યું. કિસાન મજદૂર પક્ષ અને સમાજવાદી પક્ષના ઉદ્દેશો મહદંશે સમાન હોવાથી બંને પક્ષોએ જોડાણ કરતાં “પ્રજા સમાજવાદી પક્ષ” અસ્તિત્વમાં આવ્યો.

૧૯૬૨ની ચૂંટણીમાં સમાજવાદી પક્ષે ૫૩ ઉમેદવારો ઊભા રાખ્યા અને આ ચૂંટણીમાં પ્રથમ વખત તેની સંખ્યા અને મતોની ટકાવારીમાં વધારો થયો. પરંતુ વધુ વિસ્તારોમાં પોતાનો પ્રભાવ વધારી શક્યો નહિ. ત્યારબાદ યોજાયેલી ચૂંટણીઓમાં આ પક્ષ જનતા મોરચા અને જનતા પક્ષમાં ભળી ગયો. ગુજરાતમાં અત્યારે આ પક્ષનું અસ્તિત્વ નામશેષ બની ગયું છે.

માર્ક્સ-લેનિનના સિદ્ધાંતો પર આધારિત રશિયાના સામ્યવાદી પક્ષમાંથી પ્રેરણા લઈ ભારતમાં ૧૯૨૪માં સામ્યવાદી ચળવળોનો પાયો નંખાયો. તેણે બંધારણીય માર્ગે સત્તા પ્રાપ્ત કરવાની વિચારસરણી અપનાવી. પરંતુ ગુજરાતમાં સામ્યવાદી પક્ષનો પગપેસારો નહિવત છે બાદમાં ૧૮ જાન્યુ. ૧૯૭૭ના રોજ ઈંદિરાગાંધીએ કટોકટી હળવી કરી. લોકસભાની ચૂંટણી યોજવાની જાહેરાત કરી. અને ગુજરાતમાં જનતા મોરચાની રચના અને તેને ચૂંટણીમાં મળેલ સફળતામાંથી પ્રેરણા લઈ વિરોધપક્ષોએ જનતાપક્ષની સ્થાપના કરવાનો નિર્ણય કર્યો. તે સમયના ચાર મુખ્ય વિરોધ પક્ષો સંસ્થા કોંગ્રેસ, ભારતીય જનસંઘ, સમાજવાદી પક્ષ અને ભારતીય લોકદળનું વિલીનીકરણ થયું. કોંગ્રેસનો વિકલ્પ પૂરો પાડવાના શુભાશયથી જનતાપક્ષની રચના થતાં ભારતીય રાજકીય પક્ષપ્રથામાં દ્વિપક્ષ પ્રથાના મંડાણ થયા. તેમજ ગુજરાતમાં જનતા મોરચા સરકારની કામગીરી પણ લોકપ્રિય હતી. ૧ મે ૧૯૭૭ ના રોજ જનતા મોરચાના ઘટકો જનતા પક્ષમાં જોડાઈ ગયા. ગુજરાતમાં ૧૯૭૪-૭૫ના નવનિર્માણ આંદોલન દરમિયાન તેણે ભજવેલ નોંધપાત્ર ભૂમિકાને લઈ વિરોધ પક્ષોમાં તેની ગણના થવા લાગી. ૧૯૭૭ની લોકસભાની ચૂંટણી સમયે જનતાપક્ષની રચના થતાં જનસંઘ તેમાં વિલીન થઈ ગયો. પરંતુ ૧૯૭૯માં જનતાપક્ષમાં ભંગાણ પડતા તેણે “ભારતીય જનતા પક્ષ”ના નામાધિકરણથી નવો પક્ષ રચ્યો. અને ૧૯૮૦ની લોકસભા/વિધાનસભા ચૂંટણીમાં અલગ પક્ષ તરીકે ઝંપલાવ્યું.

તે સમયે કેન્દ્ર સરકારે દ્વિભાષી મુંબઈ રાજ્યની રચના કરતાં ગુજરાતની પ્રજાનું અલગ રાજ્યનું સ્વપ્ન તૂટી જતાં તેના વિરોધના પગલે મહાગુજરાત ચળવળની શરૂઆત થઈ. તે સમયે નાગરિક પરિષદનું અધિવેશન મળ્યું. અને આજ અધિવેશનમાં મહાગુજરાત જનતા પરિષદ નામક નવા પક્ષની રચના થઈ. પરંતુ જનતા પરિષદ અલગ ગુજરાતના મુદ્દા ઉપર રચાયેલ હોવાથી ૧ મે ૧૯૬૦ના રોજ કેન્દ્ર સરકારે અલગ ગુજરાતની સ્થાપના અંગે કેન્દ્ર

સરકારે જાહેરાત કરતાં તેની તાકાત નબળી પડી. સમય જતાં અપક્ષનો પ્રભાવ ઘટવા લાગ્યો. અને ૧૯૬૮માં કોંગ્રેસના ભાગલા પડતાં આ પક્ષના પ્રમુખ ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક કોંગ્રેસ પક્ષમાં જોડાઈ ગયા. અને આ રીતે મહાગુજરાત જનતા પરિષદનું સંપૂર્ણ વિસર્જન થઈ ગયું. ત્યારબાદ ભૂતપૂર્વ મુખ્યમંત્રી ચીમનભાઈ પટેલ દ્વારા સ્થપાયેલ પ્રાદેશિક પક્ષ કિસાન-મજદૂર લોકપક્ષ (કિમલોપ) ૧૯૭૫ ઉલ્લેખ કરી શકાય પરંતુ આ પક્ષ પણ ગુજરાતમાં કોઈ વિકાસ સાધી શક્યો નહિ. અને અલ્પ સમયમાં જ તેનું વિસર્જન થયું.

પછીના સમયગાળામાં ખાસ કરીને બે પક્ષો વચ્ચે સ્પર્ધા જામતી રહી ભારતીય જનતા પક્ષ અને કોંગ્રેસ. સતત બે દાયકા સુધી ગુજરાતની રાજકીય સ્થિતિમાં કોંગ્રેસનો દબદબો રહ્યો. સમગ્ર સત્તાનાં દોર કોંગ્રેસના હાથમાં રહ્યો. સમય બદલાતા આ બે દાયકાના શાસન બાદ નવમી વિધાન સભાની (૧૯૮૫) ચૂંટણીના પરિણામોમાં એક અલગ જ તાદાત્મ્ય જોવા મળ્યું. અને સ્પષ્ટ બહુમતીથી ભારતીય જનતા પક્ષ ચૂંટાઈ આવ્યો. ધીરે-ધીરે કોંગ્રેસના વળતા પાણી થવા લાગ્યા. તે જ રીતે સતત ૧૫ વર્ષ સુધી ભાજપ પક્ષનું વર્ચસ્વ ગુજરાતના રાજકારણમાં જોવા મળ્યું તો તેની સામે કોંગ્રેસ એ સ્પષ્ટ બહુમતી વાળો વિપક્ષ તરીકે ઉભરી આવ્યો.

૨૦૧૩ની વિધાનસભા ચૂંટણીઓમાં ભારતીય જનતા પક્ષ, ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસે જંપલાવ્યું. એ જ સમયે કે ભૂતપૂર્વ મુખ્યમંત્રી કેશુભાઈ પટેલે ભાજપ થી અલગ થઈ નવા પ્રાદેશિક પક્ષ ગુજરાત પરિવર્તન પક્ષની રચના કરી પરંતુ ટૂંકા સમયમાં જ ચૂંટણીના પરિણામોમાં આ પક્ષ કંઈ ઉગારી શક્યો નહિ. અને માત્ર બે સીટની જીત બાદ આ પક્ષ છેવટે વિલીન થઈ ગયો અને છેવટે બે પક્ષનું વર્ચસ્વ ટકી રહ્યું એમ કહી શકાય.

ગુજરાતના બધાં રાજકીય પક્ષોના વિશ્લેષણના અંતે કહી શકાય કે સમગ્ર દેશમાં ગુજરાતનો કોંગ્રેસ પક્ષ એકરૂપ, શિસ્તબદ્ધ કસાયેલા કાર્યકરો ધરાવતો પક્ષ હતો. આજે ગુજરાત કોંગ્રેસમાંથી તેનું મૂળ સત્ત્વ, તેજ અને સંગઠનીય બળ જતાં રહ્યા છે, તો વિરોધ પક્ષો પણ નિર્માલ્ય અને દિશાસૂઝ વિનાના બની ગયા છે. બીજી બાજુ ગુજરાતમાં પ્રાદેશિક પક્ષોને પ્રજા તરફથી અસરકારક પીઠબળ મળ્યું નથી. કોઈ પ્રાદેશિક પક્ષ સત્તા પ્રાપ્તિ જેટલી ક્ષમતા હાંસલ કરી શક્યો નથી. અને તે માટે કોઈ શક્યતા પણ દેખાતી નથી.

Vasudha: A Symbol of Women's Emancipation

Ansuyaben Piyushbhai Mehta.
Government Arts College
Ahmedabad.

Vasudha is most important character of the novel. In “Seven Steps in The Sky” she is the central character and thus we can say that she is the heroine of the novel. The complete story, events and even the theme of this novel is related to Vasudha and everything moves around her. Actually, in this novel, Vasudha represents the women of the all ages and all countries and most importantly the women of India. With the help of this character Kundanika Kapadia propounds her philosophy. She wishes to present something with the help of this character.

Kundanika Kapadia is the champion writer of the freedom and liberty, especially women's emancipation. In the same way Vasudha is also capable of thinking rebellious thoughts. In that way we can say that she is the prototype of the authoress. In order to put her thoughts and feelings into practice she is ready to leave her home at the proper time. Basically she loved freedom and this feeling is expressed when she sits in the terrace and gazes with fascination at the open sky. “Vasudha has a dream” says Kundanika Kapadia. “She wants to have aspirations.”

Vasudha could fulfill her dreams and aspirations. She could not get the emotional fulfillment, love and support from her husband, which she expected from him. She behaved like an ideal woman but all in vain. She married Vyomesh at the age of eighteen. Her mind is full of mixed feelings of hope, joy, fear and sadness. But her married life was something else than her dreams. She suppressed her desires and lived for others. She devoted herself completely to discharge her wifely duties. Before her marriage she thought of and expected something else.

Vasudha is a courageous and self-confident lady. She has got the courage to voice her inner feelings by showing little amount of displeasure against her husband Vyomesh's behaviour. Vyomesh organized a party. His friends and colleagues were invited. At that time, he received a telegram about faiba's demise. He put the telegram in his pocket without telling anyone and

participated in the party with the same enthusiasm and joy as others. She did not like it and said,

“You mean you got the telegram saying faiba died and you continued the party? This woman, your father’s sister, took your mother’s place and with tremendous hardship, she brought you up like her own son. She dies and you say what else could I do? Well, I wouldn’t do that. I would never do that.”

When Vyomesh arranged the ‘Besana’ ceremony and ‘BrahmBhojan’ she opposed his decision. She did not believe in the traditional superfluous rituals. She is very revolutionary woman and scolded her husband.

“This is not necessary. Faiba died at the ripe old age. The grief should be felt by you alone; but not to the person who come in white dress to express two words without any sincere feelings. It is vanity, hence, why to do it at all.”

After a married life of more than three decades, she felt humiliated and insulted on two incidents. She could not help Ranjana by giving help of Rs. 500/- because Vyomesh objected to it. Also she could not provide shelter to Sumitra. When she requested her husband, “I have told her she can stay here for a few days, by then the problem will be solved itself out.” He replied, “What do you mean she can stay? No, she can’t. How was I to know she has run away from home?” Even Faiba suggested, “You had better send her away as soon as possible.”

Vasudha is very sensitive woman and therefore, she immediately felt closeness with the sad feelings of others. She imagined her own self in their situation. She used to go to the garden with her children and came in contact with other similar unhappy women. From the lives of Vasanti and Satish, Lalita and Deepak, Vasudha felt that why the females are always harassed? Why their condition should remain pitiable?

After her marriage, Vasudha came to her husband’s house where she found that Vyomesh’s paternal aunt i.e. Faiba was to rule like her mother – in – law. Faiba always found some fault with Vasudha’s daily life. She expressed her feelings.

“Do you know faiba? I never say a word of protest. I seem obedient and work as per your dictates. You preferred a girl from poor family; because she remains obedient. But I am not obedient. I am coward, I feel fear to speak, and

you do not know that because of your attitude that everything must be as per your desire. I feel embarrassed.”

When she was on the verge of separation, she felt very much. Kundanika Kapadia writes, “Vasudha left with a heavy heart. Those who do not know the true story will say, such a beautiful house, and the husband earns well, there are two beautiful children. What else does a woman need to be happy? Self esteem? Self Identify? What is that?”

Vasudha is such a woman who loves freedom and liberty. She was talking to Vasanti regarding this. At that time Vasanti said, “I have thought about this a lot. I am not setting up a standard for others, but I want to love that is natural and unconditional, nothing else. Who knows how long this body will last? The short life that I have got, I want to give truthfully with no compromise.”

Vasudha’s sons and their wives tried to advise and oppose Vyomesh’s decision; but she declares to live alone and goes to live with Vinod in Anandgram.

Kundanika Kapadia writes, “Does Vyomesh has no love for me? The thought made her wince with pain. My husband does not love me at all! The tears in her eyes blurred her vision, making the window, the sky, the light indistinct.”

Salina comes and tells her about the rape on Ratna, and convinces Vasudha to take leadership to expose the real culprit. There is a big demonstration and the son of the minister, who raped Ratna drowns himself in the sea. Then Vasudha goes to the Himalayas with Aditya and renounces all social attachments.

Thus we can say that through the character of Vasudha, the authoress has tried to discuss, analyze and find solution to the problems of female liberation. Vasudha lived a traditional life of a devoted and obedient Hindu wife; but she always felt that there was an acute need for freedom to express the hopes, desires, freedom of a female in the male dominating hindu society. She decided to have freedom, which is endless and boundless like the sky. She realized that to grasp the wrong relationship is futile. So, she decided to step in the proper direction of a new un-trodden path and devotes herself completely for female emancipation in real sense.

Conclusion

This is not simply the story of Vasudha. “Seven Steps in The Sky” is the story of success.” Vasudha presents her pang and agony and only for this reason she

has come to this harsh decision she says, “For years, I lived like everybody else. The care and happiness of my family – I looked after it like a precious gem in the palm of my hand. Home, relations and social dealings. I did everything that was expected of me. I thought I was the ideal housewife. I was totally absorbed in it. Then one day, I thought, I don’t want to live like this. I don’t want to die fulfilling others expectations. I want to live a life that satisfies me. I want to live true to myself to my thoughts and feelings. I don’t want to be an ideal wife, I want to be a real woman.”

Reference:

KundanikaKapadiya : Seven Steps in the Sky

Curricular is the most important factor of the reformation in tribal regions. Curricular plays a vital role in any work which has practiced in whatever field of pedagogy. The framework of curricular and syllabus should be based on the atmosphere, locality and conceptualization of the world at glance. The regional language plays a unique role and participation in one's life. So the curricular should be favorable according to the provincial aspects and norms hence it should be the world's competence for the future appliances. Mostly the tribal people leave their education for the number of educational complicacies and obstacles so the school boards and universities should be survey about the matter and promote them. The way of promoting these people always based on the educational purpose and educational purpose asks for the better useful and understanding curricula in point of their views. The government should be taken a revolutionary step for this but we can't reject the demands of the world for better gatherings and co existence of the human beings.

These people come to the backward areas where they never think to upgrade their lives so the curricular should be attempt to solve this problem by the medium if education. So it is necessary to work as the base of persuasion and understanding of this remote people. Curricular can promote them slowly and gradually towards the civilized life. Their values should be changed imaginatively and naturally too.

“No matter the size of the school, collaborative teams of knowledgeable teachers - "the insiders" - are the ones who try to listen daily to the voices of learners, who are aware of moment-to-moment interactions, frustrations, hopes and levels of students' learning. They and knowledgeable school leaders are the experts who best can transform their own schools into authentic learning communities that ready today's youth for this 21st century Era of Learning.”

Every school should be a model home, a complete community actively developing future compassionate citizens capable of creating, leading and contributing to the kind of democratic communities - in which we all long to live. During each training, we have been thrilled to see how

effectively the Community Circle works to increase inclusion, promote positive influence, and build communities of learners, all within a safe and inclusive context. The Community Circle is often one of the first strategies participants introduce in their own classrooms, and they report that this simple act is changing their classrooms. During reflection, participants have shared their excitement about using the community circle to debrief about student feelings and to tell us how they have extended the use of the circle through curriculum topics and for other learning opportunities. Certainly, the development of community is palpable for us during our trainings as teachers become more comfortable and open in the circle setting, sharing and reflecting as guided by both the training plan and their own needs and interests.

As we train staff members, we have focused on the value of Tribes as a method of improving student engagement, especially in the areas of behavior and collaboration. As we have worked through the conflict resolution and problem solving models outlined in the manual, we have encountered questions from participants asking that we take the strategies deeper. Beginning with the Stop the Actio, Reflection Cycle, we have helped participants see the difference between what we want to see happening and what actually happens with student behaviors in the classroom. Always seeking to work within the affective, we began to recognize that the models described by Tribes also fit hand in hand with other practices for building a community.

“The issues of character and civility are not merely esoteric or an add-on to the curriculum, like driver’s education. They are central to our mission and to our very survival as an institution and a society.”

–Paul D. Houston

Respect, responsibility, honesty, trustworthiness, compassion, empathy, justice, fairness, civic participation/service, kindness, integrity, work ethic, caring social skills? What would you and your school community add to the list of qualities to transform the character of today’s youth and thus American society? How can these best of human virtues be instilled in young people living in the midst of our mobile, media bombarded, and changing society? Once again, predictably about every twenty years, the same challenge of teaching (or preaching) values or the virtues of human character is laid at the door of the school. Will schools create one more content curriculum for teachers to teach, for parents to debate, for the community to evaluate...and perhaps discard?

The new “Partnership in Character Education Pilot Projects” awarded to the Departments of Education of ten States, provide the

opportunity to design and pilot long-term character education projects. Hopefully, the projects will go beyond exhorting, measuring and rewarding compliance to a selected list of character education values. Informational curriculum, such as we used in years of attempts to prevent alcohol/drug use, cannot be expected to instill exemplary new behavior.

“What goes by the name of character education nowadays is, for the most part, a collection of exhortations and extrinsic inducements designed to make children work harder and do what they are told.... The point is to drill students in specific behaviors rather than to engage them in deep critical reflection about certain ways of being”.

–Alfie Kohn

Before launching a school-based character education effort, one question needs to be asked: Do we know at all how human character values can become internalized as lasting behaviors in children’s lives and society? Now we’re not just talking about education, but human development! Knowledge from the field of human development and social psychology enlightens the character education challenge. Let’s begin with one salient fact: Human behavior is a product of the interaction of the person in an environment. For example, most people act differently when walking down a lonely dark street than when in a well lit populated one. Children who live in caring families demonstrate more confidence than those living in neglectful homes. Moreover, behavior changes when the environment is changed. Thus it becomes obvious that lasting character values for behavior cannot be taught as a conceptual curriculum, but are instilled from the culture of the school. The impact of building caring environments for children’s development and learning has been well proven.

The list of character values so desperately needed now within young people are the human values of honorable and caring civilizations. Translating the values into common norms of behavior requires much more than stacks of curricula lessons. It requires an on-going process of reflection on interactions within the classroom/school community, learning groups and examples that students themselves discover within literature, history and daily events. One of the most fundamental elements of the “Tribes Learning Community” process does this by taking the time to reflect upon helpful behaviors and qualities as they happen moment-by-moment. Moreover, as families of the school learn how to create the same

caring culture and process of living together, they too will have a way to support the development of the essential qualities of character.

SELECTED BIBLIOGRAPHY

Educational Resource Unit. 2006. “Inventory of Innovative Practices to Strengthen the Public Education System with Special Attention to Children at Risk.”

Commissioned by Department of Elementary Education, MHRD, GOI and International Labor Organization, New Delhi.

Gautam, V. 2003. “Education of Tribal Children in India and the Issue of Medium of Instruction: A Janshala Experience.”

UN/ Government Janshala Programme. New Delhi. Govinda, R. 2002. India Education Report: A Profile of Basic Education. Oxford University Press. Jharkhand Education Project Council. “Bridge Material for Tribal Children.”

Schooling for Special Focus Group.

Jha, J and D. Jhingran. 2002. “Review of Elementary Education for Poorest and Other Disadvantaged Groups: The Real Challenge of Universalisation.”

Centre for Policy Research. New Delhi. Jhingran, D. 2000. “Janshala – Mainstreaming Out of School Children through Bridge Courses”.

Monthly Newsletter of the Joint GOI-UN System Education Program. April-June. Kothai, K. 2007. “Seasonal Migration hinders Education in India”.

OneWorld South Asia. October. Lewis, M. A. and M. E. Lockheed. 2007. “Getting All Girls into School.”

“મૂડીવાદ, સમાજવાદ અને લોકશાહી”

ડો દિશા ગોસ્વામી

(વ્યાખ્યાતા સહાયક અર્થશાસ્ત્ર સરકારી વાણીજ્ય અને વિનયન કોલેજ રાપર

પ્રસ્તાવના:

ઔપચારિક દષ્ટિએ આ વિષય સ્વયં શુમ્પીટર નામના અર્થશાસ્ત્રીના સુવિખ્યાત પુસ્તકનું શીર્ષક છે. સહુ પ્રથમ ૧૯૪૨ માં આ પુસ્તક પ્રકાશિત થયું. ૧૯૪૭માં અને ૧૯૫૦ માં અનુક્રમે બીજી તથા ત્રીજી આવૃત્તિનું પ્રકાશન કરવામાં આવ્યું હતું.

આજે ૨૦૦૮ અને ૨૦૧૧ ની વૈશ્વિક નાણાકીય કટોકટી - નાણા સંસ્થાઓના પતન અને આર્થિક મહાસત્તાઓના અધઃપતન પછી જે પ્રશ્ન સાહજીક અને સાર્વત્રિક બનેલો છે કે, “શું મૂડીવાદ ટકી શકશે?” આ જ વિષય મૂળભૂત રીતે છેક ૧૯૩૬ માં અમેરિકાના કૃષિ સ્નાતક સંસ્થામાં શુમ્પીટરે છેડ્યો હતો. ગાલબ્રેથે ૧૯૭૭ માં એક જ વ્યાખ્યાનમાં એક જ વાક્યમાં કહેલું કે, “Schumpeter himself felt that this particular book inspired his loathing – as the book lacked scientific depth and precision, but virtual fact is that the book written for elect – the book remains, nonetheless, the only volume by which he is now remembered” મૂડીવાદી ગતિશીલતાના ઐતિહાસિક એવા ૪૦ વર્ષોની મીમાંસાનું એ સંક્ષિપ્ત વિવેચન હતું.

આ ગ્રંથ એક સૈદ્ધાંતિક વિષય તરીકે સાપેક્ષ મહત્વ ધરાવે છે. કેમ કે શુમ્પીટરે આ ગ્રંથમાં જે દોહન કર્યું છે તે પૈકીનું તે વેળાએ લખાયેલું આ એક વાક્ય - ઈ.સ. ૨૦૧૨ ના વૈશ્વિક અર્થકારણમાં અક્ષરશઃ વંચાય છે - દેખાય છે “Capitalism will destroy its own foundation not by its failure but by its success and inevitably produce socialism” વિરોધાભાસી જણાતા આ તર્કને સાંપ્રત સંદર્ભમાં વિશેષ તપાસવાની જરૂર છે.

સાંપ્રતકાલીન પ્રવાહોને ધ્યાનમાં લઈને વિષયના સૈદ્ધાંતિક નિરૂપણનો પ્રારંભ કરનાર પ્રત્યેક અભ્યાસુ નાગરિકે ખુબ જ મૂલ્યવાન કહી શકાય એવા ૩ ગુજરાતી ભાષાંતર જે બહુ વર્ષો પહેલા ભાષાંતર નિધિ - ભાવનગરથી પ્રસિદ્ધ થયા હતા. તેનું વાચન અને મનન કરવું આવશ્યક છે.

(૧) “વીસમી સદીનો સમાજવાદ - આવતીકાલનું અર્થકારણ”, બદ્રીપ્રસાદ ભટ્ટ , મૂળભૂત “Twentieth Century Socialism” – British Socialist Party ના પ્રકાશનનું ભાષાંતર છે. મે-૧૯૭૯, ભાવનગર

(૨) “સમાનતા” - મૂળ લેખક આર.એચ.ટોની અનુવાદક નટવરલાલ પ્ર.બુચ, જુન -૧૯૮૧

(૩) “સ્વાતંત્ર્યનો રાહ - સમાજવાદ, અરાજકવાદ અને સંઘવાદ” મૂળ લેખક બર્ટ્રન્ડ રસેલ , અનુવાદક પ્રો.દિનેશ શુક્લ , નવેમ્બર-૧૯૮૦

મુખ્ય પ્રશ્ન:

વ્યક્તિગત વિકાસ અને સમૃદ્ધિના સંદર્ભમાં “સ્વાતંત્ર્ય” આવશ્યક છે. આ સ્વાતંત્ર્ય “લોકશાહી”ને અભિપ્રેત છે એટલે કે લોકશાહી એ મૂળભૂત રીતે સ્વાતંત્ર્ય અને તેના ફળસ્વરૂપે વિકાસ માટેની શ્રેષ્ઠતમ વ્યવસ્થા છે. તો શું “વિકાસ” માં અભિપ્રેત “સમૃદ્ધિ” માટે “અસમાનતા” વ્યાજબી છે? સુસંગત છે? બીજી રીતે વિચારીએ તો “સર્વજન હિતાય – સર્વજન સુખાય” ની સુગ્રથિત “સમાજવ્યવસ્થા” માટે “નિયંત્રણ” એક માત્ર માર્ગ છે. શું “સમાનતા” અને “સ્વાતંત્ર્ય” પરસ્પર કાયમી વિરોધાભાસી જ છે. ફ્રેંચ રાજ્યક્રાંતિએ તો વિશ્વને “સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુત્વ – Liberty, Equality and Fraternity” ની ભેટ આપી છે. શું તે નીરથક – તર્કહીન છે?

વિશ્વની મહાસત્તાઓ હાલ જે કટોકટીમાં છે અને વિખ્યાત આર્થિક ચિંતકો અર્થવ્યવસ્થાના સૈદ્ધાંતિક પ્રતિપાદન વિષે વિમાસણમાં છે – આ સંદર્ભમાં વોલરસ્ટેઇન ઈમેન્યુઅલના ૨૦૦૪ના ચાવીરૂપ પ્રવચનનું એક વાક્યમાં ખુબ જ સુચક ગણાવી શકાય તેમ છે – “The struggle is not about whether or not we are in favour of Capitalism as a World System, The Struggle is about what should replace it, given the implosion of the present World System”.

મૂળભૂત રીતે વ્યવહારમાં આ પ્રશ્ન ૨૧ મી સદીનો નથી પરંતુ માનવ ઉત્ક્રાંતિના ઇતિહાસથી ચાલી આવતો પ્રશ્ન છે. બે ભિન્ન પ્રકારના બિન-આર્થિક સંદર્ભો ભારતીય વ્યવસ્થાના સંદર્ભમાં ઘણું કહી જાય છે. (૧) ગાંધીયુગમાં સાહિત્યધારા જે સામાજિક સંવેદનાઓ પ્રગટ થઈ તેમાં સ્વ. કરશનદાસ માણેક “મને એ જ સમજાતું નથી” માં પ્રત્યેક કણિકામાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે આર્થિક અસમાનતાને વાચા આપી છે. તો (૨) “ગરવી ગુજરાત” અને “ગુર્જર અસ્મિતા”ને ચોમેર ગજવનારા આપણા સહુને માટે ગુજરાતના સ્થાપના દિવસ ૧લી મે, ૧૯૬૦ ના રોજ સ્વ. રવિશંકર મહારાજે આપેલા પ્રવચનનો એક પરિચ્છેદ આજની તારીખે પણ આપણને સાવધાન કરે છે.

આર્થિક તર્ક -

અર્થશાસ્ત્રના પિતા ગણાતા આદમ સ્મિથથી શરૂ કરીને આજ દિવસ સુધી “આર્થિક માનવી” ના તર્કનો દબોચાર કરવામાં આવે છે. સ્મિથના “Invisible Hand” બજારરૂપી “અદૃશ્ય હાથ” ને સમતુલાના સાધન તરીકે ગણવાનું શાણપણ અર્થશાસ્ત્રીઓ પૈકીના મોટા વર્ગે બતાવ્યું છે. આજના કાળમાં અમર્ત્ય સેનના “Development as Freedom” માં શુમ્પીટરના પરોક્ષ દર્શન ઘણાને થાય છે. શુમ્પીટરની વિચારધારામાં કાળક્રમે મૂડીવાદ વિકસિત થાય, પરિપક્વતા પ્રાપ્ત કરે તે સમયગાળાને એટલે કે મૂડીવાદના વિકાસના તબક્કાને મૂડીવાદી પદ્ધતિ કહેવાય અને વાસ્તવમાં પરિપક્વ થાય તે સમયે તેને સમાજવાદ કહેવાય.

પરંપરાગત રીતે મૂડીવાદ અને લોકશાહીને સુસંગત ગણવામાં આવે છે.કેમ કે ખાનગી મિલકતનો અધિકાર, વારસાઈ હક્ક, નફાકારકતા, ઉપભોક્તાનું સાર્વભૌમત્વ એ મૂડીવાદનો આત્મા છે અને આ “આત્મા” જ લોકશાહી છે.કેમ કે લોકશાહી અંતર્ગત સ્વાતંત્ર્યની અધિકારિતા અબાધિત છે અને આર્થિક ઉપક્રમશીલતાને તેમાં આહવાન છે.લોકશાહી “વિકાસ”ના પર્યાય તરીકે એટલે ઓળખાય છે.”વિકાસ”માટેની પૃષ્ઠભૂમિની મહત્તમ સાનુકૂળતા લોકશાહીમાં એમ તો કાર્લ માર્ક્સે પણ કહેલું છે કે, “The State shall whither away” પરંતુ માર્ક્સના કથાનકનો ગુઢાર્થ પરંપરાગત મૂડીવાદના સંદર્ભમાં વિશેષ અલગ છે.

૧૯૫૦ થી ૧૯૮૦ ના તબક્કામાં પ્રશિષ્ટ વિચારના પુરસ્કર્તા અર્થશાસ્ત્રીઓએ શુમ્પીટરની અટકળને ભાવિ અંગેના તર્કને પડકાર કર્યો હતો.આ વર્ગની એવી સ્પષ્ટ સમજ હતી કે, “વર્તમાન (તત્કાલીન) સમયગાળામાં મૂડીવાદ હજી પણ અકબંધ રહે તેમ છે અને કાળક્રમે મૂડીવાદનું સ્થાન સમાજવાદ લેશે તે અટકળ કે આગાહી અયથાર્થ-અસંભવ છે - વાસ્તવમાં યુઈસ શીઓનોયાએ તેમના પુસ્તક ‘Shumpiter and the idea of Social Science’ નામના ગ્રંથમાં આ તર્કને ભ્રાંત ગણાવેલ છે. ‘ઉત્ક્રાંતિ અને ક્રાંતિ’ અંગેના શુમ્પીટરના વિચારોના આધારે એવું પ્રતિપાદીત કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે કે “The capitalist process shapes things and souls for socialism. In the limiting case it might do this so completely that the final step would not be more than a formality. But even then the capitalist order would not itself turn into the socialist order, such a final step, the official adoption of socialism as the community’s law of life, would still have to be taken, say in the form of constitutional amendments (1950)”.

સાંપ્રતકાળમાં પ્રાપ્ય આર્થિક તકોનું વિષ્લેષણ કરવામાં આવે તો ‘ઉદ્વેગ અને હતાશા’ના દર્શન થાય છે. ‘વોલસ્ટ્રીટ’ આંદોલન જે ધીમે ધીમે સેંકડો જગ્યાએ પહોંચવા લાગ્યું તેના મુળીયા પણ વલણવાદી અર્થઘટનનું પ્રતિબિંબ છે. શુમ્પીટરના શબ્દો આ સંદર્ભમાં ખુબ જ સમયોચિત અને માર્મિક છે. “The evolution of Capitalism inevitably develops the conditions for Socialism but without ‘Revolution’ Socialism is not realized.” શુમ્પીટરના વિચારમાં એ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિબિંબિત થાય છે કે સમાજવાદ માટેની માનસિકતા-મૂડીવાદની નિષ્ફળતાના ફળસ્વરૂપે આપોઆપ પ્રદીપ્ત થશે નહિ તે માટે માનવીય ક્રિયાશીલતા હંમેશા આવશ્યક રહેશે.

સાંપ્રત પ્રવાહો અને આર્થિક અભિગમ:

મૂડીવાદી વિકાસની પ્રક્રિયાને તેની પશ્ચાદભૂમાં જોવામાં આવે તો પશ્ચિમના દેશોમાં જ્યાં જ્યાં મૂડીવાદનો વિકાસ થયો છે ત્યાં ત્યાં વિવિધ પ્રકારના ‘વર્ગ’ નિર્માણ થયા છે. આ વર્ગ વચ્ચેના પરસ્પર વિસંવાદી વલણોએ લોકશાહીના મૂળભૂત આત્માને હણ્યો છે તેમ આદર્શવાદી તજજ્ઞો સમજાવે છે.લોકશાહીના મૂળભૂત તત્વજ્ઞાનમાં “સહુ પ્રત્યેકને માટે અને પ્રત્યેક સહુને માટે છે”. અબ્રાહમ લિંકનના વિચારોમાં ‘સમાનતા’ને લોકશાહીના આધારસ્તંભ તરીકે ગણવામાં આવેલ પરંતુ મૂડીવાદી જગતના વ્યવહારો જે તે

સમયે જે તે સમાજના સાંસ્કૃતિક મૂળ સાથે સુગ્રથન સાધી શક્યા નહિ અને તેથી એક 'દુરીતાભાવ' નિષ્પન્ન થયો.

મૂડીવાદી વ્યવહારોએ જ્યારે સાંસ્કૃતિક મૂળિયા ઉપર અતિક્રમણ કર્યું છે ત્યારે અથવા તો તેથી ઉલટું સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોએ આર્થિક તર્કાપતીનો છેદ કર્યો છે ત્યારે બંને સંજોગોમાં સમાજે ઘણું ગુમાવ્યું છે. તેથી કોઈ પણ આર્થિક વિચારધારા જે મૂડી-મિલકત અને સંસ્કૃતિને બે અંતિમ છેડા સ્વરૂપે મુકે તે તદ્દન અતાર્કિક અને અવ્યવહારુ છે.

મિલકત માટેની અધિકારિતા જ્યારે બે વ્યક્તિ - બે જૂથ - બે વર્ગ કે બે જાતિ વચ્ચે 'દીવાલ' બને છે ત્યારે 'વિસંવાદિતા' - વિખવાદ થાય છે અને લોકશાહીને અસ્થિર કરવાની કામગીરી કરે છે. રોસેડો કન્સલ્ટિંગ (૧૯૯૯) એ બહુ જ ગંભીરતાથી સામંતશાહી અને સામ્રાજ્યવાદી વલણોથી મૂડીના આધિપત્ય હેઠળ સામાન્ય માનવીઓનું શોષણ કરીને જે જાતિગત ભેદભાવો સોળમી તથા સતરમી સદીમાં આકાર પામ્યા હતા તેનો ચિતાર રજૂ કર્યો છે.

સાંપ્રતકાળમાં જે વિખવાદો વૈમનસ્ય જોવા મળે છે. તેના મૂળમાં પણ વાસ્તવમાં 'મૂડીગત' શોષણ કારણભૂત છે. વિગ્રહના મૂળમાં ઉચ્ચ કે નીચી જાતિ નહિ પરંતુ 'મૂડીની માલિકી' વિશેષ જવાબદાર ગણવામાં આવે છે. વાસ્તવમાં મૂડીવાદી પ્રવાહની અસર આજે સમાજના સર્વ ક્ષેત્રે જોવા મળે છે. વાસ્તવમાં મૂડીવાદી પ્રવાહના સતત અતિક્રમણથી જળ-જમીન-વાયુ સમેત સર્વનું 'વસ્તુકરણ' બજારીકરણમાં રૂપાંતર પામતું રહ્યું છે. જેના પરિણામે સ્પર્ધાત્મક મૂડી સંચયના વલણોને વેગ મળેલો છે. આ વલણ - વૃત્તિનું આજે ઉધ્વીકરણ થવા લાગ્યું છે. તેના મૂળિયા ઊંડા ઉતરતા ગયા છે. એસ્કોબાર (૨૦૦૪) નામના તજજ્ઞએ 'થર્ડ વર્લ્ડ' નામના ત્રિમાસિકમાં એક લેખમાં આ પ્રવાહી પરિસ્થિતિનો હુબહુ ચિતાર આપેલો છે. "Today, an individual witnesses pervasive instrumentalisation of everyday social life as a form of domination, it is a new type of 'social fascism' that co-exists paradoxically with democratic societies in the world system. (Escobar-2004:213)

મૂડીવાદી રાજ્યતંત્રની પ્રક્રિયામાં 'શોષ્ય-શોષક' ના સંબંધો ગૃહીત છે. આ ગૃહિત સંબંધો ઉદાત સ્વરૂપે 'પોષ્ય-પોષક'ના સંબંધોમાં રૂપાંતરિત થાય તે માટેનું રચના તંત્ર મૂડીવાદમાં અવશ્ય જોવા મળે છે. આ રચનાતંત્રને ક્રિયાશીલ સ્વરૂપે 'સુધારા'નું નામ આપવામાં આવે છે. આર્થિક સુધારાના આ અભિગમમાં ત્રીજા ક્ષેત્ર તરીકે સામુદાયિક સંગઠનો, નાગરિક સંગઠનો ને પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારના સંગઠનો ઔપચારિક દષ્ટિએ જોઈએ તો 'શોષીત' જુથોને માટે કલ્યાણકારી યોજનાઓમાં પ્રવૃત્ત જોવા મળે છે. ઔદ્યોગિક સંગઠનોની નકારાત્મક બાહ્યતાથી ત્રસ્ત એવા વિવિધ વર્ગને રક્ષણ આપવા માટે બજારતંત્ર દ્વારા જ 'ઉદાત'ગણાતી યોજનાઓના અમલીકરણ માટે 'અભિકર્તા' અથવા 'સંકલિત જૂથ' તરીકેની ભૂમિકા આવા સંગઠનો ભજવતા હોય છે.

અહીં મુખ્ય પ્રશ્ન 'હિત વિભાજન'નો છે.લોકશાહીના નાતે પ્રત્યેક જૂથ સ્વહિતને આગળ ધરી સ્વાતંત્ર્યનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરે છે.સ્વાતંત્ર્યની આ ભાવનામાં મહદંશે 'વિવેકભાન' યુક્તિ જવાય છે.જેના પરિણામે 'શોષિત'ની સંખ્યામાં ઉમેરો થયો છે. પ્રક્રિયામાં ઔપચારિક લોકશાહી હોવાથી તેનો અધિકૃત વિરોધ સંભવિત નથી.લોકશાહી બહુમતને પ્રધાનતા હોવાથી આ કહેવાતો 'બહુમત' વિકાસ અને વૃદ્ધિના નામે ખાનગી ઉપક્રમશીલતાને અમર્યાદ સ્વાતંત્ર્ય આપે છે. ત્રીજા ક્ષેત્ર તરીકે ઓળખાતા સંગઠનોનું નેતૃત્વ પણ મહદંશે 'બહુમત'નું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે તેથી શોષિતોનો અવાજ રહેતો નથી અથવા બહેરા કાને સંભળાય છે.

વિકાસ અને વૃદ્ધિની પ્રક્રિયા રોજગારલક્ષી હોય અને બહુજન હિતાય હોય તે ઇચ્છનીય છે, આવશ્યક પણ છે.પરંતુ પરંપરાગત અર્થશાસ્ત્રમાં એક તર્ક એવો રજૂ કરવામાં આવે છે કે 'વિકાસની પ્રક્રિયા સ્વયં ખર્ચાળ છે જેમાં માનવસંસાધનોનો ખર્ચ પ્રારંભિક તબક્કે વધુ આવે છે અને લાંબાગાળે તે ફળદાયી રહે છે.સમયના આ તબક્કાને 'સંક્રાંતિકાળ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે અને સંક્રાંતિકાળ દરમિયાન સામાજિક આર્થિક સમતુલામાં જે વિક્ષેપ ઉભો થાય તે 'અનિવાર્ય' ગણવામાં આવે છે.

સામાજિક વિકાસના સુત્રધારો પ્રતિવાદમાં પ્રશ્ન કરે છે કે આ 'સંક્રાંતિકાળ'ની કોઈ મર્યાદા ખરી? 'અશિક્ષિત કે અર્ધશિક્ષિત વર્ગ સુધારા માટેની સુસજ્જતા કેળવે અને સ્વાવલંબન માટે સ્વસ્થ બને તે પ્રકારની પૃષ્ઠભૂમિ મૂડીવાદી અર્થતંત્ર નિર્માણ કરે છે? જો આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મહદંશે નકારાત્મક હોય અને ૧૯૩૦ થી ૨૦૧૦ ના આઠ દાયકાનો મહદ અનુભવ પણ નકારાત્મક હોય તો પછી 'મૂડીવાદ'માં 'અરાજકતા' જ નિષ્પન્ન થાય છે. જે સમાજવ્યવસ્થાને વિભાજીત કરે-નબળી પાડે માટે લોકશાહી અને મૂડીવાદમાં સાર્વભૌમત્વ કે સ્વાતંત્ર્ય અમર્યાદ છે પણ તે 'મર્યાદિત' જૂથોના હાથમાં છે તેથી 'સમાજવાદ'નો સળવળાટ સમયાંતરે આપોઆપ જોવા મળે છે.

એકવીસમી સદીની આર્થિક તર્કાપતી

એકવીસમી સદીમાં વર્લ્ડ ઈકોનોમીક ફોરમ અને વર્લ્ડ સોશિયલ ફોરમ બંને મહદંશે ક્રિયાશીલ છે.તાજેતરમાં રીયો-૨૦ મંત્રણાઓ અને યુનિસેફ દ્વારા 'હરિત અર્થશાસ્ત્ર'ની જે ઉદ્ ઘોષણા કરવામાં આવી છે તેમાં પણ આ બંને જુથોની ભાવનાનું સંગોપન જોવા મળે છે ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે વૈશ્વિક મૂડીવાદ જે લોકશાહી રાષ્ટ્રોની જ દેણ છે તે શું સામાજિક સમતા અને એકવાક્યતાને પોષક બની શકશે.વૈશ્વિકરણના પ્રારંભવેળાએ આર્થિક સ્વાતંત્ર્યનો ઝંડો ઝડપભેર લહેરાવનાર જોસેફ સ્ટીગ્લીટઝ વર્તમાન તબક્કે વિપરીત છેડે ઉભા રહી 'વૈશ્વિક સમાજવ્યવસ્થાના સુગ્રથન માટે હાક મારી રહ્યા છે.તેમના બે પુસ્તકો (૧) The Discontent of Globalization અને (૨) Making Globalization work for the poor people – આ વિચાર સરળતાથી મુકવામાં આવેલ છે.

વૈશ્વિક અર્થવ્યવસ્થામાં 'સ્વહિત' ના સ્થાને 'પારસ્પરિક ભલાઈ' સંભવિત છે કે કેમ? આવો પ્રશ્ન માર્મિક રીતે તાજેતરમાં જ જયપુરના સુનીલ રે દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે (જુન ૧૬, ૨૦૧૨). વિકાસની કોઈ પણ શાખા-પ્રશાખામાં 'હિત-સંઘર્ષ'ને સ્થાન નથી જ. 'હિત-સંઘર્ષ' માનવમૂડીથી નિષ્પન્ન થયેલ ભ્રાંતિ છે. વાસ્તવમાં વસ્તુકરણ મહિમાના અતિરેકથી સ્વકેન્દ્રિત વ્યવસ્થાના મૂળિયા મજબૂત બન્યા છે ત્યારે એકવીસમી સદીમાં લોકશાહી પ્રક્રિયામાં 'પારસ્પરિક ભલાઈ', 'આર્થિક એકતા' ને પોષક બને તેમ છે.

બહુ દુર ન જઈએ અને ફરીથી રવિશંકર મહારાજને યાદ કરીએ તો તેમના બે વાક્યો સૈધાંતિક તર્કાપતીના સમાધાન માટે પૂરતા છે. (૧) વેચીને ખાવું તે શહેર સંસ્કૃતિ - વહેંચીને ખાવું તે ગામડાની સંસ્કૃતિ, (૨) ભેગું કરીને ખાવું તે શહેરની સંસ્કૃતિ અને ભેગા મળીને ખાવું તે ગામડાની સંસ્કૃતિ. મીલર(૨૦૦૯) જરા જુદી રીતે આર્થિક સંદર્ભમાં આ જ તત્વને અનુમોદન આપે છે. તેઓએ 'Building Economic Solidarity for People and Planet' નામના એક સંશોધનપત્રમાં સ્પષ્ટ સમજાવેલ છે કે જ્યારે વિકાસની વ્યૂહરચનામાં 'વસ્તુકરણ'ના વિચ્છેદનો પ્રારંભ થાય - દુરીતા (વિઘટન) નું સ્થાન સુગ્રથન લે ત્યારે આર્થિક એકતાનો પાયો મજબૂત બને છે. "In this framework, capital expands by means of expanding the circuit of Solidarity exchange" આ વ્યવસ્થામાં સમાનતાના ભોગે 'સ્વહિત' ને કદાપિ પ્રાધાન્ય મળતું નથી.

લોકશાહી પ્રક્રિયામાં જ્યારે 'શ્રમ-મૂડી અને પ્રકૃતિ'ના સાહજીક સમન્વયની પૃષ્ઠભૂમિ નિર્માણ થાય ત્યારે આર્થિક એકતા અને સામાજિક સમતુલાનો પાયો મજબૂત બને છે. સમાજમાં જ્યારે વ્યાપક ઉદાત્તીકરણ થાય ત્યારે 'નફાકારકતા' માટેના નવ-પ્રવર્તનના સ્થાને 'સમતા'નો અવકાશ ઉભો થાય છે. સંબંધિત સમગ્રલક્ષીતામાં જ્યારે મૂડીના તર્કને પણ એક નિશ્ચિત સ્થાન હોય કે જે સ્થાનેથી મૂડી પ્રભુત્વ વિચલિત થઈને વિઘટનવાદી તત્વોને અટકાવે છે.

લોકશાહી મૂડીવાદમાં જ્યારે અસ્તિત્વના સંઘર્ષમાં સ્વના અસ્તિત્વ માટે શ્રીમંતોના અસ્તિત્વને સામર્થ્યને પડકારવામાં આવે છે ત્યારે 'સંઘર્ષ' નિર્માણ થાય છે. અહીં, એવી વ્યવસ્થા વૈકલ્પિક સ્વરૂપે નિર્માણ કરવાનો વિચાર છે જેમાં 'સહયોગાત્મક સંઘર્ષ' ઇષ્ટ ગણવામાં આવે છે.

સમાપન:

સમાજવ્યવસ્થાના સુગ્રથન માટે વિકાસ અનિવાર્ય છે અને વિકાસની પ્રક્રિયા માટે સુગ્રથન આવશ્યક છે. તેથી વિકાસની પ્રક્રિયામાં પ્રત્યેક તબક્કે જે જે વર્ગ-જૂથ શોષણનો અનુભવ કરે છે તેવા શોષિતોનું સામુહિક નવજાગરણ અનિવાર્ય છે. સમુદાય તેના વાજબી અસ્તિત્વ માટે કોઈ નકકર પ્રયાસો હાથ ધરે તો તેમાં 'લોકશાહી' ને કોઈ જોખમ નથી. બલકે 'લોકશાહી'ને પોષણ મળે છે, સ્વના પોષણ અને સમૃદ્ધિ માટે પ્રત્યેક વર્ગને અવકાશ પ્રાપ્ત થાય, તક મળે તો જ મૂડીવાદનું અસ્તિત્વ સંભવિત છે. 'Poverty anywhere is dangerous for prosperity everywhere'. માટે મૂડીવાદના બજારતંત્રના પુરસ્કર્તાઓ

‘સ્વાતંત્ર્ય અને સાર્વભૌમત્વ’ના નામે કાગારોળ મચાવી સમાજવ્યવસ્થાને અસ્થિર કરે તે વ્યાજબી નથી. ‘કર ભલા તો હોગા ભલા’ કોઈ પણ વ્યવસ્થામાં ‘ઐરણની ચોરી કરી સોયનું દાન કરવાથી’ સામાજિક ઉત્તરદાયિત્વ સિદ્ધ થતું નથી. સામાજિક ઉત્તરદાયિત્વ એ મૂડીપતિઓ સમજે છે તે ‘ઉપકાર’ નહિ પરંતુ ‘ઇષ્ટાપતી’ છે. લોકશાહી રચનાતંત્રમાં ‘સંઘર્ષ’ને અનિવાર્ય ગણવામાં આવે છે. આવડા મોટા રાષ્ટ્રને કેવળ રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય માટે સંપૂર્ણ અર્હિસક અને લોકશાહીનો માર્ગ અપનાવી સત્યાગ્રહથી આઝાદી અપાવી તે દેશ આજે ધારે તો વિશ્વના મૂડીપતિઓને ‘સહયોગાત્મક સંઘર્ષ’ થકી સામાજિક ઉત્તરદાયિત્વનો રાહ ચીંધી શકે તેમ છે. અમેરિકન લોકશાહી સ્વાતંત્ર્યનો ભરપૂર વિવેકપૂર્ણ લાભ ઉઠાવી પ્રત્યેક તકને સામર્થ્યમાં રૂપાંતરિત કરનાર વોરન બફેટ અને બિલ ગેટ્સ જો ૫૦૦ કરોડની મૂડીથી ‘સંતુષ્ટ’ થઈને વિશ્વમાં સામાજિક સમતાની આહલેક જગાવવા નીકળતા હોય તો ભારત જેવા લોકશાહી દેશમાં રાજકીય સાહસિકો અને ઉદ્યોગ સાહસિકો તે રાષ્ટ્રની તુલનામાં ઝડપથી સરળતાથી સત્તાના અવિવેકપૂર્ણ ઉપયોગથી સમૃદ્ધ બનેલા છે ત્યારે તેવો વર્ગ હવે ‘લોકશાહી’ ના મૂળિયાની મજબૂતી માટે ‘પારસ્પરિક ભલાઈ’ (Mutual Altruism) થકી આર્થિક એકતાના નવા પ્રકરણમાં સહયોગ આપે તે અપેક્ષિત છે. આખરે તો ‘વલણ’ વ્યવસ્થાના નિર્માણ કે નિર્વાણનું કારણ છે જો વ્યવસ્થાની બાહ્યતા નકારાત્મક વલણોમાં પરિણમે તો વ્યવસ્થા માટે તે ખતરાની ઘંટડી છે અને તેથી વિપરીત વ્યવસ્થાની બાહ્યતા સકારાત્મક વલણોને આકાર આવશે તો લોકશાહીનો જે હેતુ માટે જન્મ થયો છે તે હેતુ સિદ્ધ થશે.

સંદર્ભસૂચિ:

- Yuichi Schionaya “Schumpeter and the idea of Social Science” Cambridge University Press, 1997 (P-241 to 251)
- Galbraith, John. K, 1977 “Near or Far Right”, New society 40.758:74-75
- Sunil Ray, “Economics of Solidarity: Economics of 21st Century”, Published in Economic and Political Weekly, June-16-2012-Vol.XLVII No.24, 39-48.
- Escobar, A.(2004), “Beyond the Third World :Imperial Globality , Global Coloniality and Antiglobalisation Social Movements” –Third World Quarterly 31(2)
- Nachane, D.M.(2008), “The Unity of Science Principle and the ‘Unreasonable Effectiveness’ of Neo Classical Economics” Economic and Political Weekly,43(12/13), 79-88
- Wallerstein, Immanuel (2004), “After Developmentalism and Globalization , What?”, Key note Address delivered at the conference on Development Challenges for the 21st Century”, Cornell University, 1st October
- Rosado Consulting (1999), “Memetics and the Multiple Future of Racism, beyond the Myth of Race toward a new Paradigm for the Third Millennium” Future Research Quarterly,15(1),29-62
- Millen Ethan(2009), “Solidarity Economics Building Alternatives for the People and Planet” in Emily Kawano(ed) Papers and Reports from the 2009 US Forum on Solidarity Economy, C.P.G.Amherst

- બદ્રિપ્રસાદ ભટ્ટ, “વીસમી સદીનો સમાજવાદ આવતીકાલનું અર્થકારણ” મૂળ બ્રિટીશ સોશીયાલીસ્ટ પાર્ટી પ્રકાશિત “Twentieth Century Socialism” ભાષાંતર મે, ૧૯૭૯ - ભાષાંતરનિધિ, ભાવનગર.
 - નટવરલાલ બુચ, “સમાનતા”, મૂળ લેખક આર.એચ.ટોની નો અનુવાદ, જુન, ૧૯૮૧ - ભાષાંતરનિધિ, ભાવનગર.
 - પ્રા.દિનેશ શુક્લ, “સમાજવાદ -અરાજકવાદ અને સંઘવાદ”, મૂળ લેખક બટ્રન્ડ રસેલના પુસ્તકનો અનુવાદ, નવેમ્બર , ૧૯૮૦ - ભાષાંતરનિધિ, ભાવનગર.
 - પ્રા.સુદર્શન આયંગર - પ્રા.દિગંત ઓઝા (સંપાદન) “ગુજરાત એક સરવૈયું” નવભારત પ્રકાશન મંદિર, ૨૦૦૨
-

Kanthapura : The Touchable story

HIRAL.N.VALA. M.A.English.

‘Kanthapura’- The main theme is the earlier period of India’s freedom struggle inspired by Mahatma Gandhi. This novel was written in France (1938). It is famous as widely read and most perfect as well as successful work of Raja Rao. The setting depicts the period of 1930’s in the imaginary village Kanthapura in a province of Madras and close to the border of Mysore. The village is situated on the western ghats and faces the Arabian sea. The novel develops through the narrator, an old woman, who participated in the freedom struggle. The hero of the novel is Moorthy, a young man, who gives up college studies in response to Mahatma Gandhi’s call. He takes up the work upliftment of the pariahs in defiance of the social restriction, which he is supposed to observe as a Brahmin, and he is excommunicated on the instruction of the Swami. This brings the personal tragedy in the hero’s life, his mother dies. Moorthy is not deterred; but goes to a Pariah’s house, takes a sip of milk and feels the souls of his ancestors must be crying in Shame. He is supported and Encouraged by a rich widow, Rangamma. He clashes with the authorities when tries to Government, the women set them on fire. Few people escape the carnage, are settled in Kathipura in Mysore state.

Moorthy, though full of respect for the Mahatma; but differs with his policies on ideological reasons and has more faith in Nehru’s socialism.

It appears outwardly that the movement has achieved nothing; but the movement, the deep inward revolution has taken place as the things can never be the same as were in the past. Gandhi made a pact with the viceroy.

Raja Rao has the distinction of roughly being contemporary of Mulk Raj Anand and R. K .Narayan. The trio has some similar affiliations; in time and in choice of themes. However, Raja Rao defers in his choice as a novelist, a short story writer. He too is child of the Gandhian age.

Rao's themes include the metaphysical apprehension of God, the nature of death, immortality, illusion and reality, duality and no duality, good and evil, existence and destiny, Karma and Dharma; the quest for self-knowledge, the place of the guru, the influence of religion and social concepts and patterns and prejudices on individual and group behavior, corrupt priests; the ideal and meaning of love and marriage, the impact of tradition on the individual and collective life and the meaning of India's real and symbolic content, and the

historical or contemporary meeting of East and West in religious, political, and psychological terms tested against the vertical/horizontal distinction. The list is by no means exhaustive.

Raja Rao is a writer who insists with honesty and fervor that he is not the creator of his works. (--Edwin Thumboo)

Raja Rao's vision remains static, despite his Brahminical subtleties. The apotheosis of the self as a metaphysical necessity has led him into a position where all economic dilemmas become irrelevant in his scheme of things.

'Kanthapura' portrays the participation of a small village of South India in the national struggle called for by Mahatma Gandhi. Imbued with nationalism, the villagers sacrifice all their material possessions in a triumph of the spirit, showing how in the Gandhian movement people shed their narrow prejudices and united in the common cause of the non-violent civil resistance to the British Raj.

Rather than being a traditional novel with a neat linear structure and compact plot, Kanthapura follows the oral tradition of Indian sthala-purana, or legendary history. As Raja Rao explains in his original foreword, there is no village in India, however mean, that has not a rich legendary history of its own, in which some famous figure of myth or history has made an appearance. In this way, the storyteller, who commemorates the past, keeps a native audience in touch with its lore and thereby allows the past to mingle with the present, the gods and heroes with ordinary mortals.

The power of Kanthapura has much to do with the vigor of his vision, technique and style. The aroma of place names is evoked in iconographic detail. To catch the slow rhythm of village life, the old granny-tale technique is pressed into service. To story of "our Murthy", the village Gandhi of Kanthapura, assumes symbolic dimensions.

The story is narrated in flashback by Achakka, a wise woman in the village. She, like her female audience (whom she addresses as "sisters"), has survived the turbulence of social and political change which was induced by Mohandas K. Gandhi's passive resistance against the British government. Achakka provides a detailed picture of the rural setting, establishing both an ambiance and a rhythm for the novel. It is clear that her speech and idiomatic expression are meant to express a distinctively feminine viewpoint an extraordinary achievement for a male Indo-English novelist.

This village is a microcosm of the traditional Indian society with its entrenched caste hierarchy. In Kanthapura there are Brahmin quarters, Sudra quarters and Pariah

quarters. Despite stratification into castes, however, the villagers are mutually bound in various economic and social functions which maintain social harmony. The enduring quality of the Indian village is represented as ensuring an internal tenacity that resists external crises, its relationship to past contributing a sense of unity and continuity between the present and past generations. Kanthapura may appear isolated and removed from civilization, but it is compensated by an ever-enriching cycle of ceremonies, rituals, and festivals.

Rao depicts the regular involvement of the villagers in Sankara-Jayanthi, Kartik Purnima, Ganesh-Jayanthi, Dasara, and the Satyanarayana Puja with the intention of conveying a sense of the natural unity and cohesion of village society. Old Ramakrishnayya reads out the Sankara-Vijaya day after day and the villagers discuss Vedanta with him every afternoon. Religion, imparted through discourses and pujas (prayers), keeps alive in the natives a sense of the presence of God. Participation in a festival brings about the solidarity among them. The local deity Kenchamma protects the villagers "through famine and disease, death and despair". If the rains fail, you fall at her feet. Equally sacred is the river Himavathy which flows near Kanthapura.

Kanthapura is an enchanting story of how the independence movement becomes a tragic reality in a tiny and secluded village in South India. The novel has the flavor of an epic as it emerges through the eyes of a delightful old woman who comments with wisdom and humor.

As far as the form and technique of the novel is concerned Rao makes a deliberate attempt to follow traditional Indian narrative technique and it is Indian sensibility that informs Kanthapura. In fact both the spirit and the narrative technique of Kanthapura are primarily those of the Indian Puranas, which may be described as a popular encyclopedia of ancient and medieval Hinduism, religious, philosophical, historical and social. Rao at the outset describes his novel as a sthala- purana - legend of a place. The Puranas are a blend of narration, description, philosophical reflection, and religious teaching. The style is usually simple, flowing, and digressive.

Mabel Annie Chacko says Rao does not marginalize the role of women in the freedom movement and highlights their individual contributions. Rangamma and Ratna form women's volunteer groups, despite opposition from the orthodox. Moorthy and his volunteers closely monitor the Mahatma's Dandi march and enact their own satyagraha in Kanthapura. They picket toddy shops, and are joined by more volunteers from the city, and by the coolies from the Skeffington Coffee Estate. Their march is opposed by the police who

beat them up mercilessly. The police tell them to be loyal to the British Government, but the people say they know only the Government of the Mahatma. Moorthy and several others are arrested. As a result of the police atrocities the entire village is desolate and, in the end, "there remains neither man nor mosquito in Kanthapura".

Kanthapura has been described as the most satisfying of all modern Indian novels. Recognized as a major landmark in Indian fiction, it is the story of how the Gandhian struggle for Independence came to one small village in south India.

"There is more to Raja Rao's book than a morality tale. It is written in an elegant style verging on poetry; it has all the content of an ancient Indian classic, combined with a sharp satirical wit and a clear understanding of the present. The author's extensive notes (printed as an appendix) will prove invaluable to the general reader." - New York Times

References

- <http://www.aparnaonline.com/kanthapura.html>
 - Guzman, Richard R. "The Saint and the Sage: The Fiction of Raja Rao," in The Virginia Quarterly Review. LVI (Winter, 1980), pp. 32-50.
 - Naik, M. K. "Kanthapura: The Indo-Anglian Novel as Legendary History," in Journal of the Karnatak University. X (1966), pp. 26-39.
 - Narasimhaiah, C. D. "Raja Rao's Kanthapura: An Analysis," in The Literary Criterion. VII, no. 2 (1966), pp. 54-77.
 - Verghese, C. Paul. "Raja Rao, Mulk Raj, Narayan and Others," in Indian Writing Today. VII (1969), pp. 31-38.
 - Wikipedia
-

हरिशंकर परसाई के निबंधों में सामाजिक व्यंग्य : वहिया संगीता.एम.

(b.ed,net,ph.d running) vayakhyata shahayak-dhanpura college.

परसाई जी ने अपने निबंधों में जो कुछ भी व्यक्त किया है उनका मूल स्वर सामाजिक हलचल में मिलता है। अंतः परसाई जी की दृष्टि मूलतः सामाजिक है। इसका मूल कारण यही है कि उनको प्रेमचंद के बाद गद्य साहित्य में सबसे बड़े सामाजिक पक्षधर के रूप में देखा जाता है। कबीर जी का प्रभाव परसाई जी पर अधिक रहा है। इसलिए उनके साहित्य का मूल स्वर समाजोन्मुख ही देखा जा सकता है। परसाई जी ने समाज में होनेवाली सभी प्रकार की हलचल को एक अभ्यासिक नजरों से देखा है जैसे प्रत्येक युग में सामाजिक परिवर्तन होते हैं। पर जब वह बदलाव समाज की परंपरागत वैचारिकता से भिन्न हो तब उससे विसंगतता का निर्माण होता है। इसी का प्रयोगकर लेखक अपनी रचनाओं में सामाजिक हास्य-व्यंग्य को अभिव्यक्त करता है। परसाई जी पर कबीर जी का प्रभाव देखते हुए समाजोन्मुख साहित्य का मूल स्वर इस प्रकार देखा जा सकता है।

“हिन्दी को ऐतिहासिक सार्थकता और गद्य को सामाजिक सरोकार देनेवाले पहले व्यंग्यकार हरिशंकर परसाई के संबंध में उसका रचनाकार व्यक्तित्व और सामाजिक दायित्व को एक रचना के रूप में गहनीय अर्थ देता है। वे अपने समय में जी रहे आदमी की तकलीफ का ऐतिहासिक सामाजिक कारण ढूँढते हैं। और परिस्थितियों, घटनाओं के संदर्भ तलाशते हैं।”^१

स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद समाज-व्यवस्था में काफी बदलाव आया है। नये-नये आविष्कारों, औद्योगीकरण के कारण व्यक्ति की जीवन प्रणाली में परिवर्तन हुआ है। उनकी विचारधारा भी बदली, परिणाम स्वरूप दो पीढ़ियों के बीच का संघर्ष कुछ ज्यादा ही उग्र रूप में सामने आया। पश्चिम से आई हुई आधुनिकता का प्रभाव समाज के सभी वर्गों पर पड़ा। पश्चिम की भोगवादी संस्कृति के प्रभाव ने हमारी युवा पीढ़ी को आकर्षित किया। वह उनके अन्धे अनुकरण के आदी हो गये। फलतः वैयक्तिकता विकसित होती गई और सामाजिकता समाप्त होती गई। परसाई जी ने भारतीय समाज की व्यक्तिवादी और स्वार्थ प्रवृत्तियाँ अनास्था, अविश्वास, अनुशासनहीनता, मूल्य संघर्ष, फैशन-परस्ती आदि सभी सामाजिक आयामों को अपने निबंधों का विषय बनाया है। क्योंकि ये स्थितियाँ समाज को अधःपतन के गर्त में धकेलनेवाली हैं। फलतः इसे अपनी रचना का विषय बनाकर उस पर जबरदस्त हास्य-व्यंग्यात्मक प्रहार किये हैं।

परसाई जी के निबंधों में एक भी निबंध ऐसा नहीं मिलेगा जिसमें उन्होंने सामाजिक विसंगतियों का उल्लेख न किया हो। आज का मानव आधुनिक आबोहवा में विचित्र कश्मकश में फँसा हुआ है। एक ओर आर्थिक दबाव पुरानी मान्यताओं को तोड़ने को विवश कर रहा है तो दूसरी ओर परंपरागत संस्कार उसे जकड़े हुए हैं। आज एक की कमाई से पूरा घर नहीं चल सकता। इस सच्चाई के कारण मन मारकर पर्दे की रानी को बंधन मुक्त किया जा रहा है। उसे नौकरी करने की स्वतंत्रता दी जा रही

है। परसाई जी ने अपने निबंध 'संस्कारों और शास्त्रों की लड़ाई' एवं 'कंधे श्रवण कुमार के' में आज के इसी मंथन को वाचा दी है कि नई पीढ़ी ने अपने नये माईने सीख लिए हैं। वह उस परंपरा को अंधे होकर ढोने को तैयार नहीं है। - "आज की पीढ़ी एकलव्य की तरह न तो अंगुठा काटकर देने को तैयार हो और न ही श्रवण कुमार की तरह कावड उठाने को। समय बदल गया है। कितनी काँवडे है राजनीति में, साहित्य में, कला में, धर्म में, शिक्षा में, अन्धे बैठे हैं और व्यंग्यात्मक अभिव्यक्ति हो वह सामाजिकता के आसपास घुमती हुई नजर आती है।"२

परसाई जी ने अपने हास्य-व्यंग्यात्मक निबंधों में काफी विस्तार से उनकी अभिव्यक्ति की है। और वर्तमान सामाजिक मानसिकता के परिदृश्य को अपने निबंधों में उभारा है। वर्तमान सामाजिक परिवेश इतना अधिक प्रदूषित हो गया है कि न तो पुरानी मान्यताएँ बरकरार हैं और न नई बन सकी है। हमने जीवन के वास्तविक स्वरूप को समझा ही नहीं है। पनप रही भौतिकवादी दृष्टि में वस्तु बड़ी है। और आदमी छोटा एवं तुच्छ। परसाई जी ने आक्रोश व्यक्त करते हुए माना है कि जीवन में मिथ्या संतोष व सब्र घर कर गये हैं।

"जो कोम भूखी मारी जाने पर भी सिनेमा में जाकर बैठ जाय वह अपने दिन कैसे बदलेगी। अद्भुत सहनशीलता है इस देश के आदमी में। और बड़ी भयावह तटस्थता। कोई उसे पीटकर उसके पैसे छीन ले तो वह दान का मन्त्र पढ़ने लगता है।"३

परसाई जी ने ऐसी सामाजिक मानसिकता को चूहे से भी बदतर माना है।

"आदमी क्या चूहे से भी बदतर हो गया है? चूहा तो अपनी रोटी के हक के लिए मेरे सिर पर चढ़ जाता है। मेरी निंद हराम कर देता है। इस देश का आदमी कब चूहे की तरह करेगा।"४

आँखवालों उन्हें ढो रहे हैं। अब श्रवणकुमार के कंधे हिलने लगे हैं। वे भटकने लगे हैं। और गिरा देने का साहस करने लगे हैं। वे कहते हैं अपनी शक्ति और जीवन हम अन्धों को ढोने में नहीं गुजारेगें। तुम एक जगह बैठे। माल जपो। आदर लो, रक्षण लो। हमें अपनी इच्छा से चलने दो, अनुभव दे दो। दृष्टि मत दो। वह हम कमा लेंगे।" इसी मानसिकता का असर समा के विभिन्न घटकों में देखा जा सकता है। संबंधों का टुटना, संयुक्त परिवार एवं रिश्तों-नातों में बिखराव व्यक्ति में वैयक्तिकता, स्वार्थ, पैसों को विशेष महत्व देना। समय का अभाव, इसी कारण व्यक्ति अन्तर्मुखी बन गया और सच्चाई, इमानदारी, श्रेष्ठ चरित्र निर्माण, नैतिकता आदि सब प्राचीन मूल्य बन गये। आज स्थिति यह है कि कोई अपने आपको इनसे दूर रखना चाहे और नैतिक जीवन चाहे फिर भी वह आज संभव नहीं है। जहाँ भी थोड़ी सी फिसलन हुई व्यक्ति फिसल पड़ता है। इसलिए आज के इन्सान का ध्येय रहता है स्वयं को अवसर के अनुसार ढाल के जीवन बीताना। यही कारण है कि आज के समाज में ऐसे चरित्रों का निर्माण नहीं होता, जो राष्ट्रीय चरित्र बन सके। आज राष्ट्रीय चेतना के विकास के स्थान पर व्यक्तिवादी चेतना का विकास हुआ है। आज स्व-हित की भावना पनपी है। यही समाज की सारी समस्याओं की जड़ है। इसी ने दया, माया, ममता, करुणा, स्नेह, सहानुभूति को समाप्त कर ईर्ष्या, द्वेष, धृणा, असहिष्णुता जैसी भावना को बढ़ावा दिया है।

परसाई जी ने समाज के विभिन्न वर्गों में जिस प्रकार की मानसिकता पनप रही है। जिस प्रकार वैमनस्य देखे जाते हैं उनका सुक्ष्म निरीक्षण किया है। परसाई जी ने उच्च, मध्यम एवं निम्न सभी वर्गों के बारे में लिखा है पर विशेषकर मध्यमवर्ग के बारे में परसाई जी ने खुलकर लिखा है क्योंकि –

“त्रिशंकु स्थितिवाले मध्यमवर्ग में मिथ्याडम्बर, टीमटाम, बनावटीपन, ढकोसले, पाखंड और झुठ का बोलबाला है। ‘शो ओफ’ की प्रवृत्ति सर्वोपरि है। इस वर्ग में ही सबसे अधिक कुंठा एवं बिखराव व्याप्त है। इसी कारण मध्यमवर्ग में संयुक्त परिवार की टूटन, सगे-संबंधियों से दो-मुहा व्यवहार, स्वार्थ परखता सबसे अधिक पाई जाती है।”^५

परसाई जी ने अपने निबंध ‘पड़ोस’, ‘चोरी’, ‘निंदारस’, ‘साहब’, ‘महत्वाकांक्षी’ में मध्यमवर्गीय व्यवहारों पर अनुभूतिजन्य अभिव्यक्ति दी है।

“पुराना बुद्धिजीवी वर्ग ही इस समय मध्यमवर्गीय बन गया है। आर्थिक संत्रास की घूटन और टूटन के साथ ही उच्चवर्गीय विलासिता, फैशन परस्ती, कृत्रिमता की प्रवृत्ति भी इसी में घर करती जा रही है। झुठे सपने, आत्म प्रतिष्ठा, जीवन का खोखलापन, कायरता, आधुनिकता का रोग इस वर्ग में दृष्टिगोचर होता है।”^६ परसाई जी ने अपने अपने ईष्टदेव में भी महत्वाकांक्षी मध्यमवर्गीयों पर व्यंग्य किया है।

परसाई जी ने पाश्चात्य सभ्यता के अंधे अनुकरण से आज जो फैशन परस्ति का बाज़ार गरम हुआ है उसे लेकर अपने अनेक निबंधों में चिंता व्यक्त की है। पाश्चात्य नई शिक्षा-दीक्षा भौतिक सुखों की उपलब्धियों और महानगरीय सभ्यता के मोह से उत्पन्न आधुनिक होने की लालसा के कारण मूल्यों का टूटना सहज हो जाता है। आज की युवा पीढ़ी पश्चिमी सभ्यता से पनपनेवाली आधुनिकता की गुलाम होती चली गई। इनके नाम पर नैतिकता व चरित्रिकता का पतन होता गया। स्वतंत्र्यता के पूर्व अपनी संस्कृति, रीति-रिवाज, खान-पान, पहनावा, रहन-सहन के प्रति जो आस्था थी वो टूटती चली गई।

“आधुनिकता और फैशन परस्ती के नाम पर देशवासियों का नैतिक और चारित्रिक पतन होता चला गया। केवल अंग प्रदर्शन, माँस-मदिरा का सेवन, क्लबों और पाश्चात्य रंग में रंगे हुए सांस्कृतिक समारोह में अपनी गर्लफ्रेंड के साथ रंग-रंगेलियाँ मनाने की प्रवृत्ति समाज में तेजी से बढ़ती गई। जगह-जगह बार खुल गये। और शराब पीना आधुनिकता की पहचान बन गया। लड़के-लड़कियाँ की वेशभूषा बदल गई। रंग-बिरंगी पोशाकों में सुसज्जित लड़कियाँ राजमार्गों पर तितलियों की तरह उड़ती नजर आने लगी। स्त्री का आभूषण समझने वाली लज्जा-भाव पूरी तरह लुप्त हो गया। रूचियाँ पुरी तरह बदल गई।”^७

परसाई जी ने अपने निबंध “आधुनिकता का फैशन” में आज की इसी मानसिकता को व्यक्त किया है कि आज फैशन के नाम पर पाश्चात्य सभ्यता का जो भूत सवार हो गया है उनसे जीवन व्यवहार में कितना परिवर्तन आया है। परसाई जी के अनुसार - “अब तो ममता, सहानुभूति और करुणा मन में पैदा होती है। तब भी शंका होती है कि कहीं यह पिछड़ापन तो नहीं है। अमानवीयता भी तो आधुनिक फैशन है।”^८

फैशन का असर हर प्रकार के व्यवहार में देखा जा सकता है। भाव, भाषा, जीवनशैली सबकुछ अपने नये रूप में अलग अंदाज में व्यक्त होता है।

‘साहब महत्वाकांक्षी’ निबंध में लेखक ने माना है कि - “बाहर लोग सादी हिन्दी में बात करते हैं पर क्लब में आने पर अंग्रेजियन पर उतर आते हैं।” १९

‘एक लड़की पाँच दिवाने’ में परसाई जी ने माना है कि - “सेक्स की बातें सुनना-सुनाना सुखद लगता है। इसे अतृप्त काम की तृप्ति का आनंद प्राप्त होता है। कौन-किसके पीछे दीवाने हैं, लट्टू है आदि बातें चटखारे ले-लेकर की जाती हैं।” १०

इनसे स्पष्ट होता है कि आधुनिकता हमारे रोम-रोम में समाहित हो गई है। पाश्चात्य सभ्यता का अंधानुकरण हो रहा है। विदेशी सभ्यता, संस्कृति, रहन-सहन, वस्तु और व्यक्ति के प्रति आकर्षण, सुख-भोग की इच्छा आदि सब कुछ पाश्चात्य सभ्यता को हमने आधुनिकता मानकर उनकी नैतिक एवं सामाजिक पतन को अपना लिया है। और इसीसे हमारी भारतीय सभ्यता एवं संस्कृति आज भूलाई जा रही है। इसका परसाई जी को खेद है।

आज के समाज में नारी की स्थिति को लेकर भी परसाई जी ने बहुत कुछ लिखा है। वैसे साहित्य की हर एक विधा में आधुनिक साहित्य में नारी की अभिव्यक्ति को आवश्यक स्थान मिला है। जिस प्रकार से साहित्य में प्राकृतिक अभिव्यक्ति सहज रूप में आ जाती है उसी प्रकार नारी विषयक अभिव्यक्ति भी किसी न किसी रूप में साहित्य में आ ही जाती है। व्यंग्य विधा में भी साहित्यकारों ने नारी चिंतन – स्थिति को चिंतन का गहन विषय बनाकर प्रस्तुत किया है। हरिशंकर परसाई जी ने अपने निबंधों में उनकी हर स्थिति का उल्लेख किया है। खास तौर पर प्रेमचंदजी की शैली में उनकी समस्याओं को उभारा है। और आज की आधुनिक नारी की फैशन की मानसिकता को भी अभिव्यक्त किया है। दहेज के भूखे, समाज के साथ साथ देह के भूखे लोगों ने नारी को बाजारू स्थिति में लाकर खड़ा कर दिया है। उस पर व्यंग्य किया है। परसाई जी कहते हैं कि - “मुझे याद है बचपन में मेरे पड़ोस के बड़े किसान कमरे में रूपयों की थैली बाँधकर बैल खरीदने मेलों में जाया करते थे। अब देखता हूँ अनेक मनोहरलाल थैली बाँधकर अपनी कन्याओं के लिए वर खरीदने निकलते हैं।” ११

इसीसे फिर सामाजिक समस्याएँ पैदा होती हैं। असामाजिक प्रवृत्तियाँ जन्म लेती हैं।

“नाबालिग लड़कियाँ पेट भरने को चकलों में बैठ जाती हैं। दहेज के कारण लड़कियाँ बिन ब्याही सुख जाती हैं। हर तरफ लूट-खसोट है। साधारण आदमी का कई तरफ से खूनचूसा जा रहा है। और कोई बचाव का रास्ता नजर नहीं आता।” १२

परसाई जी इस समस्या के पीछे समाज की रूढ़िग्रस्त परंपरा को जिम्मेदार मानते हैं। ‘प्रेम की बिरादरी’ निबंध में अपने आक्रोश को व्यक्त करते हुए वे कहते हैं कि - “24-25 साल के लड़के-लड़कियों को भारत की सरकार बनाने का तो अधिकार मिल चुका है पर अपने जीवनसाथी बनाने का अधिकार नहीं मिला।” १३

हमारे समाज में आज भी यह मानसिकता बरकरार है कि नारी हमारे घर की शोभा है। वह जितनी घर को सुशोभित करने में अच्छी लगती है उतनी बाहर नहीं। ऐसी नारी की हीनदशा अवस्था पर भी परसाई जी ने बहुत कुछ लिखा है। उनका एक सुप्रसिद्ध निबंध 'वो वाईफ है न' उसमें अपने विचारों को इस प्रकार व्यक्त किया है। जब एक संपादक कवियत्री को मिलना चाहता है तो उसका पति मना करता है और कहता है कि - "वे नहीं आ सकती क्योंकि वो वाईफ है न ! हमारा समाज तो यह मानता है न कि जो बाहर आए तो तवाईफ है।" १४

आज भी समाज उसे पर्दे की रानी बनाकर ही रचना चाहता है। और बाहर निकल जाता है तो वो कोई न कोई मजबूरी के कारण ही। हमारे समाज में यह भी देखने को मिलता है कि जो नारी स्वतंत्र्य की रट लगानेवाले होते हैं वे अपने घर में ही उनकी मुक्तता पर प्रश्नचिह्न लगा देते हैं। परसाई जी स्पष्ट रूप से मानते हैं कि - "हमारी मुश्किल यह है कि हम हमेशा दूसरों की बीबी की खोज करते हैं। दूसरों की स्टेज पर आ जाए.....।" १५

आज आधुनिक, वैज्ञानिक एवं तकनीकी ने अपना रंग हर एक क्षेत्र में दिखाया है। इसलिए यह निरविवाद सत्य है कि आज की नारी व्यवसायिक क्षेत्रों में विशेष रूप से अपनी शक्ति से धन उपार्जन कर रही है। इसीसे समाज का देखने का नजरिया बदल रहा है। परसाई जी ने अपने निबंध 'संस्कार और शास्त्रों की लड़ाई' में अपने विचारों को अभिव्यक्त करते हुए लिखा है कि - "अर्थशास्त्र ने संस्कारों को धोबी पछाड़ दे दी। हमारे जमाने में नारी को जो भी मुक्ति मिली है आंदोलन से ? आधुनिक दृष्टि से ? उसके व्यक्तित्व की स्वीकृति से ? नहीं। उसकी मुक्ति का कारण महंगाई है। नारीमुक्ति के इतिहास में यह नाम अमर रहेगा। एक की कमाई से पूरा नहीं पड़ता।" १६

यह सत्य है कि अर्थोपार्जन के कारण ही उसे मुक्ति मिली है। मगर परसाई जी ने नारी स्वतंत्र्य, आधुनिकता व फैशन के नाम पर जो खुला प्रदर्शन हो रहा है उसे अपने निबंध 'आधुनिकता का फैशन' व 'विज्ञापन में बिकती नारी' में अभिव्यक्त किया है। परसाई जी ने नारी की प्रदर्शनता पर व्यंग्य व्यक्त करते हुए बताया है कि बाजार में नारी को खुला प्रदर्शन करने को मजबूर किया है आज किसी भी प्रकार की चीज को प्रदर्शित करने के लिए उनका इस्तेमाल किया जाता है। उसके लटकों-जटकों व नखरों के साथ किसी वस्तु को अपनी पसंद बनाती है। उसे देखकर उपभोक्ता उन पर टूट पड़ते हैं। कोई स्त्री पफ, पाउडर, स्मो आदि के विज्ञापन दे वह उचित है पर जब वह सिगारेट या टायर के विज्ञापन में अपनी राय पसंद करे तो वह असह्य है।

इस प्रकार परसाई जी ने नारी के बारे में अपने व्यापक विचार प्रस्तुत किए हैं। नारी के शोषण, अत्याचार, अन्याय से लेकर उनके आधुनिक समय में हो रहे विज्ञापनों में अश्लिल प्रयोग तक को परसाई जी ने अपने निबंधों का विषय बनाया है। इस संदर्भ में तीखी प्रतिक्रिया देकर समाज के वास्तविक द्वन्द्व को वाचा दी है। वे कहते हैं कि - "आजादी के बाद देश का राजनैतिक वातावरण ही दूषित नहीं हुआ है सामाजिक पतनशीलता के प्रमाण भी मिले हैं। राजनैतिक प्रणाली में सुचिता का अभाव हमारी

सामाजिक जीवन पद्धति के विकृत स्वरूप की ही वानगी है। राजनेता अपने समय के समाज को ही अभिव्यक्ति देते हैं। १९१७

अंत में हम इतना जरूर कहना चाहेंगे कि परसाई जी ने सभी क्षेत्रों में अपने व्यंग्य को आधार बनाकर अपने विचारों को व्यक्त किया है। सो जैसा राजा वैसी प्रजा के नाते समाज जीवन में भी विसंगतियों की भरमार देखने को मिलती है जिसको परसाई जी ने अपने निबंध साहित्य में वाचा देकर अभिव्यक्ति दी है।

संदर्भसूचि ;-----

क्रम	पुस्तक/ग्रंथ	लेखक/संपादक	पृष्ठ क्रम
1.	हरिशंकर परसाई की निबंधकला (परसाई रचनावली)	सं.कमलाप्रसाद	2
2.	वही	-----	5
3.	हरिशंकर परसाई : व्यक्तित्व एवं कृतित्व	डॉ. मनोहर देवलिया	139
4.	हरिशंकर परसाई की निबंधकला परसाई रचनावली सामाजिक व्यंग्य	कमला प्रसाद	2
5.	हरिशंकर परसाई के व्यंग्यों में का चेतना	कु.आभा भट्ट	92
6.	पगडंडियों का जमाना	हरिशंकर परसाई	91
7.	मेरी श्रेष्ठ व्यंग्य रचनाएँ	हरिशंकर परसाई	83
8.	पगडंडियों का जमाना	हरिशंकर परसाई	111
9.	वही	वही	111
10.	स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी निबंध साहित्य में व्यंग्य	उषा शर्मा	217
11.	वही	वही	217
12.	हिन्दी और गुजराती कहानियों में हास्य और व्यंग्य का तुलनात्मक अनुशीलन	डॉ.भगवानदास कहर	185
13.	हिन्दी के व्यंग्य निबंध	डॉ. आनंदप्रकाश गौतम	128
14.	काग भगोडा	हरिशंकर परसाई	16
15.	वही	वही	32
16.	परसाई रचनावली भाग-1,	संपादक मंडल	69
17.	तब की बात ओर थी	हरिशंकर परसाई	11

વેદોમાં 'વરુણ' રાજાના રૂપે (વરુણ રાજાનું સમ્રાટરૂપ)

વેદોમાં વરુણને એકલા તેમજ મિત્રોની સાથે ઘણીવાર 'રાજા' કહેવામાં આવ્યા છે ^(૧) તેઓ બધાના 'રાજા' છે. મનુષ્ય અને દેવતા બંનેના સમસ્ત સંસારના અને બધી સત્તાઓના ^(૨) વરુણ સર્વતંત્ર શાસક (સ્વરાજ) છે. ^(૩) સ્વરાજ શબ્દનો પ્રયોગ ઈન્દ્રથી વધારે વરુણ માટે અથવા મિત્ર-વરુણ માટે કરવામાં આવ્યો છે. ^(૪)

આમ આ પ્રકારે 'ક્ષત્ર' વિશેષણ પણ મુખ્ય તથા વરુણ માટે કરવામાં આવ્યો છે. એમના માટે આ વિશેષણ નો પ્રયોગ મિત્રની સાથે એક અને અર્થમાં બે વાર કરવામાં આવ્યો છે. એનાથી વિશેષ ક્ષત્રનો પ્રયોગ એક-એક વાર અગ્નિ-બૃહસ્પતિ અશ્વિનો માટે પણ કરવામાં આવ્યો છે. આમ ક્ષત્રિય શબ્દનો કુલ ૫ વાર પ્રયોગ થયો છે. તેમા ૪ વાર વરુણ અથવા આદિત્ય માટે થયો છે. ફક્ત એકજ દેવ સામાન્ય માટે થયો છે. આના પરથી ફલિત થાય છે કે વેદોમાં ક્ષત્રિયને પણ રાજા કહ્યા છે. ^(૫) ક્ષત્રિય હોવાને નાતે પણ નિયમો ધારણ કરવા અથવા વ્રતોનું પાલન કરવું વગેરે રાજાના ગુણો માનવામાં આવ્યાં છે. જેના આધારે કોઈને 'રાજા' નામે સંબોધિત કરવામાં આવતા હતા. તેમનાં રાજાનાં પદ માટે નિયુક્ત કરવામાં આવતા જે જનસમુદાય સમક્ષ રાજ્ય પદ માટે આવશ્યક વ્રતો યા નિયમો ને ધારણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેતાં હતા. રાજા વરુણ આ બધા ગુણોથી યુક્ત દેખાતા હતા. નિરુક્તમાં કહેવાયેલી 'રાજન્' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અનુસાર 'રાજન્' શબ્દ દ્વિધ્યર્થક 'રાજ્' ^(૬) ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થાય છે. જેનો અર્થ થાય છે. 'ચમકવું' ^(૭) આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર પણ વરુણ રાજાના ગુણોથી યુક્ત છે. ^(૮) વરુણની સ્તુતિ વિષયક મંત્રોમાં એમને પ્રકાશમાન અને બધાના સ્વામી કહ્યાં છે. વરુણદેવને પોતાના પાપોમાંથી મુક્તિ માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. સામાર્થ્યવાન જ ક્ષમાવાન પણ હોઈ શકે છે. અને વરુણદેવ અપરાધોને ક્ષમા કરી દે છે.

કેવળ પ્રકાશિત હોવાને કારણે વરુણદેવને રાજા કહ્યા છે. પરંતુ મહાભારતમાં રાજાને " રંબ" ધાતુથી નિષ્પન્ન થયેલ દર્શાવ્યા છે.

तेन धर्मात्तर स्वार्थं कृतोलोको महात्मना ।

राजितास्य प्रजा सर्वास्तेन रजिति शब्दाते ॥ (८) (महा.शु.)

જેનો અર્થ થાય છે "પ્રસન્ન કરવા" અર્થાત તેજ 'રાજા' હોઈ શકે જે પ્રજાને પ્રસન્ન, સુખી અને સંતુષ્ટ રાખી શકે અને વેદોમાં આપણે ઋષિઓને વરુણદેવની સ્તુતિ કરતા જોઈએ છીએ કે હે વરુણદેવ મારા આ આહવાનને સાંભળવો અને આ જેમને સુખી કરો સંરક્ષણના અભિલાષી થઈને હું તમને પુકારું છું. (૯)

પરવર્તી કાળમાં જે પ્રકારે રાજાનું પરમ કર્તવ્ય લોકહિત હતું. પ્રજાના કલ્યાણ માટે સર્વસ્વ ત્યાગીને રાજારામ કહેવાતા હતા. કે પ્રજાના હિત માટે સીતાનો ત્યાગ કરતા પણ મને કોઈ દુઃખ નથી તેજ પ્રકારે વૈદિક કાળમાં પણ પ્રજાહિત જ રાજાનું મુખ્ય કર્તવ્ય હતું. ઉપરોક્ત સ્થળો પર પણ ઋષિ વરુણદેવને સુખી કરવાની પ્રાર્થના કરી રહ્યા છે કે વરુણમાં રાજા સમાન સંરક્ષણની અભિલાષા છે. વરુણ નેતૃત્વ ધારણ કરનાર છે. ઋષિ કહે છે કે શાસકીય શક્તિથી શોભાયમાન થતા સંસારમાં બધાને જોવા અને બધાનું નેતૃત્વ કરવાવાળા વરુણદેવને આપણે સુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે ક્યારે બોલાવ્યે (૧૦)

कदा क्षत्रडश्रियम् नरम् आ वरुण करामहे

मृलीकाय उरुडचक्षसम् ॥ (ऋक ૧/૨૬/૬)

વાંજસનેયિ સંહિતામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે હે ઉત્તમ યશવાળા ઉત્તમ કલ્યાણયુક્ત, સત્યપ્રકાશક રાજા!

તુ શ્રેષ્ઠ પ્રજાપાલક છે. સાર્વજનિક મંગલ કાર્યોનાં સંપાદન હેતુ તારો રાજ્યાભિષેક કરુ છું (૧૧) અને ઋણદેવમાં વરુણ માટે કહેવાયેલા ગુણ

“તેન સત્યેન જાગૃતમ” ૧/૨૧/૬” ના આધારે એમને રાજા કહેવામાં આવ્યાં છે.

વૈદિક આર્ય અનુસાર સત્યનો પ્રકાશ કરનાર રાજા હોય છે. જે સ્વયં સત્ય પ્રકાશી હોય છે તે પ્રજાજનોમાં સત્ય અને અસત્યને મહત્વ આપે છે. અને વરુણદેવ આ બધા જ ગુણોથી મુક્ત છે. જેઓ પ્રજાના સત્ય અને અસત્યનું નિરિક્ષણ કરતા પ્રજાની મધ્યમાં ફરતા રહે છે. (૧૨)

ઋણદેવમાં એક સ્થળે કહેવામાં આવ્યું છે કે જે તીક્ષ્ણદ્રષ્ટિ થી યુક્ત હોય તેજ રાજા હોય છે. જરૂર પડે તો વિરોધીઓને જોવા માત્રથી જ એના પ્રભાવ અને શક્તિની ખબર પડી જાય છે. આમ વરુણ દેવ રાજોચિત્ત ગુણોથી યુક્ત દેખાય છે. આ પ્રકારે વેદોમાં ઈન્દ્રની સાથે—વરુણને પણ રાજાના પદ પર બેસાડવામાં આવ્યા છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે ગુણોથી જ રાજા ચૂટવામાં આવ્યા છે. ન કેવળ ઈન્દ્ર કે વરુણ

ને પરંતુ વેદોમાં અગ્નિને પણ 'રાજા સંસ્થાથી વિભૂષિત કર્યા છે. તેજ પ્રમાણે "અગ્નિ"ને પણ આજ પદ આપવામાં આવ્યું છે. પરંતુ અગ્નિને "રાજા" કહીને ઓછા મંત્રોમાં સંબોધિત કર્યા છે.

અગ્નિ દેવને સંબોધિત કરતા એક મંત્રમાં રાજા કહીને પ્રજાના મંગલની કામના કરવામાં આવી છે કે "હે અગ્નિરૂપી રાજા તમે પ્રજાઓ માટે મંગલકારી બની આ રાષ્ટ્રમાં રહેતી સર્વ પ્રજાઓનું કલ્યાણ કરી રાજયાસન પર આસીન થાઓ અને રાજધર્મમાં રત રહો" (૧૩)

શિવો ભૂત્વા મહયમગ્ને અથોસીદ શિવસ્ત્વમ્

શિવા : કૃત્વા દિશ : સર્વા : સ્વં દોનિમિહાસદ : । (તૈ. સં. ૪/૧/૬૩/૨/૧/૬) (૧૩)

અગ્નિદેવ આજ રક્ષક ગુણનાં કારણે બધાનાં વાંચનીય છે. તેઓ આપણું કલ્યાણ કરનારા છે અગ્નિયસ્થમાં બધાથી અંગ્રણી છે. (૧૪)

સ યદસ્ય સર્વસ્યાગ્રમસૃજ્યત તસ્માદગ્નિરગ્નિર્હવૈ

તમગ્નિ રિત્યાચ ક્ષતે પરોડક્ષમ્ । (શ. બા. ૬/૧/૧/૧૧)

રાજાને અગ્નિનું સ્વરૂપ માનવામાં આવે છે. કારણ કે રાજાના કાર્યો તેમજ અગ્નિના કાર્યોમાં સમાનતા જોવા મળે છે. આજ કારણે અગ્નિને વેદોમાં "રાજા" તરીકે કર્યા છે. અગ્નિની કહેવાયેલ મંત્ર

ૐ અગ્નિમીડે પુરોહિત પરપસ્યદેવમૃત્વિજમ્ ।

હોતારમ્ રત્નધાતમમ્ । (ઋ ૧/૧/૧ (૧૫))

અગ્નિને દેવતા કહેવામાં આવ્યા છે. અને દેવ શબ્દ "રાજા" માટે પણ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. કારણ કે અગ્નિ અને રાજા બંન્નેના કાર્યોમાં સમાનતા જોવા મળે છે. તેજ પ્રકારે રાજા પુરોહિતના અભિષ્ટનું સંપાતન કરે છે તેમ અગ્નિ પણ પસ્થના અપેક્ષિત હોમનું સંપાતન કરે છે.

આ પ્રકારે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે વૈદિક આર્યોએ રાજામાં પ્રશાસનિક ક્ષમતા તેમજ યોગ્યતાની સાથે સાથે બળ, પૌરુષ, સાહસ, શૌર્ય આદિના ગુણોનું હોવું પણ જરૂરી માન્યું છે જેમ કે અગ્નિમાં નેતૃત્વનો ગુણ છે. વાયુમાં ગતિનો ગુણ છે. સૂર્યમાં તપાવવાનો ગુણ છે રાજા ઈન્દ્રનો અંશ છે કેમ કે તે સ્વામી છે. સોમની જેમ આનંદિત કરવાના કારણે એમનામાં સોમનો અંશ છે વરુણમાં (વ્યાપ્ત કરવું) વ્યુત્પત્તિ અનુસાર રાજામાં વરુણનો અંશ છે કારણ કે રાજા પોતાના કાર્યોથ પ્રજાઓને વ્યાપ્ત કરે છે અને કાનુનો, નિયમોની એમને નિયંત્રિત કરે છે મિત્રતાને કારણે એમનામાં મિત્રતાના

અંશો છે રાજા દંડથી બધાને નિયંત્રિત કરે છે. તેમનામા યમનો અંશ છે બધાને સત્કર્મોમાંપ્રેરિત કરવા નાં કારણે એમનામાં સવિતાનો અંશ છે પિતૃઓની જેમ પ્રજાપાલકહેવાથી રાજામાં પિતૃઓનો અંશ પણ છે.

અગ્નેર્ભાગસ્ય, ઈન્દ્રસ્ય ભાગ ; સોમસ્ય ભાગ ;

વરુણસ્યભાગ : મિત્રાવરુણયો ભાગ ;, યમસ્ય ભાગ

પિતૃણા ભાગ : સ્યદવસ્ય સવિતૃર્ભાગસ્ય અથર્વ ૧૦/૬/૭-૧૪) (૧૬)

ઉપરોક્ત વિવેચના પરથી આપણે નિષ્કર્ષ કાઢી શકીએ કે વૈદિકકાળમાં ગુણોથી યુક્ત વ્યક્તિ જ

રાજા કહેવાતા હતા. "રાજતે ઇતિ રાજા"

વ્યુત્પત્તિ અનુસાર કોઈ પણ ગુણોથી યુક્ત સુંશોભિત થયેલા રાજા કહેવાતા હતા. આજ કારણે વેદોમાં અમુક અમુક સ્થાને કોઈકવાર ઈન્દ્રને કોઈવાર વરુણ, અગ્નિ વગેરે "રાજા" કહેવામાં આવ્યા છે વેદો માં એક સ્થાને કહેવાયુ છે કે "હે રાજન તમે અચળભાવથી આ રાષ્ટ્રપતિ પદ પરસ્થિર રહો, બધી જ પ્રજાઓ તમને રાજાના રૂપે યાહે છે આ રાષ્ટ્ર તમારા અધિકારથી નીકળી ન જાય. (૧૭)

આચાર્ય પ્રિયવત વેદ વાયસ્પતિ છે અગ્નિ, ઈન્દ્ર તેમજ વરુણની સ્તુતિમાં કહેવાયેલા મંત્રોમાં રાજા અથવા સમ્રાટ પુરક અર્થો માટે પ્રયુક્ત વિશેષણો ના આધારે રાજા હોવા માટેના ગુણો પર દૃષ્ટિયાત કર્યો છે. તે રાજાપદોચિત ગુણ નિમ્નયુક્ત પ્રકારનાં દર્શાવ્યા છે. (૧૮)

૧.વિચિત્રતમ્ — જે મેઘાવી હોય (૧૯)

૨.રથીતમ્ રથીનામ્ — જે રથ ચલાવવામાં પ્રવીણ હોય (૨૦)

૩.યુવા — જે યુવાન હોય જેમા કાર્યશક્તિ ભરપુર માત્રામા હોય (૨૧)

૪.કવિ — જે કાન્તદર્શી હોય અથવા ગહરાઈમાં જઈને વાતોને સમજી શકે. (૨૨)

૫.તેન સત્યેન જાગૃતમ્ — જે સદા સત્યમાં જાગતો હોય અથવા સદા સત્ય પર આરૂઢ હોય (૨૩)

૬.રાતક્રતો — જે સેંકડો પ્રકારના કર્મો કરી શકતો હોય (૨૪)

અથવા જેમાં સેંકડો પ્રકારની બુદ્ધિ હોય.

૭.અસમા મનીષી — તેના જેવી મનનશીલ બુદ્ધિકોયનામાં ન હોય (૨૫)

૮. જાતવેદા— જે બુદ્ધિ સમજવાવાળો હોય અને પ્રજાની સમૃદ્ધિમાં વધારો કરી શકવાની શક્તિ ધરાવતો હોય તે (૨૬)

૯. ગૃહપતિ — જે ગૃહપતિ અથવા ગૃહસ્થ હોય વિવાહીત હોય (૨૭)

૧૦. સૌભગત્વસ્થ વિઢ્ઠાન — જે રાષ્ટ્રને સૌભાગ્યને ધરાવનાર ઉપાયોને જાણનાર (૨૮)

૧૧. સતાં જ્યેષ્ઠતમાય – જે સતપુરુષોમાં બધાથી શ્રેષ્ઠ હોય (૨૯)
૧૨. વિદ્વાન – જે ગુણવાન હોય (૩૦)
૧૩. વિપ્ર – જે વિશેષ આવશ્કતાને પૂરી કરવા વાળો હોય (૩૧)
૧૪. નૃત્તક્ષા – જે મનુષ્યને ઓળખી શકતો હોય (૩૨)
૧૫. શૂર – જે શુરવીર હોય (૩૩)
૧૬. શુશ્વિમ્ – જે બધી જ રીતે શુદ્ધ, પવિત્ર, નિષ્કલંકી હોય (૩૪)
૧૭. પુરુરૂપ – જે મોટા રૂપવાળો, દેખાવે અતિ સુંદર હોય (૩૫)
૧૮. અધા વિશ્વાસુ – જેની બધી જ પ્રજાઓમાં પ્રસંશા થતી હોય (૩૬)
૧૯. અંજર – જે વૃદ્ધ ન હોય અને જેની કાર્ય શક્તિ જીર્ણ ન થઈ હોય (૩૭)
૨૦. વેતા – જે ખૂબજ જ્ઞાનિ, શિક્ષિત હોય (૩૮)
૨૧. મિત્રવધન – જેમા મિત્રો વધારવાની યોગ્યતા હોય (૩૯)
૨૨. ચર્કૃત્ય – જે ખૂબ જ ક્રિયાશીલ હોય (૪૦)
૨૩. સત્યયોનિ – જેનું સત્ય જ ઘર હોય જે સદા સત્યમાં નિવાસ કરે, જેના વ્યવહાર,
આચારણ વગેરેથી લોકોમાં સત્ય પાલન કરવાની ભાવના થાય વગેરે (૪૧)
૨૪. બ્રમિચરેણ – યર્થાત બ્રહ્મચાર્ય ના સેવન અને તપ દ્વારા રાજા રાષ્ટ્રની રક્ષા કરી શકે છે
તપ દ્વારા બધા જ કર્તવ્ય પાલનોની સહનશીલતા, જીવનની સાદગી વગેરેના ઉલ્લેખો
જોવા મળે છે. (૪૨)
- આ પ્રકાર આચાર્ય પ્રિયવતજી એ રાજા સંબંધિ ઉપરોક્ત ગુણો દ્વારા એ સ્પષ્ટ કયું છે
કે વૈદિક કાળમાં રાજપદ કોઈ અલગ પદવી ન હતી. પરંતુ કોઈ દેવ વિશિષ્ટમાં વિશેષ ગુણો
હોવાના નાતે “રાજા” નામથી સંબોધિત કરી દેવામાં આવતા હતા.

સંદર્ભ સુચિ:-

- (૧)વાજ. સંહિતા, ૨૦/૩.
(૨)વાજ. સંહિતા, ૨૦/૩૩.
(૩)ઋક ૬.૨૪.૭.

- (૪)ઋક ૬૦.૬૩૨.૩.
(૫)ઋક ૨.૨૭.૬૦.
(૬)દ્વિતીય બ્રાહ્મણ ૮/૬
(૭)નિરુકત ૨/૬.
(૮)મહાભારત શાંતિપર્વ ૬૬/૬૨૭
(૯)મહાભારત શાંતિપર્વ ૬/૨૬
(૧૦)શતપથબ્રાહ્મણ ૬૨/૮/૩/૬૦.
(૧૧)ઋક ૭/૪૬/૩.તૈ. સંહિતા ૬/૬/૧/૧
(૧૨)તૈ. સં. ૪/૬/૬૩
(૧૩)શતપથ બ્રાહ્મણ ૬/૧/૧/૬૬.
(૧૪)અથર્વવેદ ૧૦/૬/૭-૧૪
(૧૫)તૈ. સ. ૪/૨/૧/૪
(૧૬)પ્રિયવ્રત વેદોના રાજનૈતિક સિદ્ધાંત પૃ. ૬૬૨.
(૧૭)ઋક. ૬/૬/૪
(૧૮)ઋક. ૬/૬૬/૪
(૧૯)ઋક. ૬/૬૬/૪
(૨૦)ઋક. ૬/૬૬/૪
(૨૧)ઋક. ૬/૩૦/૬
(૨૨)નિર્ઘંટુ ૨/૧
(૨૩)નિર્ઘંટુ ૩/૬
(૨૪)ઋક. ૩/૬૪/૮
(૨૫)ઋક. ૩/૬૬/૬
(૨૬)ઋક. ૧/૬૦/૪
(૨૭)ઋક. ૩/૬૪/૧૬

- (૨૮)જીક. ૨/૧૬/૩
(૨૯)જીક. ૩/૧૪/૨
(૩૦)જીક. ૬/૧૪/૬
(૩૧)ઋક્. ૪/૨૬/૩
(૩૨)ઋક્. ૬/૪/૨
(૩૩)ઋક્. ૬/૮/૨
(૩૪)ઋક્. ૬/૧૭/૪
(૩૫)ઋક્. ૬/૧૬/૨
(૩૬)અથર્વ ૪/૮૨
(૩૭)અથર્વ ૪/૮/૨
(૩૮)અથર્વ ૭/૬૨/૧
(૩૯)અથર્વ ૧૬/૨૪/૮
(૪૦)અથર્વ ૭/૬૨/૧
(૪૧)અથર્વ ૭/૮૬/૧
(૪૨)ધ. શા. ન્યા. સ્વ. પૃ ૪૮

ઉપનિષદમાં નિરૂપિત તાત્ત્વિક ચિન્તન

ડૉ.વિષ્ણુપ્રસાદ ચન્દ્રકાન્ત ત્રિવેદી

જી.એમ.ડી.સી.આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ

કોલેજ, નખત્રાણા, કર્ણાટક.

સંહિતા, બ્રાહ્મણ, આરાણ્યક અને ઉપનિષદ આ ચારેયને વૈદિક સાહિત્ય તરીકે ગણવામાં આવે છે. તેમાં ઉપનિષદોમાં જ્ઞાનનો ધોધ વહે છે. સમગ્ર વૈદિક સાહિત્યને ‘ શ્રુતિ ’ (સાંભળેલું જ્ઞાન) કહેવાની પરંપરા છે, કારણ કે આ સમસ્ત વૈદિક શબ્દાવલિ મૌખિક પરંપરાથી આજ દિન સુધી જળવાઈ રહી છે અને તે ‘ અપૌરુષેય ’ પણ કહેવાય છે. ત્યાર પછીનું જે કંઈ નવું સાહિત્ય રચાયું તેનું ‘ સ્મૃતિ ’ કહેવામાં આવે છે. શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં વધુ વિશ્વસનીયતા શ્રુતિની છે. ‘ શ્રુતેરિવાર્થ સ્મૃતિરન્વગચ્છત્ (રઘુવંશ - સર્ગ - ૨) ’ કારણ કે શ્રુતિનું જ્ઞાન વૈદિક ઋષિઓનું અનુભવસિદ્ધ અને દાર્શનિક હતું.

ઉપરોક્ત સમગ્ર વૈદિક સાહિત્યમાં ઉપનિષદોનો ક્રમ છેલ્લો હોવાને કારણે તેને ‘ વેદાન્ત ’ કહેવામાં આવે છે. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ આ ચારેય વેદ સાથે જોડાયેલ ઉપનિષદો ઉપલબ્ધ છે. બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ આ ચાર આશ્રમવ્યવસ્થામાં ઉપનિષદો મુખ્યત્વે ચતુર્થ આશ્રમના માર્ગદર્શક ગણાય છે. સંન્યાસ આશ્રમમાં વ્યક્તિ તમામ સાંસારિક ક્રિયા-કલાપોથી મુક્ત થઈ, જગત તરફ નિર્લેપતાનો ભાવ કેળવી, જગદીશ્વર તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. એકાન્તિક ધર્મની પ્રાપ્તિની ભાવના આપણાં વૈદિક ઉપનિષદોમાં રહેલી છે.

શાબ્દિક રીતે ઉપ, નિ (ઉપસર્ગ) અને સદ્ (ધાતુ) એ ત્રણ શબ્દોથી ઉપનિષદ શબ્દ બન્યો છે. ઉપ એટલે તદ્દન નજીક, નિ એટલે નીચે અને સદ્ એટલે ખેસવું. એ રીતે ઉપનિષદ એટલે ખૂબ નજીક ખેસવું. આદ્ય શંકરાચાર્ય ઉપનિષદ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જુદી રીતે આપે છે. સદ્ એટલે ‘ ઢીલું કરવું ’ કે ‘ નાશ કરવો ’. આ અર્થમાં ઉપનિષદ અજ્ઞાનનો નાશ કરવાની વિદ્યા છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન ઓલ્ડન બર્ગ ઉપનિષદોને ‘ ઉપાસના ’ ગણાવે છે. ઉપનિષદોનો અભ્યાસી પોલ ડોયસન ‘ રહસ્ય વિદ્યા ’ ગણાવે છે.

ઉપનિષદોનો કોઈ સમય નિર્ધારિત થઈ શકતો નથી. કારણ કે તે ખૂબ પ્રાચીન છે અને જુદી જુદી વ્યક્તિઓ દ્વારા જુદા જુદા સમયે રચાયેલ છે. આદ્ય શંકરાચાર્યજીએ ૧૦ ઉપનિષદો પર ભાષ્ય લખ્યું હોવાથી મુખ્ય દશ ઉપનિષદ માનવામાં આવે છે. ઈશ, કેન, કઠ, પ્રશ્ન, મુણ્ડક, માણ્ડુક્ય, તૈત્તરેય, ઐતરેય, છાન્દોગ્ય અને બૃહદારણ્યક. આ ઉપરાંત શંકરાચાર્યજી તેમના બ્રહ્મસૂત્ર પરના ભાષ્યમાં અન્ય ઉપનિષદોનો ઉલ્લેખ કરે છે. એક મત મુજબ કુલ ૧૦૮ ઉપનિષદો છે.

આ બધા ઉપનિષદોમાં કેટલાક ઉપનિષદો ગદ્યમાં છે તો કેટલાક પદ્યમાં છે. આ ગદ્ય-પદ્યાત્મક ઉપનિષદોનું તાત્ત્વિક ચિન્તન આ રીતે સમજી શકાય.

બ્રહ્મતત્ત્વ :-

સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ, અયમાત્મા બ્રહ્મ જેવા મહાવાક્યોમાં બ્રહ્મ વિચારણા કરવામાં આવી છે. ડો.રાધાકૃષ્ણન્ કહે છે - ઋગ્વેદમાં અધ્યાત્મજ્ઞાનની નક્કર અભિવ્યક્તિ કરતાં પવિત્ર મન્ત્ર તરીકે બ્રહ્મને ઓળખવામાં આવે છે. ઉપનિષદોમાં ક્રમશઃ ‘ બ્રહ્મ ’ પ્રાર્થનાની શક્તિ ગણાવા લાગે છે. બ્રહ્મમાં કોઈ રહસ્યમય શક્તિ છે અને જે જે વસ્તુનું સૂચન કરતું હોય તેનું હાર્દ ધરાવે છે. બ્રાહ્મણગ્રંથો કર્મકાંડ સાથે એક સર્વશક્તિમાન સત્તારૂપે ‘ બ્રહ્મ ’ ને વર્ણવે છે. (Dr.Radhakrishnan , The princi. Upanishads , p.52)

ઉપનિષદોમાં સૃષ્ટિસર્જનમીમાંસાની દૃષ્ટિએ જે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે તેમાં પણ આત્મા વિષયક દૃષ્ટિબિંદુ આધારરૂપે પહેલેથી જ સ્વીકારાયેલું જેવા મળે છે. વિશ્વનિર્માણમીમાંસા એ બ્રહ્મની બહિર્લક્ષી શોધનું પ્રતીક છે. કેનોપનિષદના ત્રીજા અધ્યાયમાં અસુરો પર વિજય મેળવી ગર્વયુક્ત બનેલા દેવોની વાત વિચાર માંગી લે તેવી છે. દેવોએ જ્યારે એમ માન્યું કે તેમની સ્વશક્તિથી તેઓ વિજેતા બન્યા છે ત્યારે કોઈ વિચિત્ર સ્વરૂપે પ્રગટ થયેલ બ્રહ્મે ક્રમશઃ અગ્નિ, વાયુ અને આકાશના દેવતા ઈન્દ્ર સમક્ષ એક ઘાસનું તાણખલું મૂક્યું અને એને હટાવી આપવા કહ્યું. બધા દેવતાઓ શક્તિસમ્પન્ન હોવા છતાં તાણખલું ન હટાવી શક્યા. ત્યાર પછી હિમવાનની પુત્રી ઉમા દેવોને એ વિચિત્ર તત્ત્વની ‘ બ્રહ્મ ’ તરીકે ઓળખ આપે છે અને એ જ સમસ્ત વિશ્વનો આધાર છે.

જીવ :-

ઋગ્વેદના સાતમા મંડલમાં આત્માને પ્રાણરૂપે વર્ણવ્યો છે. ત્યાર પછી ક્રમશઃ આત્માનો અર્થ વિસ્તરતો રહ્યો છે. શાંકર વેદાન્ત પરમાત્મા અને જીવાત્મા વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ કરે છે. તદનુસાર પરમાત્મા સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન અને સર્વવ્યાપી છે. જ્યારે જીવાત્મા જ્ઞાન અને શક્તિમાં સીમિત છે. પરમાત્મા ન તો ક્રિયાશીલ છે, ન અક્રિય. જ્યારે જીવાત્મા ક્રિયાશીલ છે. શરીર અને વિવિધ ઈન્દ્રિયો સાથે જોડાયેલ હોવાને કારણે જીવાત્મા ઉપાધિઓથી આવૃત્ત છે.

એક પરમ સત્તાધીશ એવા પરમાત્મા અને અનેક જીવાત્માઓ - આ બન્નેના સંબંધનો પ્રશ્ન ઘણો જ ગૂંચવણભર્યો છે. જીવાત્મા કે જીવનો વિચાર પૂર્ણરૂપે શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. ઋગ્વેદાદિ સંહિતાઓમાં આત્મા શબ્દ ‘ પ્રાણ ’ ના અર્થમાં પ્રયોજાયેલ છે. ત્યાર પછી જેમ જેમ પરમાત્મા અને જીવાત્માના સંબંધના પ્રશ્ને વિચાર આગળ વધે છે તેમ તેમ જીવના સ્વરૂપ અંગેની સ્પષ્ટતા વધે છે.

ડોયસન જીવાત્માનું સ્વરૂપ વર્ણવતા બે ઉપનિષદોના ઉદાહરણો ટાંકે છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં પરમ તત્ત્વ સંકલ્પ કરે છે - હવે હું આ ત્રિવિધ દેવતાઓમાં જીવ સ્વરૂપે પ્રવેશ કરું છું અને નામરૂપની સ્પષ્ટતા સાથે એ ત્રણોયને ત્રિવિધ કરું. (છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્ ૬/૩/૨)

એ જ રીતે કઠોપનિષદમાં બે આત્માઓનું વાર્ણિક કાવ્યાત્મક રીતે કરવામાં આવ્યું છે. ‘ સત્કર્મોના લોકમાં કર્મની પળોને પીનારે આત્માઓ છે. બન્ને આત્માઓને પ્રકાશ અને અંધકાર રૂપ કહે છે. ’

આ બન્ને ઉદાહરણોને આધારે જીવ એટલે પ્રાણીમાત્રમાં પ્રવેશેલ પરમસત્તા. દેહ અને ઈન્દ્રિયોના વિવિધ વ્યાપારો દ્વારા જીવમાં જ અહંકાર આદિ વિકારો ઊભા થાય છે. શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય કહે છે - દેહાદિસંઘાતે આત્માભિમાનો અવિદ્યાત્મકઃ - અર્થાત્ દેહાદિના સંસર્ગથી હું પાણાનું જે અભિમાન જાગે છે તે અવિદ્યાને કારણે છે. (ભગવદ્ગીતા શાંકરભાષ્ય ૮/૬૬ ની ટીકા)

આમ, જીવભાવ એ મિથ્યા ખ્યાલમાંથી જન્મલો છે. ડો.રાધાકૃષ્ણન્ લખે છે - વિચાર અને પ્રવૃત્તિઓના સ્તરની નીચે આપણાં જીવમાં એક પરમ ઊંડાણરૂપ સત્તા આવેલી છે, આ આત્મા એ જ જીવની પરમોચ્ચ સત્તા છે. (Dr.Radhakrishnan , The princi. Upanishads , p.74)

જ્ઞાન :-

ઋત્તે જ્ઞાનાત્ મુક્તિઃ (જ્ઞાન વિના મુક્તિ નથી) આ ઉપનિષદ વાક્ય ભારપૂર્વક કહે છે કે જીવમાત્રને જ્ઞાન થકી મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. હવે જ્ઞાન કોને કહેવાય ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણને ઉપનિષદોમાંથી મળે. જ્ઞાનમાં જ્ઞાતા અને જ્ઞેયનું એકત્વ સમાયેલું હોય છે - બન્ને એકરૂપ થઈ જાય છે. ઉપનિષદમાં જ્ઞાતા તરીકે આત્મા છે. આપણામાં ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે સાધનો છે. હવે જ્ઞાતા મૂલતઃ ભલે આત્મા હોય પરંતુ જ્ઞાનનું મહત્ત્વપૂર્ણ સાધન તો બુદ્ધિ જ છે. આ બુદ્ધિ બે દિશાઓમાં પ્રવૃત્ત થતી હોય છે. મન દ્વારા જુદી જુદી જ્ઞાનેન્દ્રિયોએ રજૂ કરેલા વિષયો તરફ બુદ્ધિ પ્રવૃત્ત થાય છે. સમય જતાં આ અનુભૂતિ એ બુદ્ધિની વિકસિત શક્તિ બને છે. એ રીતે અનુભૂતિથી મળતું જ્ઞાન એકતાનું દર્શન કરાવતું હોવાથી ઉપનિષદો એને જ જ્ઞાન કહે છે.

ઈન્દ્રિયજ્ઞાનમાં જ્ઞાતા જ્ઞેયથી ભિન્ન હોય છે. આથી આ જ્ઞાન અપૂર્ણ અને પરોક્ષ હોય છે. ઈન્દ્રિયજ્ઞાન દ્વારા પૃથક્કરણ થતું રહે છે. સામાન્ય રીતે જ્ઞાનમાં , જે આપણામાં નથી હોતું તે મળતું હોવાનો ભાવ જોવા મળે છે. અનુભૂતિજન્ય જ્ઞાનમાં જાણે કે અજ્ઞાનનો એક પડદો હટે છે અને જે અપ્રગટ હતું તે પ્રગટ થતું હોય એવું અનુભવાય છે. એકતાનું જ્ઞાન એ જ પૂર્ણત્વની અનુભૂતિ છે. અલબત્ત, એનો અર્થ ઉપનિષદો એવો કરતા નથી કે જ્ઞાતા-જ્ઞેયની ભિન્નતા જ્યાં નિહિત હોય છે ત્યાં જ્ઞાન મળતું જ નથી. પ્લેટો પણ જ્ઞાન અને સત્યના પ્રશ્નની ચર્ચા કરતા રેખાનું રૂપક પ્રયોજી નિમ્નકક્ષાના જ્ઞાનને અજ્ઞાન નથી કહેતો પણ અપૂર્ણ જ્ઞાન કહે છે.

જગત :-

તાત્ત્વિક વિચારધારાઓ જગતની વ્યાખ્યા આપવાનો અને સત્ તત્ત્વની સમગ્ર યોજનાઓમાં તેનું સ્થાન દર્શાવવાનો પ્રયત્ન અવશ્ય કરે જ. ઉપનિષદોમાં પણ એ જ રીતે જગત વિશે ઘણું વિચારાયું છે. ઉપનિષદોનું મૂળ દષ્ટિબિંદુ અધ્યાત્મવાદી છે. આથી અન્તિમ સત્તાનો સાક્ષાત્કાર , પરમ સત્તા સાથેના એકત્વની અનુભૂતિનો

આનંદ આદિ તત્ત્વો તેમની દૃષ્ટિમાં વધારે મહત્ત્વના છે. આમ છતાં જગત વિશે વિચાર્યા વિના અન્તિમ સત્તા વિશે સીધે સીધું વિચારી શકાતું નથી. જગત વિશેના માનવ અનુભવને વધારે વ્યાપક ભૂમિકાએ લઈ જતાં જ સત્તા વિશેની વિભાવના જન્મે છે. વળી સત્તા - જેમાં જગતને પણ સમાવેશ થઈ જાય છે - ના મૂળ તરીકે જ વિચારાય છે. આથી જગત વિશે વિચારવું અધ્યાત્મદૃષ્ટિ માટે પણ અનિવાર્ય છે.

ખરેખર તો જગતના અનુભવો દ્વારા જ બ્રહ્મની એકતા પ્રત્યે આરોહણ શક્ય બને છે. બ્રહ્માનુભૂતિનો વાસ્તવિક આધાર - એ માટેની પ્રેરણા તો નામરૂપ પ્રપંચ સમુ આ જગત જ છે. વળી, બ્રહ્મની સર્વસ્પર્શી સત્તામાંથી જગત બાકાત થતું જ નથી. આ જ ભાવ દર્શાવતાં આથી ડો.રાધાકૃષ્ણન્ કહે છે - “ Unreal the world is , illusory it is not. ” ઉપરોક્ત બન્ને દૃષ્ટિબિંદુઓને તાત્ત્વિક અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ ક્રમશઃ વિચારી, ઉપનિષદોના જગત વિષયક મંતવ્યનો પરિચય મેળવવો જોઈએ.

નીતિમત્તાનું લક્ષ્ય :-

ઉપનિષદોમાં નૈતિક વિચારણાના લક્ષ્યનો વિચાર કરવો અત્યાવશ્યક છે. નીતિમત્તાનું લક્ષ્ય સ્પષ્ટ થવાથી નૈતિક વિચારધારાના સ્વરૂપનો અંદાજ પણ મળી રહે છે. ઉપનિષદોના નૈતિક વિચારોના લક્ષ્યરૂપે ત્રણ બાબતો જોવા મળે છે.

(૧) આનંદપ્રાપ્તિ(૨) આત્મસાક્ષાત્કારઅને (૩) વ્યક્તિવાદ.

ઉપરોક્ત ત્રણ બાબતોમાં બીજી અને ત્રીજી બાબત એકબીજા સાથે સંકળાયેલી છે, તેને જો પૃથક્ ન ગણવામાં આવે તો ચાલે તેમ છે. પરંતુ ‘ વ્યક્તિવાદ ’ એવો શબ્દ ઉપનિષદમાં નથી. તેથી તે શબ્દ દ્વારા દર્શાવાતી બાબતો અલગ સમજવા આપણે વિચાર કરવો જોઈએ. વળી, પહેલી અને બીજી બાબત પણ એકબીજા સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલ છે. કારણ કે આત્માને સચ્ચિદાનંદરૂપ માનવામાં આવ્યો છે. તેથી આનંદની પ્રાપ્તિ અને આત્મ-સાક્ષાત્કાર એ બન્ને એક જ ગણાય.

મરણોત્તર જીવનને કયા અર્થમાં મૂલવવો જોઈએ ? તેનો વિચાર આપણા પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં વ્યક્ત કરવામાં આવેલ છે. પિતૃયાન અને દેવયાન અંગેના વર્ણનોની બાબતમાં સ્વામી રામદાસ તદ્દન વિપરિત વાત નોંધે છે. આર.ડી.રાનડે નોંધે છે કે મૃત્યુ પછી મનુષ્યનું શું થાય છે, એ ખરેખર એક રહસ્ય જ છે અને રહસ્ય રહે તેમાં જ જીવનની મજા પણ છે. કેટલીક સમસ્યાઓનું નિવારણ મળે એ મહત્ત્વનું નથી હોતું પણ એ સમસ્યા અંગે વિચાર થયો તે મહત્ત્વનું હોય છે. (R.D.Ranade , A constr. Survey of Upanishad Philo.p.161)

મુક્તિ :-

મનુષ્ય જીવનના ચાર પુરુષાર્થ વૈદિક યુગથી સ્વીકારાયા છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ. આ ચાર પુરુષાર્થોમાં મોક્ષ એ અન્તિમ પુરુષાર્થ છે, જે સામાન્ય રીતે દરેક વ્યક્તિનું અન્તિમ લક્ષ્ય હોય છે. જીવનનું આયોજન એ જ પ્રકારનું અપેક્ષિત હતું કે મુક્તિ(મોક્ષ)ને કેન્દ્રમાં રાખીને જ જીવનના અન્ય પુરુષાર્થો માટેની પ્રવૃત્તિ કરવી.

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે (મુક્તિ અપાવે તે જ વિદ્યા) આ સૂત્ર ભારતીય જીવન પરંપરા સાથે ગાઢ રીતે વાણાઈ ગયું છે. મુક્તિ માટેની ઝંખના આ વિચારમાં વ્યક્ત થાય છે.

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે એ ઉપનિષદોની દૃઢ માન્યતા છે. સમગ્ર વૈદિક સાહિત્યને કર્મમાર્ગી અને જ્ઞાનમાર્ગી એવા બે વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે. સંહિતાઓ અને બ્રાહ્મણગ્રંથો યજ્ઞો સાથે સંકળાયેલ હોવાથી કર્મમાર્ગી ગણાય છે. જ્યારે આરણ્યકો અને ઉપનિષદો જ્ઞાનમાર્ગી ગણાય છે. મુક્તિના અનુભવમાં શરીરનું હોવું બાધારૂપ છે. એવા વિચારને પરિણામે જીવનકાળ દરમિયાન મુક્તિનો પૂર્ણ અનુભવ શક્ય નથી એમ માનવામાં આવ્યું. જ્ઞાન વ્યક્તિને નિષ્કામ બનાવે છે. જ્ઞાનરહિત સ્થિતિમાં વ્યક્તિ જે કંઈ કર્મ કરે છે તે અંગત હેતુ સ્વાર્થ કે કામનાપ્રેરિત હોય છે. વ્યક્તિમાં અંગત રાગ, દ્વેષ કે ભય જેવી કોઈ વૃત્તિઓ રહેવા પામતી નથી. વ્યક્તિ પોતાની પ્રવૃત્તિઓમાં જીનક્રમણવત્ બને છે.

આમ, સમગ્રતયા જોતાં ઉપનિષદોમાં વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિનો ખ્યાલ આપી મનુષ્યને કર્તવ્યાકર્તવ્યનો બોધ આપવામાં આવ્યો છે અને આ અદ્ભૂત જ્ઞાન થકી ઉપનિષદનો અભ્યાસી સાચા અર્થમાં મુમુક્ષુ બની પોતાનું અન્તિમ લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં ચોક્કસ સફળ થાય છે.

.....
.....
.....
.....
.....
....

.

"પ્રીતિ સેનગુપ્તાના પ્રવાસ નિબંધોમાં જોવા મળતી સંસ્કૃતિ"**(વિશેષ સંદર્ભ – ૨૦૦૧ થી ૨૦૧૦)**

ડૉ.આરતી એસ.સોની ગુજરાતી વિભાગ

ગવર્નમેન્ટ આર્ટ્સ કોલેજ

મણીનગર, અમદાવાદ.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રવાસના ક્ષેત્રમાં પુરૂષોની સરખામણીએ સ્ત્રીઓએ પણ ઘણું કામ કર્યું છે. પ્રવાસ નિરૂપણમાં બન્ને સરખા સાબિત થયાં છે. લેખકોની તુલનાએ લેખિકાઓમાં પ્રીતિ સેનગુપ્તા, વર્ષા અડાલજા, ભારતી રાણે, મૃદુલા મહેતા, મંજુલા વડગામા, સ્વાતી જોશી, નંદિની જોશી ઘણી બધી લેખિકાઓએ કલમ અજમાવી છે. આ બધામાંથી સૌ પ્રથમ સૌ.નંદકુંવરબા પછી આશરે એક સદી પછી આવનાર પ્રીતિ સેનગુપ્તા ગુજરાતી પ્રવાસ સાહિત્યમાં જ નહીં પરંતુ વિશ્વ સાહિત્યમાં નામના મેળવી ચૂક્યા છે. વિશ્વ પ્રવાસીનું બિરૂદ મેળવનાર પ્રીતિ સેનગુપ્તા શત સંખ્યક દેશોની બૃહદ સફર કરનાર અને સમગ્ર ભૂ-ભાગને સ્પર્શનાર એવી કલ્પના કરી શકાય. તેઓ પોતાનાં જ એક પુસ્તકમાં કહે છે કે, "પ્રવાસ મારો ધર્મ છે, ધર્મ હું પ્રવાસી છું." એમની આ વાત સો ટકા સાચી સાબિત થઈ છે.

અહીંયા પ્રીતિબેનનાં ઘણા બધા પ્રવાસ પુસ્તકોમાંથી માત્ર ૨૦૦૧ થી ૨૦૧૦ સુધીના પ્રવાસ નિબંધોને આવરી લીધા છે. જેમાં "રીઝો રે દરિયા દેવ" (૨૦૦૧), "નૂરના કાફલા"(૨૦૦૨), "દેવો સદા સમીપે"(૨૦૦૩), "ખીલ્યા મારા પગલા"(૨૦૦૪), "અપરાજીતા"(૨૦૦૫), "સૂતર સ્નેહના"(૨૦૦૫), "સંબંધની ઋતુઓ"(૨૦૦૬), "મહાનગર"(૨૦૦૬), "આટલી બધી ભૂમિ" (૨૦૦૮) આટલા પ્રવાસ નિબંધોનો સમાવેશ થાય છે. આ દરેકમાં પ્રીતિબેને અલગ – અલગ જેવાં કે ગ્રીસ, આઈસલેન્ડ, ગ્રીનલેન્ડ, તુર્કીસ્તાન, બ્રુનેઈ, મલેશિયા, ઈજિપ્ત, તિબેટ, ફિજિ, દક્ષિણ આફ્રિકા, જાપાન, અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા વગેરે દેશોનાં પ્રવાસને આવરી લીધા છે. આ દરેક દેશોનાં પ્રવાસમાં તેમણે જે તે જગ્યાના વર્ણનો, ભાષા, રીતરીવાજ, સંસ્કૃતિ, બોલી વગેરેને સુંદર રીતે વર્ણવ્યું છે. અહીંયા આપણે માત્ર સંસ્કૃતિ નિરૂપણને ધ્યાનમાં રાખીને જ વાત કરીશું. સંસ્કૃતિ એટલે રીતરિવાજ, માન્યતા, પહેરવેશ, ખાણીપીણી, આનંદ કે દુઃખના પ્રસંગો, અહીંયા પ્રીતિબેનનાં પ્રવાસગ્રંથોને ધ્યાનમાં લઈને તેમાં નિરૂપાયેલ સંસ્કૃતિને તપાસીશું. અહીં તેમના પ્રવાસગ્રંથોમાં જોવા મળતી સંસ્કૃતિના અમુક પ્રસંગોને નોંધીએ તે પહેલા તેમના જ શબ્દોમાં પ્રવાસની અગત્યતાને સંસ્કૃતિના સંદર્ભમાં આમ નોંધે છે.

"મુસાફરે કશા ભાર વગર – પોતાની જાતનો ભાર પણ પાછળ છોડીને નીકળવાનું હોય છે, કે જેથી એ જ્યાં જાય ત્યાં કશુંક ને કશુંક પોતાનામાં જ સમાવી શકે. પછી એ સુંદરતા હોય કે સંગીત હોય, ઉત્સવ હોય કે આહાર હોય, રીત-રિવાજ હોય કે ભક્તિ હોય કોઈપણ સ્થાન પાસેથી આપણે પામવાનું હોય છે. ત્યાંના રંગો વડે આપણા જીવનચિત્રમાં પ્રાણ પૂરતાં રહેવાનું હોય છે."

પ્રીતિબેન તેમના પ્રવાસ નિબંધોમાં માત્ર વર્ણનો જ ન નિરૂપતા સાથે સાથે જે તે સ્થળની લોક સંસ્કૃતિથી પણ આકર્ષાયા છે. "ખીલ્યા મારા પગલા" માં ત્યાંની લોક સંસ્કૃતિને સાકાર કરતું "ફિઆફિઆ" નામનું અગ્નિ નૃત્ય ત્યાંના યુવકોની કળા, કૌશલ્ય અને સાહસિકતાનો પરિચય કરાવે છે.

"પુલની ત્રણ બાજુ પર મશાલો સળગી ઉઠે છે. ચોથી બાજુ પ્રેક્ષકો છે. પાણીની અંદર પણ યુવકો સળગતી મશાલો સાથે આશ્ચર્યનજક ખેલ કરે છે. તાલબદ્ધ વગાડાતાં લાંબા, ઊભા ઢોલનો નાદ ઉત્સુકતા અને વિસ્મય વધારતાં રહે છે. પ્રેક્ષકોના પ્રશંસાના ઉદ્ગારો અને તાળીઓ સાથે કાર્યક્રમ સમાપ્ત થાય છે."

અહીં "ફિઆફિઆ" નૃત્યની વાત છે. તો "આટલી બધી ભૂમિ" પ્રવાસ નિબંધમાં ઓસ્ટ્રેલિયાનાં મેલબોર્ન શહેરની કલાપ્રિતીને આકર્ષતું એવું ચીની "સિંહ-નૃત્ય" ને તેઓ નિરૂપે છે.

"બે-બે જણની ટુકડી હોય. આગલો યુવક 'પેપર-મશીન' માંથી બનાવેલું, રંગ-રંગીન ખૂબ મોટું સિંહનું મહોરું પકડીને એને આમથી તેમ હલાવતો જાય. પાછલો યુવક રંગીન કપડામાંથી બનાવેલું સિંહનું 'શરીર' ઓઢીને કયા તો અડધો વળીને કયાં તો ઊભો થઈને નાચતો જાય. ઢોલને વાંસા, અમુક તાલમાં મોટે મોટેથી વાગતાં રહે. રસ્તે રસ્તે દુકાનોની બહાર નાચ ચાલે ક્યારેક કોઈ અંદર બોલાવે, તો અંદર જઈને શુકનનું નાચે"

અહીંયા પ્રીતિબેને "સિંહ-નૃત્ય" દ્વારા ચીની સંસ્કૃતિના ભાગ રૂપે એવા નૃત્ય એટલે કે કલાથી પરિચિત કરાવ્યા છે. સંસ્કૃતિના જ ભાગરૂપ એવા ટોન્ગન લોકોનાં પોષાક વિશે વળી નોંધે છે કે,

"આમ તો 'પશ્ચિમી' કપડા એટલે કે શર્ટ -પેન્ટ અને સ્કર્ટ -બ્લાઉઝ જ પહેરતાં હોય છે. પરંતુ એની ઉપર સ્ત્રીઓ તેમજ પુરૂષો નાળિયેરીનાં સૂકાં પાનની પટ્ટીઓમાંથી વણેલી - સાદડીને કમ્મર ફરતી વીટાળે છે. એને 'તા'-ઓવાલા" કહે છે. એ નીકળી ના જાય તે માટે એના પર 'કિએકિએ' કહેવાતો નાળિયેરીનાં છૂંછામાંથી બનાવેલો કમરબંધ બાંધે છે."

પરંપરાગત પહેરવેશનું વર્ણન કરી ત્યાંની સંસ્કૃતિનું નિરૂપણ કર્યું છે.

કૃતિનાં જ ભાગરૂપે જે તે પ્રદેશની રૂઢિગત પરંપરા અને માન્યતા વહેમો પણ વણી લેવાયા છે. "સંબંધની ઋતુઓ" માં જાપાન ગમે તેટલો આધુનિક કે વિકસિત દેશ હોય પણ ત્યાંની લોક - માન્યતાઓના આધારે પ્રજાના માનસને ઓળખી શકાય છે. આવું જ એક વર્ણન પ્રીતિબેન નોંધે છે.

"અન્યત્ર એક પાણી ભરેલું પાત્ર હતું. ત્યાં પડેલા કાગળના ટુકડા પર તકલીફો ને દુઃખો વિશે (ટૂંકમાં) લખી એને પાણીમાં મૂકવાની પ્રથા હતી. જેમ પાણીમાં એ અક્ષરો ઓગળી જાય તેમ દુઃખો પણ નિવારણ પામશે એ ભાવના હતી."

દરેક ભારતીયનાં મતે અતિ આધુનિક અતિ વિકસિત એવા જાપાન દેશની પ્રજા કેવી માન્યતાઓમાં જીવે છે તે નોંધ્યું છે. "મહાનગર" પ્રવાસગ્રંથમાં ન્યુયોર્ક શહેરની વિવિધતાઓમાંની એક "ધ ડીનર પાર્ટી" નામના પ્રોજેક્ટનું નિરૂપણ કરી ત્યાંની શાહી પાર્ટી અને ખાણીપીણીની સંસ્કૃતિને આલેખી છે.

"અહીં જુડી શિકાગોએ એક સમૂહ ભોજન યોજ્યું છે. ત્રણ સરખે સરખી અડતાલીસ ફીટ લાંબી બાજુઓ વાળું, ત્રિકોણ ટેબલ છે.... છરી, કાંટો—ચમચો, પ્યાલો અને મોટી એક એક પ્લેટ."

અહીંયા પ્રીતિબેને ન્યુયોર્ક શહેરની ડિનર પાર્ટી કેવા પ્રકારની હોય છે અને જમણ માટે કેવી કેવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે અને ત્યાં ડિનર માટે પસંદગી પામનાર નારીઓને કેવી રીતે પસંદ કરાય છે તે નિરૂપી ત્યાંની સંસ્કૃતિનો પરિચય કરાવ્યો છે.

"રીઝો રે દરિયા દેવ" માં સાવ નાના ટાપુ ઉપર રહેતા લોકોના જનજીવનને જોઈને ત્યાંની સંસ્કૃતિથી વિસ્મિત થાય છે અને તેની પ્રજાજીવનની રીતભાતને આમ નોંધે છે.

'કેવા સાધારણ, રસહીન, વિકલ્પવિહીન હશે એમના જીવન, અતિ કઠિન ઋતુચક્રની અંદર, જન—સંસ્કૃતિથી દૂર, એકલવાયું જીવન જીવતી આદિ જાતિની અવસ્થા આવી હોય છે. તે દુનિયાના કેટલાક ખુણાઓમાં મેં જોયું છે."

અહીં લેખિકાએ ટાપુનાં જનજીવનને નિરૂપ્યું છે. તો વળી એક જગ્યાએ માછીમારી પર જીવન નિર્વાહ કરનારા લોકોની સાહસિકતા અને તેમની મદર્નગી વાળી જીંદગી જોઈ મંત્રમુગ્ધ બની જાય છે અને સહજ રીતે તેમને આ કાર્યમાં બીક ના લાગે ? એમ પ્રશ્ન પૂછી તેઓના સાહસ — ભર્યા જવાબમાં તેમની સાહસિકતાનો પાઠ દર્શાવે છે.

"મારાત્મક જળસરની એને શું બી લાગવાની ? એને તો લાંબી "કનૂ" હોડીમાં સર—સર કરતાં સાગર પર જવાનું ફર—ફર પવનને જાણવાનો ને તીણાં દાંતવાળી "શાર્ક" માછલીઓનાં ખુલ્લાં મોઢામાં નાની માછલીઓને ફેંકવાની. એ જ શું "મત્સ્યગલાગલન્યાય ?" કે "જળ—સ્થળ—વિવેક ?"

અહીં તેઓએ માછીમારોનાં જીવન નિર્વાહ માટે તેઓ જે કામ કરે છે. તેમાં તેમની સાહસિકતાથી વાયકને પરિચિત કરાવ્યાં છે અને તેઓની શૌર્યગાથાથી પોતે પણ ભાવવિભોર બન્યાં છે.

અહીંયા પ્રીતિબેને તેમના દરેક પ્રવાસ નિબંધમાં માત્ર વર્ણનોને જ ન નિરૂપતાં ત્યાંની સંસ્કૃતિથી પરિચિત કરાવ્યાં છે. પ્રીતિબેને જે તે દેશ કે સ્થળની પ્રજા, માન્યતા, રીતરિવાજ, નૃત્ય આનંદ પ્રમોદનાં સાધનો, વહેમો, શ્રદ્ધા—અંધ શ્રદ્ધા વગેરેને નિરૂપીને ત્યાંની સંસ્કૃતિનો પરિચય કરાવ્યો છે. તેઓ અમુક જગ્યાએ તેઓના સાહસ, શૌર્ય, રિવાજ વગેરેથી આકર્ષાયા છે. તો કયાંક આશ્ચર્યોચિત પણ થયા છે. આમ અલગ દેશની અલગ સંસ્કૃતિને જાણી, જોઈ અને તેમને તેમના પ્રવાસ નિબંધમાં આવરી લીધી છે. સંસ્કૃતિ નિરૂપણ એ અગત્યની માહિતી બની રહે છે.

અહીંયા આપણે પ્રીતિબેનના ૨૦૦૧ થી ૨૦૧૦ સુધીનાં પ્રવાસ નિબંધોને ધ્યાનમાં લઈને તેની સંસ્કૃતિને તપાસી છે. તેમની પાસેથી કુલ — ૨૮, ૨૯ જેટલાં પ્રવાસ પુસ્તકો મળે છે. ૧૯૮૬ માં "પૂર્વા" પ્રવાસગ્રંથથી લઈને છેક આજદિન સુધી નિત્ય પ્રવાસ અને નિત્ય લેખન એ આ લેખિકાનાં જીવનક્રમ બની ગયો છે. પ્રીતિબેન માટે કહી શકાય કે પ્રવાસ તેમના શ્વાસમાં વસી ગયો છે ઘર અને બહાર એ એકમેકમાં એવા હળીમળી ગયા છે કે તેઓ ઘરમાં રહે કે બહાર સરખું જ અનુભવે છે. હાલમાં પણ તેમનાં પાવન પગલાં અણદેખ્યાં સ્થળોએ જવા થનગન રહ્યા છે.

સંદર્ભગ્રંથો :-

૧. "રીઝો રે દરિયા દેવ" – પ્રીતિ સેનગુપ્તા (૨૦૦૧)
૨. "નૂરના કાફલા" – પ્રીતિ સેનગુપ્તા (૨૦૦૨)
૩. "દેવો સદા સમીપે" – પ્રીતિ સેનગુપ્તા (૨૦૦૩)
૪. "ખીલ્યા મારા પગલાં" – પ્રીતિ સેનગુપ્તા (૨૦૦૪)
૫. "અપરાજીતા" – પ્રીતિ સેનગુપ્તા (૨૦૦૫)
૬. "સૂતર સ્નેહના" – પ્રીતિ સેનગુપ્તા (૨૦૦૫)
૭. "સંબંધની ઋતુઓ" – પ્રીતિ સેનગુપ્તા (૨૦૦૬)
૮. "મહાનગર" – પ્રીતિ સેનગુપ્તા (૨૦૦૬)
૯. "આટલી બધી ભૂમિ" – પ્રીતિ સેનગુપ્તા (૨૦૦૮)

“नारी स्वातंत्र्य के समर्थक शिरीषभाई”

(अभ्यास : सारा आकाश – ले. राजेन्द्र यादव)

- विनोद एम.कटुवा

राजेन्द्र यादव के सारा आकाश उपन्यास में शिरीषभाई का पात्र अत्यंत महत्वपूर्ण है। भले ही उपन्यास का मुख्य पात्र समर हो मगर उसकी समस्याओं को सुलझाने के लिए पथ-पदर्शक के रूप में शिरीषभाई ही आते हैं। कथा विकास की दृष्टि से वो महत्वपूर्ण नहीं है, किन्तु जब वह आते हैं समर के जीवन का पुरा दृष्टिकोण ही बदलकर रख देते हैं। वह एक प्रगतिवादी विचारधारा का प्रतिनिधित्व करते हुए नजर आते हैं।

शिरीषभाई उपन्यास में भले ही कभी-कभार नजर आते हैं मगर जब-जब आते हैं, समर को सही और सच्ची राह दिखाते रहते हैं। समर की रुढ़िगस्त वैचारिक जड़ता को वह हरबार दूर करते रहते हैं। उन्होंने देश की कई समस्याओं पर अपना निजी दृष्टिकोण रखा है चाहे समाज हो, नेतागिरी हो, शिक्षा हो या अन्य किन्तु सबसे ज्यादा अगर वह समर्थन करते हैं तो वो है नारी स्वतंत्रता। उन्होंने समाज और जीवन को बड़ी गहराई से और खुली आँखों से देखा और समझा है। इसलिए सारी मुसीबतों जड़ वह समाज व्यवस्था को मानते हैं और समाज व्यवस्था में भी अगर सबसे ज्यादा किसी पर जुल्म किया जाता है तो वह है नारी। भले ही केन्द्र में वह अपनी बहन की बात करते हों मगर हम देख सकते हैं कि वह स्थिति जो उनकी बहन की है, वह समाज की हर एक नारी की है। ऐसे हालात में वो एक नारी स्वातंत्र्य पक्ष में खड़े हो जाते हैं, हमें लगता ही नहीं कि वो अपनी बहन की बात करते हैं, हम महसूस कर सकते हैं कि वह उपन्यास (मून्नी, प्रभा) और हमारे इर्द-गिर्द जो भी ऐसी नारियाँ हैं उनके दर्द को हमारे सामने रख देते हैं। उनका मानना है कि हमारा, समाज का, देश का विकास करना है तो नारी को स्वतंत्रता देनी होगी, जब तक उनके घर, परिवार, समाज, देश नाम की बेडियों से बांधेंगे किसी का भी विकास संभव नहीं है।

नारी अपने पैरों पर खड़ी रह सके वह अपना विकास खुद कर सके ऐसा वह चाहते हैं, उनकी बहन को ‘हिस्टीरिया’ के दौर आते हैं, और उसकी वजह है उनकी बहन का पति। वह मानते हैं कि गलती घरवालों की ही थी, उसकी शादी छौटी सी उम्र ग्यारह-बारह साल में कर दी थी। पतिदेव उस समय पढ़ते थे पढ़ाई पुरी की तो अचानक पता चला की पत्नी अशिक्षित है और उसके साथ निभाव नहीं हो सकता। शिरीषभाई मानते हैं कि

अगर उनकी बहन को भी अगर पढ़ाया जाता तो यह समस्या पैदा ही नहीं होती । मगर हम देख सकते हैं कि आज भी समाज में लड़की से ज्यादा लड़के की पढ़ाई पर जोर दिया जाता है, जिसकी वजह से स्त्री को ऐसी दारुण स्थिति में आ जाना पड़ता है जैसे उनकी बहन है । उनका मानना है कि अगर स्त्री को पढ़ने की स्वतंत्रता दी जाती तो यह समस्या ही पैदा नहीं होती ।

वो बताते हैं कि “मैं तो राह देख रहा हूँ कि हिंदु कोड बिल पास करके या वैसे ही ये नेता लोग एकाध कानून बना दे तो तलाक दिलाकर कहीं ओर शादी कर-करा दूँ । न सही शादी, एक बेकार का पुछल्ला तो हटेगा । लेकिन इन्हें अपने वोटों की पड़ी है । घरवाले सब तो विरोध में हैं, मगर मुझसे तो मरते नहीं देखा जाता.....।”

तभी जब समर पूछता है कि कहीं आप तलाक या पिता की संपत्ति में पुत्री के भी बराबरी हिस्से के पक्ष में है ? तो शिरीषभाई बहुत ही आश्वस्त और अंतिम निर्णय के स्वर में बोलें “एकदम....।” जब समर हिन्दु समाज के ढाँचे की बिगड़ जाने की बात करता है, समाज में अव्यवस्था आ जाने की बात करता है तो शिरीषभाई कहते हैं कि “पता नहीं आप सब हम सबको किस निगाहों से देखते हैं । मगर मैं तो समझता हूँ कि वह युग तब भी इससे अच्छा होगा, अब आपके मन में अपनी बहन के लिए दया या तो प्रेम है । यह न तो कानूकी बंधन है, न बाहरी सामाजिक दबाव । आप दया भी न करें, जरा-सें बेशर्म हो जाएँ तो वह बैचारी कुछ नहीं कर सकती, रोएगी, दो-एक आदमियों से शिकायतें करेगी और अपनी किस्मत को कासेगी । इससे उसे आपकी इच्छा पर जीने को तो नहीं न मजबूर होना पड़ेगा । द्वेष और प्यार आपकी इच्छा पर नहीं होंगे । वह आपकी कृपा के टुकड़ों पर तो नहीं जिए-मरेगी । जब दो भाईयों का संपत्ति में बराबर का हिस्सा होता है, तब उनमें लड़ाईया नहीं होती । क्यों दोनों अपना-अपना हिस्सा लेकर अपनी अलग-अलग जिंदगीयाँ शुरू कर देते हैं । दूसरे भाई को हिस्सा देना अगर कानून पर न होकर आप की ईच्छा पर ही होता, तो आपकी ईच्छा होती आप उसे हिस्सा देते, न होती तो उसे राह का भिखारी बना देते ।

इस प्रकार देख सकते हैं कि शिरीषभाई जो भी बात करते हैं वह स्त्री स्वतंत्रता के पक्ष में करते हैं और सतर्क करते हैं, वो चाहे स्त्री शिक्षा हो, चाहे जिन्दगी जीने की आजादी, चाहे पिता-पति की संपत्ति में स्त्री का हिस्सा ।

Treasure of Dramas in Sanskrit Literature

Dr. Hemangini Raysingbhai Chaudhari, Vyakhyata Sahayak,
Govern. Arts and Commerce College Bhilad - Samarigam,

1. Introduction : Bhavabhuti is known as a poet and a dramatic writer. Bhavabhuti's fame as a poet rests on his three plays like : 1. Maltimadhava, 2. Mahavircharitra and 3. Uttarramcharitra. Kalidasa is known as a great poet in Sanskrit literature, who is very popular as a Mahakavi. Kalidasa has written total seven books in Sanskrit language and these books are increasing the treasure of Sanskrit literature. Kalidasa has also created total three dramas like : 1. Vikramorvasheeyam and 2. Malvikagnimitram. 3. Abhignanshakuntlam, All these dramas are unique. As dramatic writers, Kalidasa and Shudrak alone press upon our notice as his rivals and these indeed are the three greatest names in the classical drama of India. The res-bmeusiness, the hero and sentiment are three main features of every drama. The author of the drama Venisamhara is Bhatta Narayana. Bhasa was a certainly a talented dramatist judging from the number and variety of his dramas. By the discovery of thirteen dramas about the year 1909-10, by the late Mr. Ganpati Shastri of Trivendram, it seemed that the lost treasure. The plays of the famous dramatist Bhasa were recovered and Basa ceased to be a mere name.

2. The play Maltimadhava : Madhva the hero of the play, is what a Dhirodatta nayak ought to be. He has most of the genetic qualities of the hero, as described by writers on dramaturgy. The heroine of the play Maltimadhava is Malati. Malati is a very fine picture of a maiden of high birth. The poet displays in this drama also the same concinnity of style and his close acquaintance with the human feelings, his delineation of characters and picturesque description of natural phenomena appear as appreciable and bewitching as in the case of Maltimdhva. This is, however, a succinct survey into the merits of the play and it is felt that on the lines indicated above the reader will take pains to study this drama of Bhavbhuti and will feel its worth in its own way. The style of Bhavbhuti is pure and chaste. It is also characterized by brevity and perspicuity. In Bhavbhuti we introduced at once to something new which no one hit open before, something perfect which no one achieve, something incomparably great and enduring for all time.

3. The play Vikramorvasheeyam : Vikramorvisheeyam has total five acts. The meaning of Vikramorvasheeyam is Urvishree has got by Vikram. The play under investigation opens with the usual Nandee or invocation of the God Shiva

for benedictions, which is suggestive of the main incidents of the story. Vikramorvasheeyam quite similar to the other to dramas of kalidasa like : Malvikagnimitram. and Abhignanshakuntlam an erotic play and has for its plot the love-story of the king Pururavas of Pratisthan and Urvashee a celestial damsel. In Abhignanshakuntlam also he seeks for his plot a love-episode in the account of Dushyant's life with a daughter of a celestial damsel Menaka by name. In Malvikagnimitram too, there is an attempt to achieve Malavika, an aristocratic girl by king Agnimitra of the shunga dynasty.

4. The play Maltimadhava : Madhva the hero of the play, is what a Dhirodatta nayak ought to be. He has most of the genetic qualities of the hero, as described by writers on dramaturgy. He is young, modest munificent of sweet address, eloquent of illustrious lineage, intrepid and above all, indebted in no small measure to nature for an external which at the very first sight deeply wounded the heart of Malati, excepting these general qualities, however there is nothing special about him to rouse our admiration for him. Perhaps the stringent rule of dramaturgy prevented our poet from investing him with a character that would make the nearest approach to Rama or place him on a level even with Dushyanta.

The heroine of the play Maltimadhava is Malati. Malati is a very fine picture of a maiden of high birth. She has the prettiest countenance and a symmetry of form which at once make conquest of the heart of the Hero, who calls her the very goddess of beauty.

Madhva the hero of the play, is what a Dhirodatta nayak ought to be. He has most of the genetic qualities of the hero, as described by writers on dramaturgy. The heroine of the play Maltimadhava is Malati. Malati is a very fine picture of a maiden of high birth. The poet displays in this drama also the same concinnity of style and his close acquaintance with the human feelings, his delineation of characters and picturesque description of natural phenomena appear as appreciable and bewitching as in the case of Maltimdhva. This is, however, a succinct survey into the merits of the play and it is felt that on the lines

indicated above the reader will take pains to study this drama of Bhavbhuti and will feel its worth in its own way. The style of Bhavbhuti is pure and chaste. It is also characterized by brevity and perspicuity. In Bhavbhuti we introduced at once to something new which no one hit open before, something perfect which no one achieve, something incomparably great and enduring for all time.

5. The play Vikramorvasheeyam : Vikramorvisheeyam has total five acts. The meaning of Vikramorvasheeyam is Urvishree has got by Vikram. The play under investigation opens with the usual Nandee or invocation of the God Shiva for benedictions, which is suggestive of the main incidents of the story. Vikramorvasheeyam quite similar to the other to dramas of kalidasa like : Malvikagnimitram. and Abhignanshakuntlam an erotic play and has for its plot the love-story of the king Pururavas of Pratisthan and Urvashree a celestial damsel. In Abhignanshakuntlam also he seeks for his plot a love-episode in the account of Dushyant's life with a daughter of a celestial damsel Menaka by name. In Malvikagnimitram too, there is an attempt to achieve Malavika, an aristocratic girl by king Agnimitra of the shunga dynasty.

The plot of the play in hand deals with the episode of the meeting of Vikram and Urvashree and each falling in love with each other at the first sight. The hero anxious to know what her lover was pondering over, played an eavesdropper for a while. Later on, she was convinced of his feeling for her and therefore made her appearance before him by casting her mask off. Their union was again disturbed as her presence was required in staging a drama at the court of Indra, where she faltered and misquoted a certain query. On account of this failing she was thrown to the mortal world and she was united with her lover.

6. The drama Venisamhara : The author of the drama Venisamhara is Bhatta Narayana. Venisamhara is the work of is Bhatta Narayana but it is possible that he must have written other work also. We have seen that is Bhatta Narayana and his companions left their original home owing to religions persecution. We know that Buddhism grew aggressive at the court of Kanyakubja after the death of Shri Harsa after 650 A. D.. This consequently must have been the period in which our author migrated to Bengal from Kanyakubja. The style and the

general construction of the drama of Bhatta Narayana also point to the same period. It cannot be known definitely however at what period of his life, Bhatta Narayana wrote his Venisamhara, probably it is the production of his mature age.

Venisamhara is the heroic play in six acts. It is a poetic composition classed as the Nataka in Sanskrit. The plot of the drama is derived from the Mahabharata and therefore based partly on history and partly on tradition.

The hero of the Mahabharata is yet a problem to be solved. A similar question arises in the case of the present drama Venisamhara. The characters of Bhima, Duryodhana and Yudhisthira are drawn with such equal prominence that commentators and critics take pains to make out the case of this or that character as being the hero of the Venisamhara. Many orthodox critics of the drama Venisamhara and rhetoricians regard Yudhisthira as the hero of Venisamhara. The character of Duryodhana is so perfectly drawn in all its varied aspects, we are for a while inclined to regard him as the hero of Venisamhara. It must be admitted however that Bhim's character is not so perfectly drawn by the author as that of Duryodhana. Still however he and his vows are so constantly kept before our mind's eye that it makes the conclusion inevitable that Bhima is the hero of the Venismahara.

The great merit of Bhatta Narayana as a dramatist lies in his wonderful powers in individual characterisation and delineation of the sentiment of pathos. He has given complete picture of Duryodhana, Bhanumati, Asva, Bhima, Draupadi and many other minor characters. The Venismahara has its merits and defects. As a dramatic piece it is an imperfect creation largely owing its faults to its source. It excels in presenting individual character in the brightest manner and delineating various sentiments, it also at the same time suffers from a loudly denouement and undramatic pilot-construction

7. Bhasa's Merits as a Dramatist :

Bhasa's Merits as a Dramatist are following :

1. The principal characteristics of his plays that strike the reader most are their simplicity in construction, naturalness in styles and realism in description as well as the dramatic qualities of vigour, life and action and sharpness of characterization. The plot of each drama is unfolded in a few effective situation that follow each other in their natural sequence and that are calculated to bring out the sentiment in hand. The style is simple, clear and sweet. It is free from all

artificiality and rhetorical devices noticeable in the later Sanskrit dramas. The words are simple and apt.

2. Long compounds and elaborate figure of speech so common in the later Sanskrit literature are conspicuous by their absence. The compounds used by Bhasa consist at the most of six or seven words and these too are rarely used. Some time we come across an artificial style with the use of alliteration and Yamakas. The figures that commonly embellish his style are the Upama and Utpreksha. Far-fetched conceits are never indulged in. In spite of its simplicity, Bhasa's style is sometimes obscure. Sentences are sometimes elliptical and it is difficult to get at their meaning unless we supply the ellipsis.

3. Sometimes the connection between sentences is left by their reader. It is his compressed style that makes some part of Bhasa's writing obscure and the reader in order to clear up the obscurities must have recourse to a comparison with his original, the Ramayana and the Mahabharata as well as his own works. Another feature of Bhasa's style that contributes to its obscurity is his use of forms of words and expressions that became obsolete in the later Sanskrit literature. The archaic or ungrammatical forms and constructions clearly show that the style of Bhasa was greatly influenced by the style of Epics.

4. Bhasa no doubt drew his inspiration from the Epics and the dominating influence of the Epics is clearly seen everywhere in his dramas. Along with many beautiful expressions and ideas of the Epics along with their naturalness and simplicity of diction, Bhasa seems to have unconsciously adopted even the solecisms from his great originals.

5. Bhasa's descriptions are simple, natural and straight-forward. He aims more at producing cumulative effect by grouping together striking details than finishing his pictures with a few suggestive strokes. His descriptions, beautiful and realistic as they are, are never touched with the glow of imagination, and are never lifted into the sphere of the sublime like those Kalidasa and Bhavbhuti.

6. Bhasa's Characters are sharply distinguished or individualized. Every character is strongly marked with its own individuality and made to help the development of the plot, each in its way. The predominance of made characters and the material spirit exhibited by most of them is a noble feature of Bhasa's dramas. The dramas clearly reflect the spirit of an heroic age.

7. One of the striking features of Bhasa's dramas is the use of a dramatic device called '5TFSF:YFG' in order to excite astonishment. in the Pratignanataka in Act - II, Mahasena father of Vasavdatta and his queen are speaking about the merits of the several suitors of Vasavadatta. The king then asks his queen, 'Which of these, do you think is worthy of our daughter ?' Presently a chamberlain enters and says, 'Vatsaraja.' He brings the joyful findings of Vatsaraja's capture and being unable to contain himself with joy bursts out 'Vatsaraja.' Similarly in the Abhisheka Act-V, when Ravana tannts Sita and says to her, 'When that wretch moral together with his brother Laksmana is killed by in Idrajit, by whom will thou be set free ?' A Raksasa enters and says, by ' Rama. 'Most of the scholars agree that all the thirteen plays are written by one and the same author.

8. Conclusion :

Lastly the word about the influence of Bhasa on his later Sanskrit literature. The influence of Bhasa is seen in very few instances in the drama of kalidasa. About his reference to Bhasa in his introduction to the Malvikagnimitra, we have said our say elsewhere, But we must admit that sometimes the coincidence of the descriptions of the same scenes and events is so striking that we cannot but feel that Kalidasa drew his inspiration from Bhasa.

Mr. Ganpati Shastri's remark, " That the dramatic excellence of Bhasa has been a model for Kalidasa could well be established from the fact that the Sakuntla is mostly adorned with the ideas and expressions peculiar to Bhasa" must be taken in the light of an over-enthusiastic admirer of Bhasa. Even that

Kalidasa has borrowed bears the unmistakable stamp of his individuality and conclusively proved the immense superiority of the premier poet of India over his illustrious predecessor.

મુઘલ દફતર

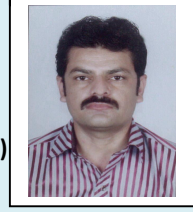
35

Dr. Mayursinh B. Gohil

(M.A., B.Ed., M.Phil., Ph.D.,)

Co-ordinator C.R.C Aliya

Dist: Jamnagar

મુઘલ બાદશાઓએ સમગ્ર હિંદના મોટા ભાગના પ્રદેશો ઉપર પોતાનો રાજકીય કબજો સદીઓ સુધી જમાવી રાખ્યો હતો. આ વિશાળ અને દીર્ઘકાળ સુધી ટકી રહેલા સામ્રાજ્યની વહીવટી પ્રણાલિકથી સંખ્યાબંધ દફતરો સર્જાયા હતા. જે વહીવટમાં ખૂબજ ઉપયોગી બનતા. તેની સાચવણીની ખરી જરૂરિયાતમાંથી રાજ્યએ દફતર ખાનાને જમણ આપ્યો. અને વહીવટીક્ષેત્રે દફતરને આગવું પ્રાપ્ત થયું. મુઘલનનો કેન્દ્રીય વહીવટ અસંખ્ય વિભાગોમા વિભાગત હોવાથી તેના તરફથી સર્જાયેલા શાહી ફરમાનો, આદેશો, અહેવાલો તથા પત્રવ્યવહારોના સંગ્રહ માટેની વ્યવસ્થા યોગ્ય કરવાની જવાબદારી રાજ્યના શિરે રહેતી. સમગ્ર મુઘલ રિયાસતનું વહીવટી માળખું દફતરોના આધારે ટકી રહ્યું હતું. તેથી જ મુઘલ સામ્રાજ્યને વહીવટી હિસાબોની આંશિક તથા માર્યાદિત કાગળોની સરકાર અર્થાત્ “કાગઝી રાજ”ના નામથી ઓળખાતું હતું.

પ્રાચીન ભારતની દફતર પ્રણાલિકા કરતા મુઘલકાળની દફતર પ્રણાલિકા અલગ પ્રકારની હતી. એટલું જ નહિ પરંતુ દફતરનું સ્વરૂપ પણ બદલાઈ ચુક્યું હતું. અલબત્ત મુઘલોની સંપૂર્ણ વહીવટી વ્યવસ્થા બગદાદ અને ઈજીપ્તની રાજ્ય વ્યવસ્થા પર આધારિત હતી. તેથી સ્વાભાવિક છે કે, વહીવટી દફતરો સાચવવાની પ્રથા પણ બગદાદી અને ઈજીપ્તના રાજ્યોની જેવી જ હોવી જોઈએ. મુઘલ સમયના દફતરો ખાસ પ્રકારના શાહી અસ્તર સાઈઝમાં મુદ્રિત અને વીંટાળેલા પરબીડિયા સ્વરૂપના હતા. મુઘલોની કેન્દ્રીય વહીવટી કચેરી કાગઝીપુરામાં આવેલી હતી. અગત્યના અને ઉપયોગિતા ધરાવતા શાહી દફતરો અહીં સંગ્રહ કરવામાં આવતા. મુઘલ સમયે દફતર માટે ઉપયોગી કાગળો લાહોર, શૈલકોટ, રાજગીર, ઔરંગાબાદ અને અમદાવાદ જેવા નગરોમાં બનતા, ખાસ કિંમતી અને શાહી ફરમાનો માટેના કાગળો કાશ્મીરથી મંગાવવામાં આવતા. મુઘલકાળમાં દફતરોના કાગળોને ચકચકિત અને ચળકતા તથા લીસા બનાવવા માટે અરેબિયન ગુંદર અને ભારતીય શાહીનો ઉપયોગ થતો હતો.

દફતર ઉપર લખાણ લખવા માટે બતકના પીંછામાંથી બનેલી ખાસ પ્રકારની લાંબી કલમનો ઉપયોગ થતો હતો. રાજ્યની વહીવટી

પ્રણાલિકામાંથી ઉદ્ભવતા શાહી દફતરી ફરમાનોમાંથી અતિ મહત્વના ફરમાનો તારવીને તેની નકલ કરવામાં આવતી. આ નકલો સમયાન્તરે પેસ્ટબોર્ડ પર લગાવવામાં આવતી હતી. આ દફતરો તૈયાર કરવા માટે “Linear Embossment” તરીકે ઓળખાતા અધિકારીઓ નીમવામાં આવ્યા હતા. મુઘલ દફતરો વિવિધ વિષય પ્રમાણે વિભિન્ન રંગ, આકાર અને સાઈઝ ધરાવતા હતા. વહીવટી આદેશો અને ફરમાનો ક્રીમ રંગના ૧૪"× ૬", ૬"× ૪ ૧/૨" ની સાઈઝ ધરાવતા હતા. જ્યારે ન્યાય સંબંધિત મુત્સદાઓ ૧૦"× ૪" સાઈઝ ધરાવતા હતા. તથા અગત્યના રાજકીય ફરમાનો રંગીન વીંટાળીને ૨૭"× ૯" તથા ૩૬"× ૧૮" સાઈઝ ધરાવતા હતા. અને આ તમામ દફતરોની નોંધપોથીમાં કરવામાં આવતી હતી.

પર્શિયા અને અરેબિયન રાષ્ટ્રોમાં રાજકીય ક્ષેત્રે અતિ મહત્વતા અને ઉપયોગિતા ધરાવતા કિંમતી લખાણોને સોનેરી અને રાતા રંગથી શણગારી તૈયાર કરવાની પ્રથા પ્રચલિત હતી. આ પ્રકારના દફતરો પર્શિયન ભાષામાં “ખાલ-એ-તુઘરા”નાં નામથી પ્રસિદ્ધ હતા. પ્રથમ મુઘલ બાદશાહ બાબરે હિંદમાં સૌપ્રથમ આ પ્રકારના વહીવટી દફતરની પ્રથાનો પ્રારંભ કર્યો હતો. આમ બાબરથી આરંભિને અંતિમ મુઘલ બાદશાહ બહાદુરશાહ ઝફર સુધી દફતરો શણગારવાની પ્રથા ચાલી આવી હતી. તેમના આ રાજકીય નમૂના રાજકીય શિક્ષણ માટે ખૂબજ અગત્યના પુરવાર થતા હતા. આ પ્રકારના દફતરોમાં સોના-ચાંદીની રાજમુદ્રાની છાપ, રાજ્યની વિગત, બાદશાહની વિગતો વિગેરે હસ્તલિખિત નોંધ થતી હતી. તથા દસ્તાવેજ પર ખાસ અધિકારી દ્વારા નાના વર્તુળ આકારમાં નામ સાથે ટૂંકી સહી અને રાજમુદ્રા સાથે ખાસ અગત્યના ગુપ્ત ફરમાનની નોંધ કરતા હતા. શાહજહાંએ શાહી દફતરો ખાસ કાળજી રાખવા દારોગા નામનો અધિકારી “ઉઝુક” અર્થાત્ (દફતરોની સંભાળ રાખતો)ની નિમણૂક કરી હતી. જ્યારે જહાંનઆરા બેગમે દફતરોથી પ્રભાવિત થઈને તેણે પોતાના તાબામાં દફતરો સંગ્રહિત કરવનું ફરમાન પણ જાહેર કર્યું હતું. આ પ્રકારના દફતરોમાં મુઘલ શહેનશાહઓનું નામ, વહીવટી રાજમુદ્રા, રાજ્ય પ્રદેશનું કદ વિગેરે જેવી બાબતોની નોંધ અચૂક થતી હતી. ત્યારપછી આવા પ્રકારના દફતરો વ્યવહારમાં ઉપયોગી બનતા હતા. આ પ્રકારના દફતરોમાં રાજમુદ્રા અંકિત કરવા મોહરદાર નામનો અધિકારી નીમાયો હતો. દફતરો ઉપર શહેનશાહના સ્વહસ્તાક્ષરો અને પાંચ આંગળાની છાપ તથા રાજમુદ્રા સહિત રાજ્યની તમામ વિગતો નોંધાતી ત્યારબાદ તેને દફતરોનું સ્થાન પ્રાપ્ત થતું, આ પ્રકારના દસ્તાવેજો શાહી ફરમાનો, આદેશો રાજ્ય સંબંધિત વિગતો જમીન કે માલ-મિલકત વિગેરે સંબંધિત લખાણો નોંધાતા હતા.

અબુલ ફઝલના નિર્દેશ મુજબ મુઘલ શાસન પ્રણાલિકાના વહીવટી એકમો તથા ન્યાયાલય જેવા ક્ષેત્રની કામગીરીથી ઉદ્ભવતા અહેવાલો,

ફરમાનો, આદેશો, રિપોર્ટ સ્વરૂપે નિર્માણ પામતા, જે રાજ્ય વ્યવસ્થાપનમાં ખૂબજ અગત્યતા ધરાવતા. તેથી જ રાજ્યના તમામ વહીવટી વિભાગના વરિષ્ઠ અધિકારીઓએ વિભાગની કામગીરીની નોંધો કરવી પડતી હતી. અને આ પ્રકારના મુત્સદાઓ શહેનશાહના ખાસ અંગત અધિકારી સમક્ષ રજૂ કરવા પડતા. ત્યારબાદ શહેનશાહ તરફથી આ લખાણોનું જાહેરમાં વાંચન થતું હતું. અને એક સપ્તાહના રજીસ્ટરમાં તેની નોંધ કરવામાં આવતી. ન્યાયતંત્રની કામગીરીઓથી સર્જાયેલા ફરમાનો અગત્યના દફતરો ગણાતા. જે “અખબરાલ-દરબાર-ઈમુલ્યા”ના નામથી ઓળખાતા હતા. જે મૂળભૂત રીતે રાજ્યના દીવાન-એ-આમમાં રજૂ થતા. જહાંગીરે “બહારીસ્થાન-એ-ઘાદી” નામની એલચી કચેરીથી પ્રભાવિત થઈને દફતર ખાતાની સ્થાપના કરી હતી. આ કચેરીમાં ન્યાયતંત્ર સંબંધિત સમાચારો, ફરમાના સ્વરૂપે લખાતા, અને ન્યાયતંત્રમાં રજૂ થતા. જેના મારફતે વહીવટી આદેશો તથા ન્યાયતંત્રની કામગીરીની નોંધો વિગેરેના મુત્સદાઓ ગવર્નરો, વાઈસરોઈ કે પ્રાંતપતિઓ તથા સુબેદારોને સંબંધિત માહિતી મોકલવામાં આવતી. ન્યાયતંત્ર સંબંધિત અહેવાલો બે પ્રકારના હતા. જેમાં ૧. રાજદ્રારી લખાણો અને ૨. મહત્વની ઘટના, પ્રસંગોના લખાણો હતા. રાજદ્રારી લખાણોમાં નિયમિત બનતી પ્રવૃત્તિઓ અને કાર્યક્રમોનું તબક્કાવાર લખાણ થતું. જ્યારે મહત્વની ઘટના, પ્રસંગોના લખાણોમાં દર સપ્તાહ દરમિયાન ઘટતી મહત્વની ઘટના, બનાવો કે પ્રસંગોની નોંધ થતી હતી.

વહીવટી ક્ષેત્રેના ફરમાનો પણ દફતરોમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવતા હતા. જ્યારે શહેનશાહ દરબારમાં ઉપસ્થિત રહેતા, ત્યારે તેના વિવિધ વહીવટી વિભાગના પ્રાંતપતિઓ વહીવટી સંબંધિત ફરમાનો મોકલતા હતા. અને તેના પ્રતિઉત્તરો તૈયાર કરવા ખાસ પ્રકારની સ્ત્રીઓની નિમણૂક કરવામાં આવતી હતી. આવા અગત્યના ફરમાનો સંગ્રહપાત્ર ગણીને તેનું જતન કરવામાં આવતું. શાહજહાં સૂર્યોદય પછીના રાત્રિના આરામ સમયે ફરમાનો, પત્રકો કે દસ્તાવેજોનું અધ્યયન કરતા હતા. વાંકચનવીસ અને ખુફ્યાનવીસ નામના બે અધિકારીઓ શહેનશાહ સમક્ષ દફતરો વાંચી સંભળાવીને પ્રાંતોની માહિતી આપતા હતા.

મુઘલ શાસન પ્રણાલિકાનું વહીવટીતંત્ર અનેક પ્રાંતોમાં વિભક્ત હતું. તેથી જ પ્રાંતપતિઓ કેન્દ્રીય વહીવટી એકમને આધિન રહેતા હોવાથી કેન્દ્ર અને પ્રાંત વચ્ચે ફરમાનો, અહેવાલો અને પત્રવ્યવહારો થતા. આ પત્રવ્યવહારોમાંથી અગત્યના કાગળોને દફતરોના સ્વરૂપે સંગ્રહિત કરવામાં

આવતા. શાહજહાં જાતે જ પોતાના વજીર મારફતે અહેવાલો તૈયાર કરાવતા. તથા દીવાન-એ-આમમાં સવા નવથી અગિયાર સુધી શાહજહાં હાજર રહીને પ્રાંતીય સુબા, દરબારીઓ અને ગવર્નરો વિગેરે વહીવટદારો અગત્યના ફરમાનો શહેનશાહના પ્રધાન અધિકારી વજીર સમક્ષ રજૂ કરતા. આવા ફરમાનો વિષે ચર્ચા-વિચારણાના અંતે પ્રતિઉત્તરો લખતા અને શહેનશાહની પરવાનગીથી તેની એક-એક નકલ વહીવટી હેતુસર દફતરના સ્વરૂપે સંગ્રહ કરવામાં આવતો. મુનશી ખૂબજ કાળજી પૂર્વક આ દફતરોની નોંધણી રજીસ્ટરમાં નોંધતો હતો. અને તેની એક પ્રમાણિત નકલ સચવાતી હતી. આ પ્રકારના દફતરોને તેના જુદા જુદા વિભાગો દ્વારા સંકલન કરીને તેનો સંગ્રહ કરવામાં આવતો. તથા તમામ રાજકીય પત્રકોને તેમના વિષય પ્રમાણે સંબંધિત વિષયવસ્તુ અનુસાર રૂપરેખા તૈયાર કરી તેની નોંધ કરાતી હતી. તેથી તેની પ્રસ્તાવના, મૂળ લખાણ, તવારીખ વિગેરેની કાળજી પૂર્વક ક્લાસિકલ ભાષામાં શબ્દસ્થ નોંધ કરાતી હતી.

મુઘલ પ્રશાસન પ્રણાલિકામાં દફતરખાનામાં મુખ્ય પાંચ વહીવટી વિભાગમાં દફતરો વર્ગીકૃત કરી ગોઠવવામાં આવ્યા હતા. પ્રથમ વિભાગમાં રાજ્ય વહીવટી વિભાગના દફતરોનો સંગ્રહ થતો હતો. આ પ્રકારના દફતરોમાં સામાન્ય સભાની કામગીરીથી ઉદ્ભવેલી નોંધો, અહેવાલો, ફરમાનો અને મુત્સદાઓનો સમાવેશ થતો હતો. બીજા વિભાગમાં રાજકીય પત્રવ્યવહારોનો સમાવેશ થતો હતો. રાજપરિવારના અન્ય રાજ્યો વચ્ચે થયેલા આંતરિક પત્રવ્યવહારનો સમાવેશ થતો હતો. જેમાં “મેનશુર” અને “શુંગા” પ્રખ્યાત હતા. સામાન્ય રીતે ફરમાનો, હુકમો કે મંજૂરી આપતી બાબતને લગતા લખાણોનો તેમાં સમાવેશ થતો હતો. આ ઉપરાંત પ્રાંતનાસુબાઓ વચ્ચે થયેલા પત્રવ્યવહારનો સમાવેશ પણ થતો હતો.^{૭૬} મુઘલ સામ્રાજ્યનો સૌથી પ્રતાપી શહેનશાહ અકબર હતો. અકબરના પ્રશાસન સમયની દફતર વ્યવસ્થાની જાણકારી અબુલ ફઝલકૃત “અકબરનામા”માંથી પ્રાપ્ત થાય છે. અકબરનામાના ઉલ્લેખ મુજબ ઈ.સ.૧૫૭૪માં શહેનશાહ અકબરે શાહી ફરમાન જારી કર્યો હતો કે, શાહી અદાલતોમાં જે નિર્ણયો લેવાતા તેની તમામ નોંધો શબ્દસ્થ સંગ્રહિત રાખવી. જે સમયાન્તરે અધિકારીઓને વહીવટી ક્ષેત્રે ઉપયોગી બને અને વહીવટી હુકમો જળવાઈ, અકબરના રાજ્યકાળે મુઘલ દફતરખાનાની કચેરી શહેનશાહના નિવાસ્થા મહેલ-ઈ-ખાસની નજીક આવેલી હતી. શહેનશાહ અકબર શાહી દફતરોના મહત્વ અને જતન બાબતે ખૂબજ ચીવટ દાખવતા તેની તમામ વિગતો આઈને અકબરીમાં નોંધાયેલી છે. આઈને અકબરીના

ઉલ્લેખ પ્રમાણે દફતરખાના સરકારના વહીવટ માટે ઉત્તમ સાધન છે. દરેક પ્રકારના સમાજ માટે તે જરૂરી છે. આ કચેરીનું મહત્વ જૂનાં જમાનાથી આંકવામાં આવ્યું છે. છતાં તેના ઉમદા ઉદ્દેશો ચાલુ રાજ્ય

વહીવટમાં જોવા મળ્યા છે. નામદાર શહેનશાહે ચૌદ જેટલા ઉત્સાહી અને અનુભવી કારકુનોની દફતરખાના માટે નિમણૂક કરી હતી. શહેનશાહ જાતે જ આ દફતરોની ચકાસણી કરતા ત્યારબાદ કારકુન તેની નકલ કરી તેની ઉપર મીરઅર્ઝ પારવંચીની સહી કરાતી હતી.

બાદશાહ શાહજહાં અને ઔરંગઝેબ જેવા કુશળ વહીવટી કર્તાઓએ દફતર સંબંધિત સત્તાવાર પુસ્તિકા “દસ્તુર-અલ-અલમસ” પ્રસિદ્ધ કરી હતી. જેમાં કચેરીના કાગળો અમલદારોના ફરમાનો તથા દિવાનોની કેન્દ્રીય કચેરીના અહેવાલો સંબંધિત નીતિ-નિયમો વણાયેલા છે. “હિદાયત-ઉલ-કવાયેદ” નામની પુસ્તિકા તુલ્લાહ બિહારીએ ઈ.સ.૧૭૧૫માં અમલદારોના માર્ગદર્શન માટે લખી હતી. જેમાં મુઘલ સરકારના વિભિન્ન અધિકારીઓના પ્રમુખ કાર્યો દફતરો તૈયાર કરવા અને બીજા પત્રકોનો સંગ્રહ કરવા બાબતે આચરવાની અગમચેતી વિષયક જીણવટ પૂર્વક માહિતી આપવામાં આવી હતી. તથા દિવાને પોતાના ઈલાકાનું દફતર ઉપરી દીવાનને મોકલવાનું તથા તેની સૂચનાઓ અને ઔરંગઝેબે કેટલાક કાનુનોની વિગત રસીકદાર ઉપર લખેલા ફરમાનોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રસ્થાપિત નિયમ પ્રમાણે ઋતુ ઋતુએ દિવાની કાગળો તૈયાર થતા. તેના પર પ્રમાણિત મુદ્રા લગાવી અને ચકાસણી કર્યા બદલની નોંધ કરી શાહી દફતર કચેરીને સુપ્રત કરવામાં આવતા હતા.

હૈદરબેગ દ્વારા ફારસી ભાષામાં હસ્તલિખિત પુસ્તક “ખલ્લાક-ઉસ-સિયાંક”માં દફતર સંબંધિત નોંધપાત્ર વર્ણનો નોંધાયેલા છે. પરંતુ કમનસીબે આ હસ્તપ્રતના અમુક જ ભાગ મળતા તેમાં મુઘલોના વહીવટ સંબંધિત ખૂબજ રસિક માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે દફતરોના ઉતારા કરી મૂળ પ્રતો સાથે સરખાવવામાં આવતા. દરેક પત્રકમાં જે તે વર્ષની નોંધ કરવામાં આવતી હતી. ત્યારબાદ પત્રકના છેડે નામના મૂળાક્ષર પ્રમાણે અનુક્રમણિકા તૈયાર કરાતી તમામ પત્રકોને વ્યવસ્થિત પાના નંબર આપવામાં આવતા. દરેક નોંધ પછી કોઈ પ્રકારનું ચિન્હ મુકવામાં આવતું. જેથી કરીને કોઈપણ વ્યક્તિ તેની મૂળ નોંધમાં ફેરફાર કરી શકે નહીં. મધ્યસ્થ કચેરીના દફતરી જથ્થા અને તેના પ્રકાર વિષયક જણાવતા લખે છે. કે પ્રાંતપતિ સુબેદાર દરેક ઋતુ અને વર્ષના અંતે તેમના તાબાનું દફતર નિયમાનુસાર તથા રીતરિવાજ મુજબ ગોઠવણી કરીને તેને મધ્યસ્થ દફતર કચેરીએ મોકલાવવામાં આવતું. સુબેદારને જાળવવા પાત્ર આ પ્રકારના દફતરોમાં નીચે પ્રમાણેનો સમાવેશ થતો હતો.

- કેન્દ્રમાંથી આવેલા હુકમો અને તેના પ્રતિઉત્તરો.
- અમીરો કાનૂનગી અને જમીનદારોના મોહર અને સહીવાળા મહાલ ખાલસાને લગતી મહેસૂલની વિગતો.

- અવાજ-જાવક તથા દૈનિક નોંધો.
- કાનૂનગીની સહીવાળા પરગણામાંથી મહેસૂલ એકત્રિત કરવાનો શિરસ્તો.
- મહાલ જાગીર સંબંધિત તમામ કાગળો.
- પરગણાની તિજોરીને લગતા નિયમ.
- કાનૂનગીઓની સહીવાળા અંદાજપત્રો.
- ઈનામ ચૌધરી, કાનૂનગી તથા મુતાસુદીસુના ભરણ પોષણ માટે આપવામાં આવેલા નાણાંના હિસાબ દર્શાવતા પત્રકો.
- કરીરીસ અને ફોજદારની મુદ્રાવાળા તિજોરીના હિસાબો.
- જઝીયા વેરાના આવક-જાવકના હિસાબો.
- પરગણા તરફથી મહેસૂલ કચેરી તરફ સુબેદારને મોકલવાના મુદ્રાવાળા કાગળોની યાદી.
- દરોગા અને મુનસીફની મુદ્રા નીચે સ્થગિત કરેલા અમિલ્સના નામે બાકી રહેલા હિસાબોની વિગતો, અધિકારીઓની વિગતો, નિમણૂક અને છુટા કરેલાની યાદીના પત્રકો.
- જમીનદારો તરફથી આવેલા પેશકશની યાદી, વર્ષને અંતે બાકી લેણાની યાદી.
- સુબેદારને મોકલેલ અમિલ્સના હિસાબોની નકલો.
- પરવાના અને ફરમાનોની નકલો સાથે જાગીરની યાદી.
- દરોગા અને મુનસીફની મુદ્રાવાળી આવક-જાવકની વિગતો, દૈનિક નોંધ અને પરદેશી તિજોરીના હિસાબો.
- ઈલાકાના મુનસફદારોની યાદી.
- ઈલાકાની ટેકશાળનું પત્રક અને તેને લગતા પત્રવ્યવહાર.

ઉપરોક્ત તમામ પ્રકારનું હસ્તપ્રત સ્વરૂપનું દફતર મધ્ય અને પ્રાદેશિક દફતર કચેરીઓમાં અનુક્રમે “દફતર-ઈ-દીવાન-ઈ-અલ” અને “દફતર-ઈ-દીવાન-ઈ-સુબા”માં સંગ્રહિત કરવામાં આવતું હતું. બ્રિટિશ સરકારે ઈ.સ.૧૮૫૭માં દિલ્હીની ગાદી પરથી અંતિમ મુઘલ બાદશાહ બહાદુરશાહ ઝફરને પદભ્રષ્ટ કરીને કેન્દ્રીય સત્તા તાબે કરી ત્યારે દિલ્હીના કિલ્લામાંથી દફતરો અને દસ્તાવેજો સંગ્રહિત દફતરખાનું મળી આવ્યું હતું. જેમાં દફતરો અને દફતરખાના વિષયક વિસ્તૃત માહિતી પ્રાપ્ત થતા, મુઘલોની દફતર પ્રણાલિકા મુજબનો સમગ્ર વહીવટ છેક બહાદુરશાહ ઝફરના અંતિમ દિવસો સુધી ચાલતો હતો. આ પ્રમાણે “મોહાફીઝ-ઈ-દફતર-ઈ-મારુઝ” અને “મોહફિઝ-ઈ-દફતર-અદાલત” વિગેરે દફતર સંગ્રહ એકમોની વિગતો નજર સમક્ષ પ્રકાશમાં આવે છે.

આજે પણ આપના રાષ્ટ્રીય અભિલેખાગાર નવી દિલ્હી ખાતે મુઘલોના શાહી દફતરો ઇતિહાસના આધારભૂત સાધન સામગ્રીના રૂપમાં સવક્ષિત છે.

જે મુઘલ યુગના ભવ્ય ભૂતકાળને પથા તથા સત્યના એરણા પર મુલવણી કરી વાસ્તવિકતા વાગોળે છે. મુઘલોના દફતરો એક ખાસ વિશેષતા એ હતી કે, દફતરો ખુબજ સુંદર અને કલાત્મક રીતે તૈયાર કરવામાં આવતા જે દફતરોની વહીવટી પ્રણાલિકામાં વિશિષ્ટ દરજ્જો હસ્તગત કર્યો હોઈ તેવું જાણવા મળે છે.

સંદર્ભ સાહિત્ય

➤ ગુજરાતી

૧. પંડ્યા (ડૉ.). ચંદ્રકાંતભાઈ બી. “ભારતમાં દફતરવિદ્યાની પ્રવૃત્તિઓ અને ગુજરાત.” ગાંધીનગર, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૮૩.
૨. દેસાઈ (ડૉ.). પંકજભાઈ ટી. “વિશ્વના દફતરો: એક ઐતિહાસિક રૂપરેખા.” રાજદફતર, અંક: ૧૧. ૧૨ ગુજરાત રાજ્ય દફતર ભંડાર ખાતું, ગાંધીનગર,
૩. દેસાઈ (ડૉ.). પંકજભાઈ ટી. “ભારતમાં દફતરોનો વિકાસ અને ઉપયોગિતા.” ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૧.
૪. પંડ્યા (ડૉ.). ચંદ્રકાંતભાઈ બી. “દફતર સંચાલન.” ગાંધીનગર, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૮૯.
૫. પંડ્યા (ડૉ.). ચંદ્રકાંતભાઈ બી. “ભારતમાં દફતરોનો વિકાસ.” રાજદફતર, અંક: ૯, ગુજરાત રાજ્ય દફતર ભંડાર ખાતું, ગાંધીનગર. ૧૯૯૦-૯૧.
૬. પંડ્યા (ડૉ.). ચંદ્રકાંતભાઈ બી. “ભારતમાં દફતરવિદ્યાની પ્રવૃત્તિઓ અને ગુજરાત.” ગાંધીનગર, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૮૩.
૭. દેસાઈ (ડૉ.). પંકજભાઈ ટી. “ઈતિહાસ-સંસ્કૃતિની સાધન સામગ્રી અને પુરાવસ્તુવિદ્યા.” ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૫.
૮. દેસાઈ (ડૉ.). પંકજભાઈ ટી. “દફતર વહીવટ, સંચાલન અને દફતર ભંડારની સહાયક સંસ્થાઓ.” અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૪.
૯. શાહ મનુભાઈ બી. “ભારતનો ઇતિહાસ (મરાઠા યુગ) ઈ.સ. ૧૭૦૭ થી ઈ.સ. ૧૮૧૮.” અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૭૪.

➤ ENGLISH

1. Seletore G N. “The Mughal Archives.” The Indian Archives, Vol:viii, Nos:1, The National Archives of Delhi, 1954.
2. Fazlallami Abu’l(Tras) Blochmann H. “The lin-I-Akbari.” Delhi, 3th Edition, 1977.
3. Sarkar Jadunath. “Mughal Administration.” Calcutta, 4th Edition, 1952.

हिन्दी गद्य-साहित्य के क्षेत्र में हरिशंकर परसाई का नाम विशेष रूप से प्रस्थापित है। और उसमें भी निबंध की समृद्ध परंपरा स्वतंत्रता के बाद परसाई उत्तराधिकार के रूप में ग्रहण करते हैं। उन्होंने परंपरागत निबंध के ढाँचे को तोड़ा भी है। उनके निबंधों में कहीं कहानी का आभास है तो कहीं रेखाचित्र ही निबंध का रूप ले लेता है। उनका साहित्य परस्पर संबद्ध होकर घुल-मिलकर प्रकट होता है। परसाई लोकजीवन के संस्कार व स्वभाव अच्छे ढंग से पहचानते भी है तथा अपने साहित्य सृजन के संस्कार में शामिल भी करते हैं। इसलिए उनकी विधाओं का अलगाव तथा वर्गीकरण कहीं-कहीं टूटता नज़र आता है किन्तु यह उनके साहित्य की कमजोरी कतई नहीं लगती, बल्कि लोक-संपृक्ति का परिचायक बनता है।

परसाई ने करीब ३०० निबंध लिखे हैं। इनमें कुछ विचारात्मक कुछ ललित निबंध हैं। विषय के दृष्टिकोण से उन्होंने समकालीन जीवन के हर क्षेत्र राजनीतिक, सामाजिक, धार्मिक एवं सांस्कृतिक को अपने सृजन की परिसीमा में सम्मिलित किया है। विषय की व्याप्ति के दृष्टि से परसाई का निबंध-साहित्य बेजोड़ है। समकालीन समाज के यथार्थ को गंभीर दृष्टि से हर अंतर्विरोधी की पड़ताल की है। उनके निबंधों में विवरण नहीं विश्लेषण भी है चेतना को चेतनशील बनाने का उपक्रम भी हैं।

परसाई का निबंध साहित्य समकालीन यथार्थ के साथ सरोकर रखनेवाला है। जहाँ दुनिया का हर रंग है, हर चित्र है पर दुनिया रंगीन नहीं है और न हर चित्र मन को लुभावनेवाला है किन्तु यह दुनिया स्याह की तूली से रंगी हुई है तथा जो चित्र हैं, वह हमारे विकलांग समय व समाज के साथ सरोकर रखनेवाला है।

परसाई के वैचारिक निबंधों का सामाजिक व सांस्कृतिक सरोकारों से जुड़ा यथार्थ बारीकी से उजागर हुआ है। हिन्दी साहित्य जगत को एक ऐसा रचनात्मक सृजनकार मिला जिसे भारतीय जीवन यथार्थ की गहरी पैठ थी। स्वातंत्र्योत्तर भारत के ऐसे स्याह चेहरे की पहचान कराते हैं जो मोह-भंग से गुजरते हुए अंतर्द्वन्द्व से ग्रस्त है। एक और पढ़ा-लिखा, अवसरवादी, सुविधाभोगी, संघर्ष से कतरानेवाला, सामाजिक मर्यादाओं की झुठी चिंता से ग्रस्त मध्यवर्ग तथा आम आदमी भी है, कहीं जिंदा रहने की लड़ाई है तो कहीं संपन्नता बनाये रखने की लड़ाई है। परसाई ने भारत की यथार्थ छबी खिंची है जिनमें-“एक कसमसाता छटपटाता हुआ भारत है जिसे

एक और छद्म भारत ने दबोच रखा है। दबोचने वाला और दमित दोनों भारत सक्रिय है। दोनों के बीच निरंतर दौंवपेंच चल रहे हैं।”^१ परसाई शाश्वत साहित्य के बजाय वर्तमानता को अपने लेखन का मूल्य बनाते हैं।

परसाई के साहित्य में राजमर्मा उस आम आदमी के जिदंगी से जुड़ी समस्याओं को बार-बार उठाकर आम आदमी के संघर्ष को महत्त्व दिलाना उनका मकसद है। ‘गेहूँ का सुख’ निबंध में असुविधाओं ग्रस्त परिवार के लिए तीन बोरे गेहूँ कितनी सुरक्षा देते हैं। आज के भारत का सच्चा चित्र खिंचा है आम आदमी का-“गेहूँ, चावल, चीनी, मिट्टी का तेल आदि ××× दुकानों की लंबी कतारे देखिए।....कतारे कड़ी धूप में खड़ी होती हैं। आगे-पीछे होने के लिए झगडा, झंझट, गाली-गलौच, चालाकी, बेईमानी होती है। इस अनुभव में पसीना बहता है, धूप लगती है, बूढ़े-बुढ़ियों के पैर थरथराते हैं। ××× यह आँखों देखा हाल ही नहीं है, वह कतार में खड़े आदमी की अनुभव कथा भी है।”^२ ये कतारों का सिलसिला अभी बरकरार है। आम आदमी के लिए गेहूँ के तीन बोरे कितने मायने रखते हैं उसका विशिष्ट चित्र खिंचा है। आम आदमी अभावों में जीते-जीते इतना अभ्यसत हो चुका है कि अभाव की पूर्ति हो जाने पर भी उसे विश्वास नहीं होता कि कुछ समय के लिए अभाव मिट गया है।

परसाई भूख, पीड़ा, रोज जिंदा रहने की कशमकश के अनुभव से गुजरे हैं। इसलिए वे आम-आदमी के जरूरी सरोकारों में शामिल हैं। ‘अन्न की मौत’ नामक निबंध में अन्न का संकट कैसे महँगाई रूपी राक्षस को जगाता है तथा आम जनता महँगाई से कैसे पिसती है आज यह बात इतनी ही प्रासंगिक है। आज भी यही स्थिति है आम आदमी अन्न के लिए तड़प रहा है दूसरी और मुनाफाखोरी और कालाबाजारी के कारण अन्न गोदामों में सड़ रहा है। इस परसाई पर लिखते हैं-“हे भारत भाग्यविधाता, पंजाब, सिंध, गुजरात, मराठा, द्राविड, उत्कल, बंग-सब जगह अन्न को मारकर दफना दिया गया। कोटि-कोटि नर-नारी अन्न संकट के सूत्र में बंधकर एक हो गये हैं। भूखमरी और भ्रष्टाचारी हमारी राष्ट्रीय एकता सबसे ताकतवर तत्व बन गए हैं।...कैसी अद्भूत एकता है। पंजाब का गेहूँ गुजरात के कालाबाजार में, मध्यप्रदेश का चावल कलकता के मुनाफाखोर के गोदाम में भरा है। ...मुनाफाखोरी, कालाबाजारियों, भ्रष्टाचारियों ने मिलकर राष्ट्र को एक कर दिया।”^३ ये हैं आज के भारत की एकता जहाँ आम-आदमी हररोज कुआँ खोदकर पानी पीता है।

परसाई ने हमारे भारतीय समाज के वर्ग वैषम्य को भी देखा है। मध्यम वर्ग महँगाई को रोता है फिर समझौता कर लेता है। एक चित्र खिंचा है-“महँगाई को रोयेंगे, लेकिन दीवाली ठाट से ही मनाएँगे। जैसे-जैसे महँगाई बढ़ती है, वैसे-वैसे उत्सव बढ़ते हैं। ××× पिछले साल भी दीवाली पर रोशनी और धूमधडाका था, महँगाई बढ़ी तो डयोढा हो गया। ...महँगाई का रोना रोते

है उधर देखों-कीमती साड़ियों की दुकानों पर, आभूषणों की दुकानों पर, महँगे कपड़ों की दुकानों पर कोस्मेटिक की दुकानों पर भीड़ लगी है। कहाँ बढी है गरीबी ? किनके लिए बढी है ? वे कौन हैं जिनके लिए महँगाई उनकी समृद्धि का कारण है।”^४

वर्तमान में यह स्थिति बिल्कुल प्रासंगिक है। भारत का एक ऐसा चेहरा है जो सजा-संवरा हैं। वहाँ न भूखे हैं न चिंता, महँगाई का राक्षस भी इनका कुछ नहीं बिगाड़ सकता। यह वर्ग वैष्मय की छबी भयावह हैं। कहीं महँगाई से लोग फाके में जीते हैं तो कहीं सम्पन्नता का गंगा नाँच है। कहीं गुड की चाय पीनेवाले हैं वहीं जनता का खून चूसा जा रहा है। इस खाई को मिटाना मुश्किल लगता है। जिसके लिए गाँधीजी का विकेन्द्रिकरण का रास्ता अपनाना होगा। वर्ग-वैष्मय पर सही लिखा है-“एक जीवित रहने का संघर्ष है और एक सम्पन्नता का संघर्ष है।”^५ यह संघर्ष भारतीय समाज का यथार्थ सरोकार था, और रहेगा।

परसाई अपने निबंधों में पौराणिक मिथकों का ऐसा उपयोग करते हैं कि उनका अर्थ उलट जाता है, और आम आदमी के सुख-दुःख से भी जोड़ देते हैं। ‘राम का दुःख और मेरा’ शीर्षक निबंध में ऐसा ही प्रयोग किया है। यहाँ राम के दुःख से किरायेदार का दुःख बड़ा है हम जानते हैं कि हिन्दुस्तान की बड़ी आबादी फूटपाथों पर, रेलवे स्टेशनों, बस अड्डों, ओवरब्रिजों, फूटपाथों या किराये का मकान में दम तोड़ देती हैं। आज कल मकान भी दो तरह के रहते हैं रहने के और किराये पर देने के। किराये के मकान वैसे ही होते हैं-परसाई ने लिखा है-“घर में इतना पानी भर जाता है कि कभी सोचता हूँ कि अगर फर्श पत्थर का न होता तो, तो इन कमरों में धान बो देता।”^६ यहाँ किरायेदार की मजबूरी व लाचारी राम के दुःख से बड़ा है, मिथकीय चरित्र वर्तमानता से जुड़कर नया अर्थ धारण कर लेता है। राम के माध्यम से किरायेदार का दुःख व्यंजित होता है इस संदर्भ में डॉ. वीरभारत तलवार ने उपयुक्त ही लिखा है-“राम का दुःख और मेरा में खुद किराएदार बनकर परसाई किराएदार के दुःख को मनोरंजक बनाकर पेश करते हैं। लेखक सोचता है कि अगर तुलसी के राम किरायेदार होते तो वर्षा ऋतु में सीता को याद बरने के बजाय लक्ष्मण को टपकती हुई छत की मरम्मत का कुछ इंतजाम करने के लिए भेजते। लक्ष्मण बाण मारकर बादलों को छितरा देता य मकान मालिक का सिर काट लेता। ××× इस प्रवृत्ति के कारण जिन स्थितियों में क्रोध आना चाहिए, वहाँ क्रोध भी नहीं आता।”^७ परसाई राम के मिथकीय चरित्र को यथार्थ दुनिया से जोड़ते हैं, तथा मिथक का जन भी करते हैं। उनका क्रोध पैदा करना नहीं किरायेदार की मजबूरी दिखाना है।

स्वातंत्र्योत्तर भारतीय समाज के सरोकारों को मिथकों के माध्यम से उजागर किया है। आज पुराने आदर्श विकृत होकर षडयंत्रों, रूढ़ियों से ग्रस्त हो गये हैं। उसका चित्रण अपने निबंधों में किया है। ‘कंधे श्रवणकुमार के’ निबंध में श्रवणकुमार मातृ-पितृ भक्त, आदर्श पुत्र, सेवा

त्याग आदि पौराणिक मूल्यों के प्रतिमान है । आज यह प्रतिमान समाज के सरोकारों से विलग हो चुके हैं । आज शोषक परजीवी शक्तियाँ समाज में प्रवेश कर चुके हैं । श्रवणकुमार के मिथक का दुरुपयोग कर रही है, परसाई उसके खिलाफ हैं । श्रद्धा, सम्मान, पूजा-भावना स्वार्थ साधने के साध्य है आज। श्रवणकुमार कोई बनना नहीं चाहता पर व्यवस्था चाहती है श्रवणकुमार पैदा किए जाए-“कितनी काँवडे है, राजनीति में साहित्य में, कला में, धर्म में, शिक्षा में । अंधे बैठे हैं और आँखवाले उन्हें ढो रहे हैं ।”^८ इन काँवडों को अनेकों श्रवणकुमार ढो रहे हैं । कहीं मजबूरी में या कुछ फायदे की अपेक्षा से बिना कोई सवाल उठाये थोथे आदर्शों को ही सच्चे जीवन-मूल्य मान लिया है । श्रद्धा, सम्मान का आज गलत फायदा उठाया जा रहा है । परसाई मिथकीय चरित्रों के द्वारा लायी विकृत आदर्शीकरण के प्रति सवाल उठाते हैं ।

भीष्म जैसे तेजस्वी, आदरणीय, ज्ञानी, शक्तिशाली होते हुए भी दयनीय है । परसाई अंधी स्वीकृति, भक्ति को अस्वीकार करने का स्वर देते हैं । समझदारी पर जमी हुई रूढ़िवादिता की शिला को तोड़ने की समझ लोगों में पैदा करने की अनिवार्यता है । जो-“ ऐसी गुरुभक्ति को अस्वीकार करता है जिससे द्रोणाचार्य एकलव्य का अँगूठा कटवा ले, ऐसी पितृभक्ति को अस्वीकार करता है जिससे मोरध्वज खुद स्वर्ग भोगने के लिए पुत्र को आरे से चिरवा दे, ऐसी पतिभक्ति को अस्वीकार करता है । जिसमें मृत पति के शव के साथ युवा पत्नी को जिंदा जल जाना पड़े ।^९ यह अस्वीकार न तो अशिष्ट होगा, अधर्मी होगा या अवज्ञापरक बल्कि विकृति को काटने वाली सच्ची दिशा होगी ।

परसाई मिथकीय चरित्रों के माध्यम से मानवीय स्वभावों का स्वार्थीपन, पाखंडपन, छद्मवेशी , दिखावा और बाह्यप्रदर्शनकारी समाज के यथार्थ जगत को उजागर करते हैं । और मिथकों के माध्यम से सवाल उपस्थित करते हैं । ‘नीलकण्ठ’ शीर्षक निबंध में ‘शंकर’ के मिथकीय चरित्र से नीलकण्ठी स्वभाववाले लोगों की प्रकृति उजागर करते हैं । हम जानते हैं समुद्रमंथन की घटना से हलाहल विष सृष्टि को बचाने हेतु पी गये । किन्तु कण्ठ नीला क्यों होने दिया क्योंकि नीलकण्ठ दिखाने का लोभ शंकर नहीं पचा पाए । शंकर के मिथकीय चरित्र से परसाई ने वर्तमान समाज में दिखावे और बाह्यप्रदर्शन पर मरनेवाले नीलकण्ठियों पर व्यग्यात्मक अभिव्यक्ति दी है । “नील कण्ठता एक बड़ा आकर्षण है अपनी कोशिश यह होती है कि जहर तो कम से कम पिये पर कण्ठ अधिक से अधिक नीला हो । और कोई तो गले पर नीली स्याही पोतकर ‘नीलकण्ठ’ बने फिरते हैं ।”^{१०} यह है आज के समाज का यथार्थ चित्र, चाहे नेता, मंत्री, अधिकारी या सामान्य व्यक्ति क्यों न हो हर किसी को थोड़ा बहुत कार्य करके अधिक नाम कमाना है । बाहर से सब हरे दिखाई देते हैं भीतर से कालापन धारण किये रहते हैं । वस्तुतः देखा जाता है कि व्यक्ति अपने

दुःख और संघर्ष के लिए सहानुभूति और स्वीकृति चाहता है । किन्तु आज समाज इतनी हद तक गिरा है कि दुःख और संघर्ष का भी ढोंग किया जाता है ।

वर्तमान समय में अपने कोई स्वजन की मृत्यु जैसे प्रसंगों में भी दिखावा और पाखण्ड के हिस्से बनते जा रहे हैं । ये नकली दुःख का व्यापार, कारोबार चलानेवाले ढोंगी समाज के विश्वास की नीवों को निरंतर कमजोर कर रहे हैं । और असली हकदार हाशिए पर धकेल दिये जाते हैं । दुःख के आवरण ओढ़े करुणा और सहानुभूति की चोरी करनेवाले स्वार्थियों को फटकारते हुए, इस प्रवृत्ति पर समाज के लिए चिंता भी जताते हैं । परसाई लिखते हैं-“दुःख का ऐसा गर्व मुझे बहुत गलत लगता है । या तो जहर पियो मत, यदि पीना पड़े तो दूसरों के मंगल के लिए स्वेच्छा से पी लो, तो कण्ठ नीला किए मत घूमों । पर यहाँ तो मैं दुःख का व्यापार फैला देखता हूँ ।...××× समर्थ होकर भी करुणा जैसी मूल्यवान, लोक मंगलकारी भावना को खींचना सरासर चोरी है, धोखा है । ××× जमाने में दुहरा शोषण चल रहा है- आदमी की रोटी तो छीनी जाती है, उसके हिस्से की करुणा भी छीन ली जाती है । शंकर के नाम पर एक पक्षी ही ‘नीलकण्ठ’ बना फिरता है और श्रद्धालुओं की श्रद्धा-भक्ति पा लेता है । आसपास नीले कण्ठ के परिन्दे उड़ते देखता हूँ और इनकी भीड़ में वास्तव में विषपान करनेवाला बेचारा बिसी कोने में दुबका खड़ा रहता है ।”^{११}

परसाई हमेशा आम-आदमी के दुःख, शोषण को देख चिंतित दिखाई पड़ते हैं । आम-आदमी लगातार पिसते हुए भी अपने दुःख का कभी महिमामंडन किया न तो वह छल-छद्म का संघर्ष करता है । परसाई अपने निबंधों में इसी छल छद्मविहिन आम आदमी के साथ सरोकार रखते हैं । परसाई के रूप में हिन्दी साहित्य को ऐसा रचनात्मक मानस मिला, जिन्होंने धरातलीय हिन्दुस्तानी स्वातंत्र्योत्तर मोहभंगी द्वन्द्वग्रस्त ऐसे चेहरों से पाठकों को पहचान कराते हैं । वर्तमानता की सही पहचान, सटीक समझ व संवेदना परसाई के पास है जो अन्य समकालीन रचनाकारों के पास नहीं दिखाई देती । परसाई रोजमर्रे से संघर्षशील आम-आदमी के मामूलीपन को वे अपने साहित्य में प्रतिष्ठित करते हैं । यह रोजमर्रा आम जनता की कोई बहुत बड़ी धार्मिक वर्ग की तरह उच्च आकांक्षा नहीं होती बल्कि सिर्फ जीवित और बचे रहने की लड़ाई से वह जूझता रहता है । वे आम आदमी से जुड़े मुद्दों को उठाते हैं और उनके संघर्षपूर्ण जीवन की भयावह तस्वीरें उनके यहाँ मिलती हैं । परसाई के निबंधों में ही नहीं उनके समग्र साहित्य में सामाजिक व सांस्कृतिक सरोकारों से जुड़ा समकालीन यथार्थ बड़ी बारीकी और व्यंग्यात्मक अभिव्यक्ति के साथ उजागर हुआ है ।

संदर्भ संकेत

१. परसाई हरिशंकर, ‘कहाँ है भारत भाग्यविधाता ?’, परसाई रचनावली-४, पृ-२४०

२. त्रिपाठी विश्वनाथ, ‘देश के इस दौर में’, पृष्ठ-२१

३. परसाई हरिशंकर, 'अन्न की मौत', परसाई रचनावली-३, पृ-९२
४. परसाई हरिशंकर, 'हस्ती मिटती नहीं हमारी', परसाई रचनावली-४, पृ-१४८,१४९
५. परसाई हरिशंकर, 'अपनी-अपनी बिमारी', परसाई रचनावली-३, पृ-१४६
६. परसाई हरिशंकर, 'राम का दुःख और मेरा', परसाई रचनावली-३, पृ-१६
७. तलवार, वीरभारत, सामना, पृष्ठ-१९६
८. परसाई हरिशंकर, 'कंधे श्रवणकुमार के', परसाई रचनावली-३, पृ-२०
९. त्रिपाठी विश्वनाथ, 'देश के इस दौर में' पृ-२८
१०. परसाई हरिशंकर, 'नीलकण्ठ', परसाई रचनावली-३, पृ-१६६
११. वही, पृष्ठ-१६३,१६४

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાયાં રાષ્ટ્રસ્ય સંકલ્પના

(શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં રાષ્ટ્રની સંકલ્પના)

પંડયા પ્રકાશકુમાર વી.

એચ.કે. આર્ટસ કોલેજ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના :

સંસ્કૃત સાહિત્યએ સમુદ્ર સમાન ગણવામાં આવે છે કેમ કે સંસ્કૃતમાં એકપણ વિષય એવો નથી જેનું નિરૂપણ ન કરવામાં આવ્યું હોય. એટલા માટે સૌ પ્રથમ સંસ્કૃત એટલે...

“સમ્યક્ કૃતમ્ ઇતિ સંસ્કૃતમ્ ।”

સંસ્કૃતમાં સમસ્ત વિષયોનો સમન્વય જોવા મળે છે તે જ ઉત્તમોત્તમ રાષ્ટ્રની સંકલ્પના ગણાવી શકાય. સંસ્કૃતમાં સુભાષિતકાર નિરુપે છે કે,

“સંસ્કૃતે સંસ્કૃતિર્જ્ઞયા સંસ્કૃતે સકલા કલા ।

સંસ્કૃતે સકલં જ્ઞાનમ્ સંસ્કૃતં કિં ન વર્તતે ॥”

સંસ્કૃતમાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો સમાવેશ છે આજનો વર્ણ્ય વિષય રાષ્ટ્રએ સુરાષ્ટ્ર સ્વયંભૂ બની રહેશે.

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ સાથે ભાષા નિરૂપણ :-

ધર્મ: ગુજરાતી

અર્થ: અંગ્રેજી

કામ: હિન્દી

મોક્ષ: સંસ્કૃત

❖ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની વ્યુત્પત્તિ :

“શ્રીમતા ભગવતા ગીતા ઇતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ।”

૧૮ અધ્યાય તેમજ ૭૦૦ શ્લોક છે. સંસાર રૂપી સાગરમાંથી તરવા માટે ગીતારૂપી નાવ ભવપાર ઉતારનાર છે. સુરાષ્ટ્ર નિર્માણની ભૂમિકામાં એક શ્લોકથી પ્રારંભ કરીએ.

“ગીતા સુગીતા કર્તવ્યા કિમન્યૈઃ શાસ્ત્રવિસ્તરૈઃ ।

યા સ્વયં પદ્મનાભસ્ય મુખપદ્માદિનિઃ સૃતઃ ॥”

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાને સુગીતા માનીને આચરણમાં મૂકવાથી અનેક વિષયોનું યથાર્થદર્શન થવા પામે છે.

➤ વિષય નિરૂપણ :

આપણે ત્યાં વ્યવસ્થાપનનો ઉત્તમ ગ્રંથ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાને માનવામાં આવે છે જેમાં રાષ્ટ્ર વિષયક વિચારો નિરૂપીએ તો :-

- કોઈપણ ભૂમિને ધર્મક્ષેત્રની સાથે સરખાવવી.
- કર્મનો સિધ્ધાંત નિરૂપ્યો છે.
‘કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।’
- હણે તેને હણવામાં પાપ નથી, તે દ્વિતીય અધ્યાયમાં કહેવાયું છે.
‘હતો વા પ્રાણ્યસિ સ્વર્ગમ્ જિત્વા વા ભોક્ષ્યસે મહીમ્ ।’
- ઉત્તમ સલાહ અને માર્ગદર્શન નિરૂપણ :-

❖ રાજનીતિ :

સ્વયં શ્રી કૃષ્ણએ રાજનીતિનો બોધપાઠ આપ્યો છે કે, અધર્મીનો વિનાશ એ એની બુદ્ધિજન્ય ગણાવ્યો છે.

‘વિનાશકાલે વિપરીત્ બુદ્ધિઃ ।’

❖ સાંસ્કૃતિક બાબતો :

આ ધર્મગ્રંથમાં સુસંસ્કૃત થઈને કાર્ય કરવા ઉપદેશ આપ્યો છે અને પુરુષમાંથી પુરુષોત્તમ થવા માટે હાકલ કરી છે.

ઉમાશંકર જોષી કહે છે કે...

“વ્યક્તિ મટી બનું હું વિશ્વ માનવી

માથે ધૂળ ધરું વસુન્ધરાની” (ગંગોત્રી, વિશ્વમાનવી કાવ્ય)

❖ સામાજિક બાબતો :

સમાજમાં જે ઉપદ્રવ ફેલાવી રહ્યા છે તેઓને માટે દંડનીય નીતિ ભગવાન સ્વયં બતાવે છે.

❖ યુધ્ધની બાબત :

સમસ્ત જગતમાં સંઘર્ષ રહેલો છે. આ સંઘર્ષને અંતિમ સ્વરૂપ આપવું એટલે યુધ્ધ એમ ભગવાન જણાવે છે.

❖ સુરાષ્ટ્ર વિષયક વિચારો :-

આ પવિત્ર ગ્રંથમાં ધર્મ અને અધ્યાત્મને મૂળમાં સ્થાપિત કરવામાં આવ્યા છે. ઉત્તમ વ્યવસ્થાપન દર્શન કરાવ્યું છે.

ધર્મ કલ્પના ગીતાજી અનુસાર છે . . .

‘ધર્મ કર્મના બાંધ્યા બળદિયા
હરિ તું ગારું મારુ ક્યાં લઈ જાય કાંઈના જાણું’

❖ નિષ્કર્ષ :

આમ, રાષ્ટ્રની સંકલ્પના શબ્દે-શબ્દે નીરખી શકાય. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો એક-એક શબ્દ ગર્ભિત છે માટે જ કહી શકાય કે...

શબ્દ એક બોલો તો ત્યાં સંહિતા નીકળે
કૂવો એક ખોદો તો ત્યાં સરિતા નીકળે
સાવ જૂદી તાસીર છે આ ધરાની
અહિંયા મહાભારત વાવો ને ગીતા નીકળે.
આથી જ વિચાર પુષ્પોથી રાષ્ટ્ર સુરાષ્ટ્રીયતાને વરે છે.

इति शम् ।

❖ સંદર્ભસૂચિ :

- (૧) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા મૂલ ગ્રંથ — ગીતા પ્રેસ, ગોરખપુર
- (૨) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા — ઈસ્કોન મંદીર ગ્રુપ
- (૩) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા — સસ્તુ સાહિત્ય કાર્યાલય
- (૪) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા — પાંડુરંગ શાસ્ત્રીજી
- (૫) મહાભારતમ્ — વ્યાસવિરચિત, ગીતા પ્રેસ, ગોરખપુર
- (૬) સંસ્કૃત સુભાષિતરત્નભાંડાગાર
- (૭) ગંગોત્રી — કાવ્ય સંગ્રહ — ઉમાશંકર જોષી
- (૮) આદિ શંકરાચાર્ય ધાર્મિક-સામાજિક તથા દાર્શનિક ક્ષેત્રમાં યોગદાન - ભટ્ટ કૃપાબેન સી.
- (૯) સંસ્કૃત — હિન્દી શબ્દકોશ — શિવરામ આપ્ટે

'सीतायाः जन्मसम्बन्धिता ख्यायिका - जनापवादः निर्णय निरूपणम्'

38

(जानकी जीवनम् महाकाव्याधारेण)

दीव्या एम. दीक्षित

१.१ जन्मसम्बन्धिताः आख्यायिकाः

१.१.१. भूमिजा सीताः

या इमा सीरध्वज जनकस्य पुत्री मन्यते , तथाऽपि सा तस्य स्वस्य कन्या न आसीत् । वाल्मीकि रामायणे एतस्याः जन्मभूमिः दर्शिता अस्ति । अतः च तस्याः जन्मसम्बन्धिता निम्न-लिखिता कथा तत्र दत्ता अस्ति । एकदा जनकराजा यज्ञभूमिं स्वच्छीकर्तुं हलं चालयन् आसीत् । तथा एका लघ्वी कन्या मृत्तिकातः निस्सरिता । तेन सा पुत्रीरूपेण गृहिता । एवञ्च तस्याः नामाभिधानं सीता कृतम् । सीतायाः अयमवतारः उतराफाल्गुनी नक्षत्रजातः ।^१

रे. बुल्के अनुसारं भूमिज - सीतायाः अलौकिकजन्मकथासीतानामिका कृषि-अधिष्ठात्रिदेव्याः प्रभावात् उत्पन्ना अभवत् अभवत् । सीतायाः शब्दशः अर्थ 'हलेन कर्षिता रेखा' इति भवति । अत एव भूम्यां हलचालनकाले निर्गमनात् तस्यै सीता नाम प्राप्तम् । एतत् सम्भवं यत् कस्याश्चित् निश्चितकुल परम्परायाः अभावात् ऐतिहासिकराजकुमार्याः सीतायाः जन्मकथोपरि कृत्याधिष्ठात्रिदेव्याः व्यक्तित्वस्य प्रभावः पतितः अस्ति ।^२

जन्मसम्बन्धिताः अन्याख्यायिकाः

तस्याः जन्मसम्बन्धं अन्याख्यायिकाः विभिन्नरामायणग्रन्थेषु

एवं पुराणेषु प्राप्यते । ताः निम्नप्रकारेण वर्तन्ते ।

१.१.२. अग्निजा सीताः

आनन्द रामायणे (१५ शतकम्) तस्याः पितुः नाम पद्माक्षः दत्तम् अस्ति । पद्माक्षराज्ञा लक्ष्मी पुत्रीरूपेण प्राप्तुं विष्णोः उपासना कृता । विष्णुना तस्मै महालिङ्गं दत्तम् । यस्मात् एका सुन्दरी कन्या निस्सरिता यस्याः नाम पद्मा स्थापितम् ।

पद्मायाः स्वयंवरसमये दैत्यैः स्वयंवरमण्डपः ध्वस्तः कृतः । एवं पद्माक्षराज्ञः सम्पूर्णविनाशः अभवत् । एवञ्च सः स्वयमपिमृतः । एतद् दृष्ट्वा पद्मा अग्निं प्रविष्टा । तस्याः अन्वेषणाय दैत्यैः बहुप्रयत्नः कृतः । किन्तु सा कुत्रापि न लब्धा ।

एकदा सा अग्निकुण्डात् बहिः आगत्य उपविष्टा आसीत् । तदा विमानेन गच्छता रावणेन सा दृष्टा । एवञ्च सः कामातुरः भूत्वा तां प्रति गतः । तम् आगच्छन्तं रावणं दृष्ट्वा सा पुनः अग्निं प्रविष्टवती । ताम् अन्वेष्टुं रावणेन सम्पूर्णअग्निकुण्डः खननी कृतः । यस्मात् तेन जीवितसीता तु न प्राप्ता परंतु तस्याः एव जडस्वरूपं पञ्चरत्नरूपेण प्राप्तम् ।

एतानि रत्नानि एकस्यां मञ्जुषायां संस्थाप्य रावणः लङ्कां गतः । एवञ्च सा मञ्जुषा मन्दोदर्यै दत्ता । तत्र मञ्जुषोत्घाटने एव पद्मा स्वस्य मूलकन्यारूपेण प्रकटिता जाता । तस्मात् पद्माक्षस्य सर्वकुलानामेवं राज्यानां विनाशकर्त्री एतां कन्यां लङ्कायाः बहिः त्यक्तुं रावण - मन्दोदरी प्रार्थितवती । मन्दोदर्याः प्रार्थनानुसारं रावणेन सा पुनः मञ्जुषायां संस्थाप्य मिथिलायां क्षिप्ता । मञ्जुषायां बन्धनात् पूर्वं सा रावणाय शापं दत्तवती, यत् अहं भवतः एवं भवतः कुलनाशाय पुनः लङ्काम् आगमिष्यामि इति ।

तदनन्तरं मिथिलायाः ब्राह्मणेन भूमौ हलचालनकाले सा पेटिका प्राप्ता । तेन राजधनम् इति मत्वा सा पेटिका जनकाय दत्ता । तस्याः मञ्जुषायाः निस्सरितां कन्यां जनकेन पुत्रीरूपेण पालिता । तस्याः नाम सीता दत्तम् ।

मातृलिङ्गात् निस्सरणात् 'मातृलिङ्गी' रत्नभूतात् 'रत्नावली' धरणीतः निस्सरणात् 'घरणीजा' जनकेन पालनात् 'जानकी' भूमितः निस्सरणात् 'सीता' अग्नितः निस्सरणात् 'अग्निजा' एवं पूर्वजन्मनः नाम्नः कारणात् 'पद्मा' इत्यादि नामान्तराणि प्राप्तानि । ^३

१. १. ३ रक्तजा सीता:

रक्तजारूपेण सीतायाः जन्मकथा 'अभूतरामायणात्' लभते । रावणः जनस्थानस्य मुनीनां उपरि अत्याचारं करोति स्म । एवञ्च स्वबाणस्य कोणेन ऋषीणां शरीरात् रक्तं निष्कास्य एकस्मिन् घंटे संगृह्णाति स्म । एतस्मिन् एव वने गृत्समदनाम्नः एकः ऋषिः वसति स्म । सः लक्ष्मीसमानां कन्यां इच्छन् तपस्यां करोति स्म । दर्भस्य अग्रभागेण पयः स्वीकृत्य मन्त्रोच्चारेण सह प्रतिदिनं पयः एकत्रितं करोति स्म ।

एकस्मिन् दिवसे रावणेन गृत्समदऋषेः घटः चोरितः । एवञ्च तस्मिन् एकत्रितं पयः ऋषीणां रक्तेन पुरितघटे स्थापितम् । एतञ्च सः घटः मन्दोदर्यैः दत्तः ।

रावणस्य कुकृत्यानि दृष्ट्वा खिन्नमन्दोदर्या आत्महत्याहेतुना घटे स्थितं पयोयुक्तरक्तं पीतम् । यस्मात् सा गर्भवती अभवत् । सा स्वस्य एतं गर्भं कुरुक्षेत्रस्य भूमौ क्षिप्तवती । एतस्मात् एव गर्भात् अग्रे सीतायाः जन्म अभवत् । या विदर्भदेशीयजनकराज्ञां पालिता, पोषिता वर्धिता च ।^४

१.१.४.रावणात्मजा सीता:

सीताजन्मसम्बन्धितसर्वाधिक प्राचीनकथायां सीता रावणस्य कन्यामन्यते । एतस्यां कथायां रावणेन मयराक्षसस्य कन्या मन्दोदर्या सह विवाहं कर्तुम् इच्छितम् । तस्मिन् समये मयः रावणम् उक्तवान् यद् मन्दोदर्याः जन्मजातकात् मन्दोदर्याः प्रथमपत्यं कुलघातकं उत्पन्नं भविष्यति । अतः तस्य अपत्यस्य वधम् एव उचितम् । मयस्य एतेन कथनेन रावणः स्वजातकन्यां पेटिकायां संस्थाप्य जनकपुर्यां स्थापितवान् । तथा एव कन्यया अग्रे गत्वा रावणस्य समस्तकुलस्य नाशः कृतः ।^५

१.१.५.जनकात्मजा सीता:

महाभारते सर्वत्र सीता जनकराज्ञः कन्या मन्यते ।^६ सीतायाः जन्मसम्बन्धितोऽप्युक्ताः सर्वाः कथाः कल्पनारम्याः प्रतीताः भवन्ति । यासां रचना रामेण कृतरावणवधं गृहितं मत्वा कृता अस्ति ।

जनापवादः / अपवादनिर्णय :

विद्यमानाधुनिको कविः राजेन्द्रमिश्र कृत 'जानकीजीवनम्' महाकाव्यम् २१ सर्गस्य महाकाव्ये कविना वाल्मीकि रामायणकथायाम् किञ्चित् परिवर्तनो कृत्वा सीतायाः सम्पूर्णजीवनस्याभिनव मूल्यांकनम् अकरोत् । तस्मिन् सीतया सह संबद्धावतारः शिशुक्रीडा, कामाङ्कुरः , राघवानुरागः, राम-सीतासंगमः , सीतायाः, पूर्वरागः , सीतास्वयंवरः, वध्वाचरणम् , वनवासम्, रावणापहारम्, अशोकवनाश्रयम्, हनुमत्प्राप्तिः, लङ्काविजयः अग्निपरीक्षा , राज्याभिषेकः ,

जनापवादः , जनापवाद निर्णयः , लवकुशोदयः, अश्वमेघम् एवम् रामायणगानस्य प्रत्येकसर्गे निरूपणमभवत् । 'अपवादनिर्णयस्य' निरूपणेन कविना रामेण सीताये घटना दूरी कृत्य सीतापात्रम् न्यायो दत्त ।

अनेक संस्कृतकृतिनाम सर्जकः आधुनिककविः अभिराजराजेन्द्रमिश्रेण रामकथामाधारितस्य 'जानकीजीवनम्' नामकस्य २१ सर्गस्य महाकाव्यस्य रचना कृता, वाल्मीकि रामायणस्य उत्तरकाण्डस्य कतृत्वं संदिग्धम् मन्यते, रामायणस्य उत्तरकाण्डम् वाल्मीकिना रचितम् । किन्तु तत् प्रक्षिप्तं अस्ति इत्थं तर्कपूर्णमतम् अभिराज राजेन्द्रमिश्रेणापि स्वमहाकाव्ये प्रस्तावना रूपेण प्रस्तुता कृता ।

स्वयंरामः गर्भिण्याः सीतायाः त्यागं न कर्तुं शक्नोति । एतादृशी या अन्तः प्रतीति भवति एतादृशाः कविः राजेन्द्रमिश्रः स्वमहाकाव्यम् 'जानकीजीवनस्य' सर्ग १७ एवं १८ सर्गयोः वाल्मीकिरामायणस्य उत्तरकाण्डे जनापवादेन घटितं सीतानिर्वासनघटनाम् असत्यम् सभायाः उत्प्रेक्षते। सभामध्ये कुलगुरुवसिष्ठवचनात् प्रभावितः रजकः स्वयमेवासत्यभाषति श्रीरामात् क्षमां याचयति एवं इत्थं सीतायाः शुद्धिसिद्धिश्च प्रगटीभूताः तथा रामसीतायाः मङ्गलदाम्पत्यः अखंडितः भवति । सीता निर्वासनस्य न कोऽपि अवकाशः 'जानकीजीवनस्य' अयम् प्रमुखकेन्द्रवर्तीश्च सर्गे प्रतिपादितः कल्पितो वा 'अपवाद-निर्णयस्य' योग्यायोग्यतायाः समीक्षायाः प्रयासः अस्मिन् संवादे कृतः अस्ति ।

'क्रोज्ज्वलन्वियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः' इयं रामायणीय रचना प्रेरणानुरूपा कवि राजेन्द्रमिश्रस्य रचनाऽपि स्वमहाकाव्येऽपि 'शोक' आरभ्य निष्पन्ना भवति । फलतः एक एव मासैव रामकथा अलिखत् 'जानकी - जीवनम्' ।

१. वाल्मीकिरामायणम्: बालकाण्ड, ३३, १३, १५
२. भारतवर्षीय प्राचीनचरित्रकोश, सिद्धेश्वरशास्त्री चित्रव, पृ. १०४३
३. आनंद रामायण, ७.३, भावार्थ रमायण, १.१५
४. अद्भूत रामायणम् - ८
५. देवीभागवतम् - ४२
६. महाभारत, वनपर्व - २५८, ९

प्रा. धर्मे श जे. खानपरा
श्री सौरभ आर्ट्स एन्ड कोमर्स कॉलेज
विषणवेल, गडु
तहसील : मालीया हाटीना

उपन्यास साम्प्रतिक विश्व-साहित्य की सर्वाधिक लोकप्रचलित, लोकप्रिय एवं बहुचर्चित विद्या है। वह कथा-साहित्य का आधुनिक रूप है। कथा कहने और सुनने की प्रवृत्ति मनुष्य की आदिम प्रवृत्तियों में से एक है और प्रत्येक युग के मनुष्य के अपने युग की कथा कहने-सुनने के लिए नये शिल्प-आयामों का आविष्कार किया है। आधुनिक मनुष्य ने मानवीय संवेदना का समाहार उपन्यास में पाया और उसे अपने गले का हार बना लिया। एक राजा के संबंध में बड़ी प्रसिद्ध कहानी है कि वह ऐसी कहानी सुनना चाहता था जिसका कभी अंत न हो। आज तक संसार में ऐसी कहानी तो नहीं बनी, क्योंकि चन्द्रकांता, चन्द्रकांता संतति, अलिफ लेला, भूतनाथ जैसे बड़े कथानकों का भी आखिर अंत तो आता ही है। पर हाँ, कथा साहित्य-सिन्धु सा विस्तृत असीम अवश्य हो गया है कि हम अनन्तकाल तक उसका छोर नहीं पा सकते। संसार के किसी भी साहित्य-रूप को इतना विस्तार उपलब्ध नहीं हुआ।

उपन्यास की इस लोकप्रियता का कारण उसकी समाज-धर्मिता के मूल में हैं। आधुनिक मनुष्य की नब्ज (नाडी) जितनी उपन्यास ने पहचानी है, शायद अन्य किसी विधाने नहीं। उसकी आशा-आकांक्षा, आस्था-अनास्था, सुख-दुःख, दुःख-दर्द, आशा-अरमान, कुंठा, यंत्रणा, वेदना, पीडा सबकुछ तो इसमें रूपायित हो रहा है।

उपन्यास : अर्थ :

संस्कृत साहित्य में उपन्यास शब्द मनोरंजन के अर्थ में प्रयुक्त होता था। “उपन्यास शब्द संस्कृत की ‘अस’ धातु से बना है जिसका अर्थ होता है - ‘रखना’। इसमें ‘उप’ और ‘नि’ उपसर्ग है और ‘धत्र’ अर्थ प्रत्यय का प्रयोग है।” उपन्यास का मुख्य अर्थ है - सम्यकरूप से उपस्थापन। बाद में अनेक लाक्षणिक अर्थ भी प्रयुक्त होने लगे। उपन्यास के कुछ अर्थ सर मोनियर - विलियम्स ने संस्कृत-अंग्रेजी शब्द कोष में इस प्रकार दिये हैं -

उल्लेख (मेनसन), अभिकथन (स्टेटमेंट), सम्मति (सजेशन), उद्धरण (कोटेशन), संदर्भ (रेफरेंस) । डॉ. उषा सक्सेना ने हिन्दी उपन्यासों का शिल्पगत विकास में उपन्यास शब्द का प्रयोग विभिन्न अर्थों में किया है - “न्यस्त, धरोहर, कथन, संदर्भ, अमानत, वाक्योपक्रम, वाक्य रखना, समीप, विचार, छल, बहाना, भूमिका, युक्तियुक्त रूप में उपस्थित करना, प्रसादन आदि ।”^२ उपन्यास के लिए अंग्रेजी में NOVEL (नोवेल) गुजराती में ‘नवलकथा’ मराठी में ‘कादम्बरी’ और हिन्दी में ‘उपन्यास’ शब्द है ।

उपन्यास का शब्दार्थ उप + नि + आस यानि के उप-मुख्य, नि-करीब, पास, आस-रखना अतः उपन्यास का मायना है कि मुख्य वस्तु को करीब रखना ।

उपन्यास की परिभाषा :

उपन्यास की परिभाषा पर विचार करते समय यह पंक्ति स्मृति में बरबस उभर आती है

“बात तुम्हारी जिन्दगी भर की मगर, बात इतनी बात आधी रह गई”

उपन्यास उद्भव से लेकर अब तक के कहे उपन्यासकार और साहित्य विवेचकों ने उसे परिभाषित करने की चेष्टा की है और करते रहेंगे, परन्तु ‘बात’ शायद आधी ही रह जायेगी ।

पुनरुत्थान युग के आरंभ काल से अपने विभिन्न रूपों में ‘नोवेल’ शब्द का प्रयोग एक काल्पनिक लघु-कथा के अर्थ में पश्चिमी युरोप की अधिकतर भाषाओं में होता था । देश-विदेश में ‘उपन्यास’ की अनेक परिभाषायें विभिन्न विद्वानों ने दी है किन्तु कोई भी एक परिभाषा उपन्यास के सब पहलुओं को सीमाबद्ध नहीं करती ।

वस्तुतः प्रस्तुत विद्या को समझने के लिए कुछ परिभाषाओं पर विचार कर लेना आवश्यक ही होगा -

भारतीय विद्वानों के मतानुसार :

(१) “मैं उपन्यास को मानव जीवन का चित्र मात्र समझता हूँ । मानव चरित्र पर प्रकाश डालना और उसके रहस्यों को खोलना ही उपन्यास का मूल तत्व है।”^३

- मुंशी प्रेमचन्द

(२) “उपन्यास कार्य-कारण श्रृंखला में बंधा हुआ वह गद्य कथानक है जिसमें अपेक्षाकृत अधिक विस्तार तथा पेचीदगी के साथ जीवन का प्रतिनिधित्व करनेवाले

व्यक्तियों से सम्बन्धित वास्तविक या काल्पनिक घटनाओं द्वारा मानव-जीवन के सत्य का रसात्मक रूप से उदघाटन किया जाता है ।’’४

- डॉ. बाबू गुलाबराय

(३) “उपन्यास आधुनिक युग का महाकाव्य है । इसमें मानव जीवन और मानवचरित्र का चित्रण उपस्थित किया जाता है । वह मनुष्य के जीवन और चरित्र की व्याख्या करता है ।’’५

- आचार्य नन्ददुलारे बाजपेयी

(४) “उपन्यास मनुष्य के वास्तविक जीवन की काल्पनिक कथा है ।’’६

- डॉ. श्यामसुन्दर दास

पाश्चात्य विद्वानों के मतानुसार :

(१) “उपन्यास जीवन का संघर्षमय चित्र है ।’’७

- हेनरी जेम्स

(२) “उपन्यास मूलतः मानवीय अनुभव का निरूपण है । चाहे वह यथार्थ हो अथवा आदर्श ।’’८

- डॉ. मूलर

(३) “उपन्यास जीवन की प्रतिछबी है ।’’९

- केफर्ड

(४) “उपन्यास एक ऐसी कलाकृति है जो हमारा जीवन्त जगत से परिचय कराती है यह जगत कुछ बातों में हमारे अपने संसार से मिलता - जुलता है किन्तु उसकी अपनी वैयक्तिकता होती है ।’’१०

- लार्ड डेविड सेसिल

गुजराती विद्वान नवलराम के मतानुसार -

“जेमा रीतभातनु वर्णन वधारे होय अने खरा रसनी मात्र छांट ज होय तेने ‘वार्ता’ अथवा ‘नोवेल’ कहे छे ।’’११

इन सभी परिभाषाओं के आधार पर हम कह सकते हैं कि उपन्यास मानव जीवन का समग्र रूप में चित्रण प्रस्तुत करनेवाली आधुनिक युग की सशक्त साहित्य विद्या है ।

उपन्यास : स्वरूप ;

उपन्यास भारतीय देन है अथवा पाश्चात्य - इस सम्बन्ध में पर्याप्त मतभेद है । शिवनारायण श्री वास्तव, डॉ. गुलाबराय आदि का विश्वास है कि भारतीय उपन्यासों का अंकुर भारत की प्राचीनतम भारतीय में मिलते हैं । इसके विपरीत डॉ. हजारीप्रसाद द्विवेदी, डॉ. लक्ष्मीसागर, वाष्पूर्य, नलिन विलोचन शर्मा आदि का मत है कि - उपन्यास का सम्बन्ध संस्कृति का प्राचीन औपन्यासिक परंपरा से जोड़ना विडम्बना मात्र है । आज उपन्यास अपने अन्तर में समस्त साहित्यिक विद्याओं की विशेषताएं आत्मसात कर चले रहा है, यदि प्रेमचन्द युगमें उपन्यास मानव - जीवन का चित्र या तो आज वह मानव-जीवन का सप्राण प्रतिबिम्ब हैं ।

उपन्यास विद्या के स्वरूप के बारे में जानना चाहें तो उपन्यास निर्माण में विभिन्न तत्व कार्य करते हैं । सर्वप्रथम उपन्यास में घटनाएं होती है जो कि उपन्यास रूपी शरीर का निर्माण करती है । यही घटनाएं उपन्यास के जिस, अंश में सम्पादित की जाती है उन्हें 'कथावस्तु' कहते हैं । यह कथावस्तु और घटनाएं मनुष्यों पर आश्रित होती है । यही मनुष्य 'पात्र' कहलाते हैं । इन पात्रों की पारस्परिक बातचीत 'वार्तालाप' या 'कथोपकथन' कहलाती है । पात्रों के आसपास की परिस्थितियों वातावरण देशकाल आदि का वर्णन 'वातावरण' में किया जाता है । सम्पूर्ण पात्र तथा कथावस्तु किसी विशिष्ट उद्देश्य या विचार की अभिव्यक्ति करते हैं । उनका सृजन किसी विशेष आदर्श निरूपण उद्देश्य-तत्व होता है । उपन्यास वर्णन की एक विशिष्ट पद्धति होती है, जो कि 'शैली' कहलाती है ।

इस प्रकार उपन्यास का निर्माण अर्थात् उपन्यास का स्वरूप कुल मिलाकर छह तत्वों कथावस्तु पात्रों या चरित्रचित्रण, कथोपकथन या संवाद, देशकाल और वातावरण, भाषा-शैली तथा उद्देश्य के आधीन रहता है ।

अतः कहा जाये तो आज भी उपन्यास की लोकप्रियता में कोई संदेह नहीं है । जीवन को स्पर्श करके चलनेवाले यह साहित्यिक स्वरूप इस प्रकार छः तत्वों में बंधा हुआ है । वस्तुतः उपन्यास के सभी तत्व अपना-अपना महत्व लेकर चलते हैं और समाज के सामने प्रस्तुत होते हैं । उपन्यासकार के लिए यह आवश्यक है कि वह इन तत्वों का पूर्व रूप से यथायोग्य रूप में उपन्यास में उसका निर्वाह करे । सभी तत्वों का उचितमात्रा में उपन्यास में निर्वाह होता है तभी वह उपन्यास सफल एवं सार्थक बन

पाता है । निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि उपन्यास की सार्थकता एवं सफलता तथा श्रेष्ठता के लिए ये तत्व अत्यंत आवश्यक है ।

संदर्भ :

- १) आधुनिक हिन्दी उपन्यास : उदभव और विकास डॉ। बेचन, पृ. २०
- २) हिन्दी उपन्यासों का शिल्पगत विकास डॉ उषा सक्सेना, पृ. १८
- ३) कुछ विचार, प्रेमचन्द, पृ. ४६
- ४) काव्य के रूप, डॉ. गुलाबराम, पृ. १५५
- ५) आधुनिक साहित्य, आचार्य नन्ददुलारे बाजपेयी, पृ. १७३
- ६) साहित्यलोचन, डॉ. श्यामसुन्दरदास, पृ. १२२
- ७) आधुनिक हिन्दी उपन्यास : उदभव और विकास डॉ. बेचन, पृ. २२
- ८) आधुनिक हिन्दी उपन्यास : उदभव और विकास डॉ. बेचन, पृ. २१
- ९) आधुनिक हिन्दी उपन्यास : उदभव और विकास डॉ. बेचन, पृ. २१
- १०) ऐतिहासिक उपन्यास का तुलनात्मक अध्ययन, श्रीनारायण भारद्वाज, पृ. २५
- ११) भारतीय उपन्यास परंपरा और ग्रामकेन्द्री उपन्यास, भोलाभाई पटेल, पृ. ८५

આપણી ગુજરાતીનું સ્વભાષાભિમાન કોને ?

પ્રા. બી. જી. સોલંકી

શ્રી સૌરભ આર્ટ્સ કોલેજ – વિસણવેલ

તા. માળિયા હાટિના, જિ. જુનાગઢ

આજે વિશ્વમાં જ્ઞાનનો વિસ્ફોટ થઈ રહ્યો છે, ત્યારે શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પણ નીત્ય નવીન વિકાસ, પરિવર્તન થતું જાય છે. આ પરિવર્તન અને વિકાસની સાથે ઘણા ફેરફારો થતા જાય છે. દુનિયા સાંકળી બનતી જાય છે. એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ પહોંચવું હોય તો થોડી કલાકમાં પહોંચી શકાય છે. પોતાની અવાજ ધ્વનિને બીજા વ્યક્તિના કાન સુધી પલવારમાં પહોંચાડી શકીએ એવા ટેકનોલોજી અને વિજ્ઞાનની આ હરણફાળ છે. હમણાં મોબાઈલમાં એક મેસેજ આવ્યો, કે 'સરકારી બસમાં બેસવું નહીં, સરકારી સ્કુલમાં બાળકને ભણાવવું નહીં, સરકારી દવાખાનામાં દવા કરાવવી નહીં પણ નોકરી તો સરકારી જ કરવી.' – આ કેવા પ્રકારની માનસિકતા ?

આપણે રહેવું ગુજરાતમાં, આપણી જન્મભૂમિ ગુજરાત, આપણે બોલીએ ગુજરાતી, પણ બાળકોને ભણવા બેસાડવા છે અંગ્રેજી માધ્યમમાં – કેમ ? અંગ્રેજી ભાષાનો અભાવ ન ચાલે પણ તેનો પ્રભાવ આવી જાય તે કેમ ચલાવીએ. માતૃભાષા(માતા)ને મૂકીને સાવકી માતા (અંગ્રેજી ભાષા)ને ધાવવા(સ્તનપાન) જઈએ તે યોગ્ય છે ? માતાથી વિશેષ પ્રેમ કોણ આપી શકે, તે દરેક ગુજરાતીઓએ સમજી શકાય તેવી વાત છે.

જ્યારે અંગ્રેજો ભારતમાં આવ્યા તે પહેલા તેમના લોર્ડ મેકોલેની કરેલા વિધાન મુજબ કે "જો તમારે કોઈ પ્રજાને કાયમ માટે ગુલામ અને પરતંત્ર રાખવી હોય તો તે દેશની ભાષા, સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસથી એ દેશની પ્રજાને દૂર કરી દો." પરિણામે સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પહેલા ભારતીય જન્મે રૂપે, રંગે અને બાહ્ય દેખાવે ભારતીય હતો, પણ વાણી, વર્તન, વિચાર અને વ્યવહારમાં અંગ્રેજી બનતો જતો હતો. પરંતુ સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પછી આ પરિસ્થિતિ ધીમે-ધીમે દૂર થવા લાગી. માતૃભાષા અને ભારતીય સંસ્કૃતિ તરફ વળતા પાણી થયાં. પરિણામે ઇ.સ. ૧૯૫૬માં નિમાયેલાં કોઠારી પંચે ધોરણ ૧ થી ૪ માં માતૃભાષા અથવા પ્રાદેશિક ભાષા, ધોરણ ૫ થી ૭ માં માતૃભાષા સાથે હિન્દી અથવા અંગ્રેજી, ધોરણ ૮ થી ૧૦ સુધીમાં ત્રણેય ભાષાઓ (માતૃભાષા, હિન્દી અને અંગ્રેજી) શીખવવાનું સૂચન કર્યું. આજે ગુજરાતમાં જુદી જ પરિસ્થિતિનું નિર્માણ જોવા મળે છે. માતૃભાષાને શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે સ્વીકૃતિ આપવામાં મહાત્મા ગાંધીજીનો ફાળો મહત્વનો છે. હિંદી ભાષા રાષ્ટ્રભાષા હોવા છતાંય તેનાથી વળગા રહેવાની પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થતું આવે છે.

આજે અંગ્રેજી ભાષાનું ચલણ વિશેષ મહત્વનું બન્યું છે. માતા-પિતા અને વાલીઓને બાળકોને અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણવાની ઘેલછાએ સમાજમાં અનેક પ્રશ્નોને જન્મ આપ્યો છે, ત્યારે માતૃભાષાના મહત્વને ઊંડાણપૂર્વક સમજવાનો સમય પાકી ગયો છે.

માતૃભાષાનો શાબ્દિક અર્થ "માં પાસેથી મેળવેલી ભાષા" એવો કરી શકાય, માતૃભાષા એટલે માતા સમાન ભાષા. માતૃ સ્ત્રી(;\) માતા, માતૃભાષા (સ્ત્રી) સ્વભાષા "HGGL HgDE} 1D`J :JU"N1% UZLI ;L" એ વ્યાપક અર્થમાં વિચારીએ તો જન્મભૂમિ રૂપી માતાની છાયામાં એક જ સ્થળ વિસ્તારમાં વસતા માનવીઓ જે ભાષા પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે તે માતૃભાષા.

માતૃભાષા માનવના શ્વાસોશ્વાસ અને લઈહીના ધબકાર સાથે જડાયેલી છે. સંસ્કૃત કવિ દંડીનું કહેવું છે કે "વાણીની કૃપાથી જીવન વ્યવહાર ચાલે છે. સમાજનો પારસ્પરિક વ્યવહાર માતૃભાષા દ્વારા જેટલો સરળતાથી ચાલે છે તેટલા અન્ય ભાષા દ્વારા ચાલી શકે નહીં."

દાન્ટે કહ્યું છે કે –

"A man's proper vernacular is nearest unto him, in as much as it is more closely united to him, for it is singly and alone is his mind before any other."

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન કોલરીઝ માતૃભાષાને "હૃદયની ભાષા" કહે છે. માતૃભાષાએ હૃદયની અભિવ્યક્તિ છે. વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વની ઓળખ તેની માતૃભાષાથી કરી શકાય છે.

"જે ભાષા દેહપિંડે અણુ અણુ મહી આંદોલનો લોલ લાવે,

પ્રાણો કેરે પ્રવાહે મુદિત મલપતી ઊર્મિઓને નચાવે,

હેયા ઊંડી ગુહાએ પ્રતિપાળ, પડઘા પાડતી પ્રેમ કેરા,

ભજુને માતૃભાષા સેવું એના પદો સદા,

ચૈતન્ય સિન્ધુમાં એનું બઢો માધુર્ય મોક્ષદા."

– પૂજાલાલ દલવાડી.

ઉપરોક્ત કવિ પૂજાલાલની કાવ્યપંક્તિઓ માતૃભાષાનાં મહત્વ વિશે ઘણું કહી જાય છે. માતૃભાષાનો શાબ્દિક અર્થમાં મા પાસેથી ભાષા એવો અર્થ કરીએ છીએ. માતૃભાષામાં શિક્ષણ અપાય અને માતૃભાષાનાં મહત્વ વિષે ગાંધીજી તો કહેતા કે "મનુષ્યના માનસિક વિકાસ માટે માતૃભાષા એટલી જ જરૂરી છે જેટલું બાળકના શારીરિક વિકાસ માટે માતાનું દૂધ." એ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો બાળકનું મૂળભૂત શિક્ષણ પ્રાથમિક શિક્ષણ માતૃભાષામાં હોય તે ખૂબ જરૂરી છે. કારણ કે બાળક પોતાના વિચારો અને લાવણીની અભિવ્યક્તિ માતૃભાષામાં સહજ રીતે કરી શકે છે.

આ બાબતમાં મનોવિજ્ઞાનઓનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે વિચાર પ્રક્રિયામાં લાગણીના આવિષ્કારમાં કે સંવેદનામાં ઊર્મિઓમાં કે કલ્પનાશક્તિનાં વિકાસમાં માતૃભાષા ચાવીરૂપ છે. આ બાબતે સમાજશાસ્ત્ર પણ સમર્થન આપે છે કે "બાળકના સામાજિક વ્યવહારના વિકાસમાં માતૃભાષાનો ફાળો નાનો-સૂનો નથી. ભાષાકીય કૌશલ્યને કારણે બાળકનો સામાજિક વ્યવહાર સરળ, પ્રસન્ન અને આનંદજન્ય બનતા તેની સામાજિક ક્ષમતા સોળે કળાએ ખીલે છે."

કાકા સાહેબ કાલેલકરે માતૃભાષા શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે કેટલી સક્ષમ છે તેનો ખ્યાલ આપતા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં આદેશ આપ્યો છે કે "સ્વભાષાના આદરને સ્વધર્મ નિષ્ઠા અને સ્વદેશભક્તિ કરતા રતિભાર પણ ઊતરતો ન ગણવો જોઈએ." તેમજ માતૃભાષાએ શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં ચારણી છે, જે માહિતી ભાષા દ્વારા ન આપી શકાય તે બીજા રૂપમાં સમાજ હજમ કરી ન શકે. આમ, માતૃભાષા વિના શિક્ષણક્ષેત્રે માતૃભાષાને જ શિક્ષણની બોધભાષા તરીકેનું સ્થાન મળ્યું છે. બાળકના માતૃભાષા શિક્ષણમાં ક્યાશ રહી ગઈ તો તેની અસર બધા જ વિષયો પર પડશે.

આમ, આપણે સૌ ગુજરાતીઓ આપણી માતૃભાષા ગુજરાતીનું સ્વભાષાભિમાન વધારીએ એવો વ્યવહાર અપનાવીએ.

:: વૈદિક ઋતુઓમાં જીવન દર્શનની વિરાટતા ::

પ્રા. ડો. મયૂરીબેન એ. ભાટિયા

સંસ્કૃત વિભાગ અધ્યક્ષ

શ્રીરંગ નવચેતન મહિલા આર્ટસ કોલેજ, વાલિયા

મનુષ્ય એક ચિંતનશીલ પ્રાણી છે. ચિંતનશીલતા તેનો સંજ્ઞાત્મક ગુણ છે. જીવનમાં તે જે કોઈ ઘટના કે પદાર્થ તત્વને જોય છે તેના સંદર્ભમાં તે ચોક્કસપણે ચિંતન કરે છે. આ ચિંતનશીલતા તેને પશુત્વથી અલગપણુ આપે છે. આ ચિંતનશીલતા તેનામાં દર્શનને – જીવનદર્શનને જન્માવે છે. દર્શન શબ્દની નિષ્પત્તિ – દર્શ ઘાતુથી ભાવના અર્થમાં ‘લ્યુટ્’ ‘ચ’^૧ પાણિનીય સૂત્ર દ્વારા લ્યુટ્ પ્રત્યયના યોગથી થયેલ છે. તેનો અર્થ થાય છે જોવું દ્રશ્યતે અનેન ઇતિ દર્શનમ્ અર્થાત જેના દ્વારા જોઈ શકાય છે તે ‘દર્શન’ છે. બીજા અર્થમાં જોઈએ તો દર્શન, દષ્ટિએ પણ કહી શકાય. મહાકવિ કાલિદાસે આ જ અર્થમાં દર્શન શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. ^૨ નિસકતમાં યાસ્કાચાર્યે પણ દષ્ટી શબ્દનો પ્રયોગ ‘દર્શન’ અર્થમાં જ કર્યો છે^૩ આજ અર્થ યોગવશિષ્ઠમાં પણ જોવા મળે છે.

તતોડસ્મદાદિભિઃ

પ્રોગ્તા

મહત્યો

જ્ઞાનદ્રષ્ટયઃ^૪

આ ઉપરાંત પ્રત્યક્ષીકરણનાં અર્થને પણ દર્શન શબ્દ દ્વારા ઘોષિત થતો જોઈ શકાય છે. આ પ્રત્યક્ષીકરણની ક્રિયા દ્વારા ઋષિઓનું ઋષિત્વ પ્રમાણીત થાય છે. ઋષિઓએ પોતે ધર્મનું પ્રત્યક્ષીકરણ કરી બીજા લોકોને તેનો ઉપદેશ આપ્યો. ^૫ ‘દર્શન’ શબ્દના અર્થઘટન પરત્વે ડો. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનનો મત છે કે “દર્શન એક એસા આધ્યાત્મિક જ્ઞાન છે, જો આત્મા રૂપી ઇન્દ્રિય કે સમક્ષ સમ્પૂર્ણ રૂપે પ્રકટ થાય છે. આત્મદ્રષ્ટિ વહી સમ્ભવ છે, મહા દર્શનશાસ્ત્રના અસ્તિત્વ છે. આ દર્શન શાસ્ત્રના વિષયમાં ઉચ્ચતમ વિજય ઉન્હી વ્યક્તિઓને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, જિન્હોને અપને અન્દર આત્માની પવિત્રતાને પ્રાપ્ત કર લિયા છે.”^૬

વૈદિક જીવન દર્શનમાં વિશ્વની બૌદ્ધિક વ્યાખ્યાની અપેક્ષા આધ્યાત્મિક સત્યને વધુ મહત્વ અપાયું છે. આધ્યાત્મિક સત્ય જ પરમ સત્ય છે. તથા એ જ પરિપ્રેક્ષ્યમાં જીવનના સંસ્કારોનું શ્રેય તત્વ છે. વૈદિક મંત્રોનાં દર્શનોમાં આત્મજ્ઞાનને જ જીવનનું પરમ લક્ષ્ય માનવામાં આવ્યું છે. વૈદિક ઋઆઓમાં જીવન પરક દાર્શનિક તથ્યોમાં મુખ્ય આધ્યાત્મવિદ્યા કે મોક્ષશાસ્ત્ર તથા જ્ઞાનમીમાંસા કે પ્રમાણશાસ્ત્ર સંબંધિત વિષયો પર વિશેષ ધ્યાન અપાયું છે. આ સંદર્ભમાં જ નીતિગત, કલાત્મક અને આધ્યાત્મિક રીતે સર્વાંગીય તત્વો કે મૂલ્યોને પ્રતિવાદિત થતાં જોઈ શકીએ છીએ. વૈદિક જીવન દર્શનમાં જ્ઞાનમાં

આસ્થાનું નિહિતત્વ કેન્દ્રવર્તી છે. આસ્થાની અનન્યતા અર્થાત શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ પોતાની શ્રદ્ધા ના બળથી મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિઓએ પ્રતિવાદિત કર્યું કે વૈદિક દેવતા સમસ્ત જગતની પ્રાકૃતિક વ્યવસ્થા તથા નૈતિક વ્યવસ્થાના પોષક તથા સંરક્ષક છે. તેમની સમગ્ર પ્રવૃત્તિ જગતના કલ્યાણ માટે છે. આપી મનુષ્યોની જીવન દષ્ટિ દેવતાઓની સાથેના સાયુજ્ય તથા તાદાત્મ્યમાં રહેલી છે. —

‘દેવાનાં ભદ્રા સુમતિઋજૂયતાં દેવાનાં રાતિરભિ નો નિ વર્તતામ્ । દેવાનાં સરવ્યમુપ સેદિમા વયં દેવા ન આયુઃ પ્ર તિરન્તુ જીવસે ॥’^૯

જીવનમાં પીડાનું કારણ પાપ છે. આથી વૈદિક ઋષિઓમાં પ્રાર્થના ઉદઘોષિત થાય છે કે હે પ્રકાશ સ્વરૂપ તમે અમને રક્ષણ આપો અમારા પાપોને ભસ્મીભૂત કરી નાંખો જેથી અમે તમારા ગુણોનાં ગાન કરતાં કરતાં જીવનમાં સમુન્નતિ પ્રાપ્ત કરીએ.

‘પ્રયત્ તે અગ્ને સૂરયો જાયેમહિ પ્ર તે વચમ । અપ નઃ શોશુચદયમ।’^{૧૦}

વૈદિક ઋષિઓમાં જીવન પ્રત્યે આસ્થા છે કારણ કે તેમાં આશા રહેલી છે. સર્વ દિશાઓમાંથી શુભ સંકલ્પોની અપેક્ષા છે. વૈદિક જીવનમાં નિરાશાને માટે ક્યાંય સ્થાન નથી. વૈદિક જીવન દર્શન જીવનને જીવવા યોગ્ય પ્રતિષ્ઠિત કરે છે. જીવનને યજ્ઞસ્વરૂપ જુવે છે. ઇયમદ્ય યજ્ઞ નયતામે^{૧૧} જીવન સંગ્રામમાં પરમેશ્વર જ માત્ર ‘વરેણ્ય છે. તેનું જ વરણ કરો. યૂયમિન્દ્રમવૃણીધ્વ વૃત્રતૂર્યે^{૧૨} ઋષિ દિપ્તિમય જીવન માટે પ્રાર્થના કરે છે કે સૂર્યાસ્યાવૃત્તમન્વાવર્તે તથા ભ્રાં ગચ્છ । વૈદિક ઋષિઓ માતાને ગર્વ આપતા એવા સો વર્ષ સુધીનાં આયુષ્ય માટેની જીજીવિષા વ્યક્ત કરે છે. રાત જીવ શરદ પુરુષી^{૧૩} તથા રાત જીવ શરદો વર્ધમાન :।^{૧૪}

જેવા મંત્રોનાં તથ્યો જીવનની મહત્તા તથા વરેહયમતાને પ્રતિપાદિત કરે છે નિરાશાનો ભાવ જીવનને રસહીન—ભાવહીન—સત્વહીન બનાવી દે છે આથી વૈદિક ઋષિઓમાં નિરાશાને ક્યાંય સ્થાન નથી જ્યારે કર્મ અને પુરુષાર્થને જીવનનાં ધારક અને પોષક તત્વોના સ્વરૂપમાં વર્ણવાયા છે. જેમ કે

કુર્વન્નેહ કર્માણિ જિજીવિષે ટછતં સમાઃ।^{૧૫}
કર્મ અને પુરુષાર્થનાં ધારક હાથને ષડ ઐશ્વર્ય સમ્પન્ન ભગવાન તરીકે આલેખવામાં આવ્યાં છે.

અયં મે હસ્તો ભગવાન ।^{૧૬}

પ્રત્યેક જીવધારકનો માર્ગ ઉપર નીચે ચડતો ઉતરતો હોય છે. જે જીવનમાં ઉત્સાહ તથા ઉમંગોને ઘોતિત કરે છે. આરોહણમાક્રમણ જીવતો જીવતોયનમ ।^{૧૭}

વૈદિક ઋષિઓમાં પ્રતિબિંબિત જીવન દર્શન ઉચ્ચથી ઉચ્ચતર અને તેનાથી પણ ઉચ્ચતમ સ્તર પર જીવવાનાં સંકલ્પના પક્ષને ધારણ કરે છે જેમ કે —

‘ઉદ્ગય તમમસ્પરિ સ્વઃ પશ્યન્ત ઉત્તરમ્ । દેવ દેવત્રા સૂર્યમગન્મ જ્યોતિરુત્તમમ ॥’^{૧૭}
 અર્થાત અમે અંધકારથી ઉત્તરોત્તર પ્રકાશ તરફ આગળ વધતાં દેવતાઓમાં સૂર્યસમાન ઉત્તમ જ્યોતિ
 અર્થાત સર્વોત્કૃષ્ટ જીવન વ્યવસ્થાને પ્રાપ્ત કરીએ. આજ બાબતને પૂર્વઘોષ ઋગ્વેદમાં પણ
 સાંભળવા મળે છે કે ‘લોકા યત્ર જ્યોતિષ્મન્તસ્તત્ર મામૃત કૃધિ ।
 મને પૂર્ણતાની અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરાવો જ્યાં માત્ર પ્રકાશ જ પ્રકાશ હોય. વૈદિક દર્શનની
 આકાંક્ષાઉત્કૃષ્ટ અને શુભ જીવન જીવવાની રહી છે. આથી જ તો વૈદિક ઋચાઓમાં જીવનયાત્રામાં
 ઉન્નતિની કામના કરવામાં આવી છે. અવનતિની નહીં – ઉદ્યાન ત પુરુષ ના વયાનમ ^{૧૮}
 વૈદિક જીવન દર્શન પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિને ઝંખે છે, તેમાં આશા ઉત્સાહ, આસ્તિકતા તથા પુરુષાર્થતા
 આલંબન દ્વારા પ્રકાશમાં જીવન તરફની ગતિ દર્શાવી છે. આ ગતિ સૂક્ષ્મથી વિરાટ તરફની ઉર્ધ્વગામીતા
 પ્રતિપાદિત કરે છે. પ્રાણીત્વથી ઉચ્ચ ઉઠીને ઉર્ધ્વગામી મનુષ્યત્વ દ્વારા વિશ્વના નિયામકના સંબંધમાં
 જિજ્ઞાસા ધારણ કરે છે. તે પરમતત્વને પામવા માટે મનુષ્ય જુદા જુદા માર્ગોનું આલંબન કરે છે.
 શિવમહિમ્ન સ્તોત્રમાં કહેવાયું છે તેમ

ત્રયી સેરવ્યં યોગઃ પશુપતિમતં વૈષ્ણવમિતિ

પ્રભિન્નો પ્રસ્થાને પરમિદમદઃ પથ્યમિતિ ચ ।

રૂઢીનાં વૈચિત્ર્યાદ્રજુકુટિલ નાનાપથ જુષાં

મૃજામકો ગમ્યસ્ત્વમસિ પયસામર્ણવ ઇવ ।^{૧૯}

ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ વેદત્રયી સાંખ્યશાસ્ત્ર,

યોગશાસ્ત્ર, યજુર્વેદ સામવેદ – વેદત્રયી, સાંખ્યશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર, પાશુપતમત, વૈષ્ણવમત
 વગેરે વિભિન્ન પ્રકારની રૂચિ પ્રમાણે બધા લોકો અંતે તો પરમતત્વની જ પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્નશીલ છે.
 અંતિમ ગન્તવ્યને દર્શાવતા વૈદિક મંત્ર બ્રહ્મૈકત્ય તરફ નિર્દેશ કરે છે તેના વિરાટ સ્વરૂપને વ્યક્ત
 કરતા ઋષિ માર્ગોરણીયા મહતો મહીયાન ના આધારે પરમતત્વને અણુથી લઈને મહાનથી પણ મહાન
 સુધી વ્યાપ્ત દર્શાવે છે. વિશ્વમાં સર્વત્ર અને સમગ્ર રૂપોમાં તે પરમતત્વની સ્થિતિ છે આથી તે વિરાટ
 છે. તે વિરાટ સ્વરૂપ નું અનુપમ દર્શન વેદોમાં જોવા મળે છે –

નમો હિરણ્યબાહવે સેનાન્યે દિશાં ચ પતયે નમો નમો વૃક્ષેભ્યો હરિકેશેભ્યઃ ક્ષશૂનાં પતયે નમો નમઃ
 શબ્ધિજ્જશય ત્વિષીમતે પથીના પતયે નમો નમો હરિકેશાયોપવીતિને પુષ્ટાનાં પતયે નમઃ ।^{૨૦}
 અર્થાત હું સુવર્ણના આભૂષણોથી અલંકૃત હાથવાળાને નમસ્કાર કરું છું. સેનાપતિના રૂપમાં, દિશાઓના
 સ્વામીના રૂપમાં, લીલા વૃક્ષોના રૂપમાં, પશુઓના રક્ષકના રૂપમાં હરિતવર્ણવાળા, યજ્ઞોપવિત
 ધારણ કરેલા, માર્ગોના રક્ષક તથા ગુણજના સ્વામીને નમસ્કાર કરું છું. નમો રોહિતાય સ્થળતયે

વૃક્ષાણાં પતયે નમો નમો ભુવન્તયે વારિવસ્કૃતા યૌષધીનાં પતયે નમો નમઃ
 ૧૧ અહીં પણ તે જ વિરાટના વિશ્વકર્મા રૂપમાં શિલ્પકાર વૃક્ષોના પાલક તેમજ રક્ષક, પૃથ્વીના
 વિસ્તાર તથા સ્વામિના રૂપમાં ચંદ્રસ્વરૂપમાં પરિષ્કૃત વિચારોવાળા મંત્રીના રૂપમાં, કુશળ વ્યાપારીના
 રૂપમાં, ભયાનક શબ્દકર્તાના રૂપમાં, શત્રુઓના ક્રન્દન કર્તા તથા પ્રસન્નતા પ્રાપ્તિકર્તા અને સેનાધિકા
 રીના રૂપમાં એ પરમતત્ત્વને વેદન કરવામાં આવ્યા છે.

વૈદિક ઋચાઓમાં વિરાટ તત્ત્વને વિશ્વના પ્રત્યેક પ્રાણીમાં અધિષ્ઠિતા સ્વરૂપે દર્શાવાય છે.
 જગત્સૃષ્ટા મહાભયંકર તલવારધારી રૂપમાં, આમ તેમ વિચારણા કરનારં ચોરોના સ્વરૂપમાં,
 વન- પ્રાન્તમાં અધિપતિ સ્વરૂપમાં, વંચકના સ્વરૂપે, ચોરના સ્વરૂપમાં પક્ષી સ્વરૂપમાં, વજ્રધારણ
 કરનાર ઈન્દ્રના સ્વરૂપમાં જાતના સર્વ કર્તા હર્તા નિયંતા સ્વરૂપમાં શિવને વંદન કરવામાં આવ્યા છે.
 ૨૨ વૈદિક દર્શનના આધાર પર અણુથી પરમાણુ સુધી સઘળું જીવન દર્શન મૂલ્ય નિષ્ઠ પવિત્રતા પર
 વર્ણિત થયેલ છે. આ માનવ શરીર તીર્થરૂપ હોવાથી તેને પણ ઋષિઓએ વંદનીય ગણ્યું છે. જીવન
 દર્શનના કેન્દ્ર સ્થાને દેહ રહેલો છે જેના થકી અનુભૂતિ શક્ય બને છે. આ દેહ માટે ઋષિઓએ
 'દેવાલય' સંજ્ઞા પ્રયોજી છે જેમ કે,

દેહો દેવાલયઃ પ્રોકતો જીવો નામ સદાશિવઃ ।

ત્યજેદજ્ઞાનનિર્માલ્ય સોઢં ભાવન પૂજયેત્ ॥

આ શરીર રૂપી દેવાલયમાં વિરાટ તત્ત્વ જીવ રૂપે વિરાજિત છે. આથી અજ્ઞાનરૂપ
 નિર્માલ્યનો ત્યાગ કરીને સોડહમ ભાવથી વિરાટ સ્વરૂપની અભિવ્યક્તિને પ્રત્યેક તત્ત્વમાં જોવી
 એ જ સાચું જીવન દર્શન છે સ્વયંમાં સમાહિત તે વિચર શક્તિનો સાક્ષાત્કાર વેદો દ્વારા થાય છે. વેદોનાં
 જીવન દર્શનનો નીચોડ એજ છે કે "હું જ સંપૂર્ણ વેદોનું જોયતત્ત્વ છું." વેદૈશ્ય સવૈરહમેવ વધઃ ।

॥ અસ્તે ॥

...Published by...
<http://www.shantiejournal.com/>

SHANTI PRAKASHAN

HQ.
1780, Sector-1, Delhi By pass,
ROHTAK-124001 (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Apartment
Nr. Bhavsar Hostel, New Vadaj,
AHMEDABAD-380013.